

ՓՈՐՁ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՍ

ՀՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.

ՅՈՒՆԻՍ ԵՒ ՅՈՒԼԻՍ

№ VI-VII.

ՏՓԻՒՍ

1880

Faint, illegible text or markings in the middle section of the page.

Faint, illegible text or markings in the lower middle section of the page.

Faint, illegible text or markings in the lower section of the page.

Faint, illegible text or markings in the lower section of the page.

ջութիւնի մասին, նա մի տասն և չորս տարեկան մանուկ էր, ինչպէս կարող էր մտածել, թէ մինչև որ ինքը մեր ծանրութիւնը կը բերէր ինձ կը տար փօստայի սալակի վերայ դարսելու, Ֆօնի ¹⁾ մահուար աչքի տակից կ'աներևութանայ:

Ե՛հ, անցեալն էանց, նոր մահուար, կամ այլ հաստ մակերևոյթ ունեցող լայն կտոր պիտի գտնել: Բայց ճրտեղից: Յարսկի-կալօդցան զինուորական կացարան է, բացի Մինդրեկեան զնդին մատակարարող զինեվաճառից ուրիշ խանութ չկայ, բնակիչներումն էլ ճարեղն անկարելի է, մի քանի ընտանեաւոր սպաներից և նոյնքան էլ ամուսնացած զինուորներից աւելի մնացածը ամուրի կեանքի մէջ սովորած սակաւապէտ ու անհոգ զինուորականներ են, որոնցից շատերը կարելի է վերմակի փոխանակ խերանց վերարկունքումն են պատասխարդուում:

Իրութիւնս շատ աննախանձելի է, ձեւիցն արեւում է, որ այստեղ լաւ գործ պիտի ունենամ, անգործ ու փողատեաց սպաներին մի այդպիսի նորութիւն էր հարկաւոր, լսել են որ լուսանկար է եկել ու այն օրից դադար չեն տալիս, միջիմի կարտէանի պէս տանս դուռն էլ չեն թողնում կրնկի վերայ հանգիստ մնայ, անդադար գալիս գնում են և ստիպում որ գործը սկսեմ, բայց ընչով:

— Իրան, զինուորի կոշտ մահուար չի՞ կարող փոխարինել քո խնդրած մահուարին, հարցրեց ինձանից մի սպայ:

— Յորեն չեղած տեղը կորեկն էլ ձեռք կը տայ:

— Եթէ այդպէս է, էլ շատ մի մտածիր, այսօր կիւրակի է, ամէն կիւրակի այստեղից երկու վերստ հեռաւորութեամբ զանուած հրապարակի վերայ մեծ առևտուր է լինում, այնտեղ հաւաքուում են շրջակայ վրացի զիւղացիք և մի թեթև ածնալ սնուն է կաղմուում, այնտեղ երկու երեք հայ կերպասավաճառների խանութներ էլ կան, դուցէ նրանց մօտ գտնես մի յարմար կտոր:

— Ել ինչէիք լուում, ասացի ես ու այդ սարսափելի քառի օրը մի բարակ շալով բերանս փաթաթած՝ գնացաւ ուղղիցի գէպի Յարսկի-կալօդցի ածնավաճառը:

Գ.

— Օրհնեցէք, շունչս կարուեց, հոգիս հիմի կը փչեմ, ծնում եմ

¹⁾ Ֆօն ասվում է լուսանկարչութեան պատկերի բաց տեղը:

ես ամբողջ գիշերը կացարանիս ցածր և խոնար սենեկի մէջ անկողնումս թաւալազլոր դալով : Աջակողմեան ուսիցս ներքեւ, թորիս ստորին մասում մի անտանիկ ծակոցք է յառաջ եկել ոչ նստել եմ կարողանում, ոչ սլարկել և ոչ կանգնել. մեզանում, ասում են, կարծես շամիրուրը կրակի մէջ կարմրացրել՝ կուրծքս եւ ցցել ու պոյոյտ տալիս. մի ձայնս երկնքումն է՝ մի ձայնս գետնքումը, քարեր կը լայցայցներ իմ հեծկոտանքս, բայց իմ Մովսիսից աւելի ուժ վերայ ազդէր : Խնդձը բողբոջին իրեն կորցրել է. որբի նման վիզը ծռել, պատի աակին չորացել կանգնել է : Մի երկու անգամ նա գնաց տանուտիրոջ դուռը ծեծեց և խնդրեց տանուտիրոջը զալ ինձ այցելելու և մի բանով օգնութիւն հասնելու, բայց արտասուքն աչքերին արտնջալով՝ կոպիտ գեղջկուհի ուռնս պառաւի անմարդասիրութիւնի վերայ՝ եկաւ ու կրկին վիզը թեքած առաջիս կանգնեց :

— Զեկա՛ւ, հարցրի ես :

— Բերանիցը դուրս գալ իւր ծոցը թափել, ձեռքն աչքերին բռնելով, հեծկոտանքը չկարաց զսպել Մովսէս : Հային մի՞թէ Աստուած չե՞ ստեղծել, շարունակեց նա, մի՞թէ մենք թուրքից էլ վատ թար ենք, մի՞թէ քրիստոնեայ չենք :

Տղայիս կովմոցիցը ես հասկացայ, որ հայատեաց պառաւը խիստ կծու պատասխաններ է տուել և, ինչպէս երեւում էր, Մովսէսիս ազդութիւնին է դիպել : (Մովսիսիս ստաբիլին մի՞ նայէք, շատ ջերմ ազդասէր էր, հազար անգամ իրեն հայհոյէին հողը չէր, բայց եթէ հայի անուանը արտաքին բերող մի վերաւորիչ խօսք ասէին, զլուրը կը կորցնէր :)

— Միտն ասում է հրացանի վերցրու, դնա՛ն անպիտան պառաւի ուղեղը ցրովի՛ր, լացակրկնած թո՛թովեց նա :

— Է՛հ, արտատանեցի ես ու ձախ ձեռքով օդը շարժեցի :

Իմ ձեռքին շարժմունքը Մովսիսիս սրտից մի խոր հառաչանք դուրս բերեց, նա հասկացաւ, որ յուսահատութիւնի և միևնոյն ժամանակ սառնարտութիւնի շարժուածք էր այն :

Դ.

Լուսացաւ. մի մալայրտ ու ամպամած արեւոտ էր, երկինքը կարծես լալիս էր, ձիւնն էլ մի կալմից յորդառատ թափւում էր :

Մովսէս Տնոյր վառեց, մի բաժակ թէյ ձեռքին մօտեցաւ և խնդրեց որ խմեմ գուցէ ցաւն թեթեանայ):

Բժիշկ, մի բժիշկ գտիր ինձ համար, ես սչինչ չեմ ուզում:

— Ուր դնամ, ումնից հարցնեմ, մի հայ էլ չկայ, փնթփնթաց Մովսէս իւր մէջ և անիծելով օտարութիւնը և աստանդական կեանքը, դուրս ելաւ:

Իրաւունք ունէր Մովսէս տրանջալու մեր ճանապարհորդութիւնի վերայ: Նա նեղանում էր ոչ այնքան ճանապարհի անհանդուրժիւններից և օտարութիւնի մէջ կրած անմխիթար արկածներից, որքան հայ ազգաբնակչութիւնից հեռու մնալուց: Մենք, արդարեւ, կովկասումն էինք, ուր մեծամասնութիւնը հայ ազգն է, բայց երկու տարի էր մեզ վիճակուել էր հայերից հեռու ման զաւ, մեր շրջելու տարիքը լուսանկարչութիւնը դեռ այնքան ծանօթ չէր կովկասին, նրա յարգը դեռ շատերը չգիտէին, փողատէրների ու անշահատէր սպաների սենեկների զարդն էր միայն, հասկանալի է ուրեմն, որ մեր արհեստը հայերի համար այնչափ գնահատելի չէր. հայր չե սիրում ամէն շաւղութիւնի առարկաների համար փող մխել, իսկ լուսանկարչական պատկերներն այդ միջոցին շաւղութիւնի մասն էին կազմում:

Դժուար չէր ուրեմն ենթադրել Մովսիսի հայասիրութիւնի փափագը. հայր, բուն հայր, հայութիւնի մէջ մեծացած հայր կարող է հաստատել Մովսիսի կարծիքը, եթէ իմանայ, որ հայի մի քանի յատկութիւնները նորա ազգային անհատականութիւնի արգասիքն են. մարդասիրութիւն, հիւրասիրութիւն, մերձաւորին կարեկցութիւն, այս աստուածային պարգևները հային բնատուր են: Մովսէս գրանց մէջ ծնած, սնած ու զարգացած, երկու տարի է, որ թափառում է լեռնականների, վրացիների ու զինուորանոցների մէջ, և ամէն տեղ խորթութիւնի է հանդիպել: Խեղճը միշտ յիշում էր իւր հետ պատահած մի դէպք. երբ նա եկել էր մի վրաց գիւղում վրացի հացթխող պառաւից մի կտոր հաց էր խնդրել ու առանց փող վճարելու չէր կարողացել ստանալ: Հիմա մեր տան տիկնոջ սառն արհամարհական պատասխանն էլ իւր հոգու թելերը լարած դրութեան մէջ դրեցին ու Մովսիսի այն աստիճան յուսահատացրին, որ բժշկին դիմելու համար էլ կասկածում էր:

խորհրդակցութեամբ չմտնէր անոր հետ, որովհետեւ անոր հետ չէր ունենում ընդհանուր հարաբերութիւններ:

Եւ ինչպէս որ անոր հետ չէր ունենում ընդհանուր հարաբերութիւններ, ուստի անոր հետ չէր ունենում ընդհանուր հարաբերութիւններ:

Բժիշկը, բժիշկը, մի փոքրիկ ուսանողի շնորհիւ, որի հետ անոր հետ չէր ունենում ընդհանուր հարաբերութիւններ, ուստի անոր հետ չէր ունենում ընդհանուր հարաբերութիւններ:

Ի՞նչ է անարութիւնը հարցրեց մնայլ դէմքով բժիշկը հայերէն:

— Դուք հայ էք, յոգեաց հանելով գոչեցի ես:

— Հայ եմ, հայ եմ, դեռ. ասա ի՞նչ է անարութիւնը:

— Դեռ նստի՛, նստի՛ երեսիդ նայեմ, յետոյ կը խօսիմ:

— Բժիշկը նստաւ անկողնակալի ծայրին:

— Երկու տարի է հայ շատ սակաւ եմ տեսնում, թող մի կարօտաւ առնեմ երեսիդ նայելով:

— Հիւանդութիւնդ ասա, դեռ շատ միջոց կունենանք իրար տեսնելու:

— Կրծքումս երեկուսինց մի խիստ ծակուցք է յառաջ եկել ու հանգիստ չի տալիս: Բժիշկը կրծքս լսեց մի բուսականութիւն ու տեղեկը շատով վեր թռաւ. ուշացնել հարկաւոր չէ, լաւ որ շուտ լիմաց տուիք, պէտք է տնօրինել, որ խելոյն հիւանդանոց մտնես:

— Հիւանդանոց, սարսափեցի ես, ի՞նչ հիւանդանոց, ո՞ր է հիւանդանոց:

— Սէնք ունինք այստեղ զինուորական հիւանդանոց, կէս ժամ չի քաշիլ, դու այնտեղ կը փոխադրուիս և պէտք եղած միջոցները ձեռք կ'առնուին:

— Ես հիւանդանոց չեմ գնալ, ես վախում եմ տարափոխիկ հիւանդութիւններից:

— Դուք կունենաք սպաների սենեկի մէջ առանձին բաժին և ոչինչ գզուկի, կամ անախորժ տեսարանների չէք հանդիպիլ:

— Ես կը մեռնիմ ու հիւանդանոց չեմ գալ, օգնութիւն չեմ տես՝ այստեղ արա՛յ, ես այստեղից ոտք չեմ դուրս դնիլ:

— Անպատճառ կը մեռնիս, հաստատապէս ասաց բժիշկը, երկար դայի տեսարաններ կարգալուց գլխիս ու բացասական մեթոքներ ստանալուց յետոյ, դու կը մեռնիս՝ և շատ շուտ, մինչև երեկոյ չի քաշիլ, ոտքերդ կը ձգես, թոքդ բորբոքուած է, ես ասացի ու պարտաքից պրծայ, մեղքը վեղդ, մնաս բարեւ:

Բժիշկն անկոտրում էր, նա ոչինչ չուզեց լսել. սաստկութիւնով դուռը խփեց վրէս ու դուրս գնաց:

Նորա շտապ հեռացող քայլերի ձայնը և փնթփնթոցը իմ ստուերի դէմ՝ ականջին էին համուռ:

— Համաձայնիր հիւանդանոց մտնել, վեղը ծաւած՝ մօտեցաւ ինձ Մովսէս արտասուք թափելով:

— Չէ, չեմ կարող, գոչեցի ես ու ձեռքով նշան տուի հեռանալու:

Այս վճիռն երկար չտևեց, մի րոպէից՝ այնպէս սաստկացաւ ծակուցքս, որ ուշագնաց ընկայ:

Եւ չզիտեմ ինչ անցկացաւ, աչքերս բաց արի ու Մովսիսի տեսայ, որ ձիւնով ճակատս չփում էր:

Արդ զնամ հիւանդանոց, հազիւ արտասանեցի ես, շտապիւր բժշկին յայտնելու:

Զ.

Մաքուր անկողին, ջինջ լուացած սաւաններ և մի առանձին սենեակ պատրաստ էին ինձ համար հիւանդանոցում:

Իմ բժիշկը քթախոտի տուփը ձեռքին բռնած՝ շտապ քայլերով չափում էր սենեակս: Նորա հրամանովը կրծքիս և միջքիս երեսուն և հնգական գաւաթ փակցուեցան:

— Ձթեթեւացաւ, հարցրեց ժպտալով բժիշկս երակս ականջուց յետոյ:

— Եւ ցաւ չեմ զգում:

— Եւ չես մեռնիլ:

Է.

Բժիշկն իմ ամէնօրեայ այցելուն էր. արիւշ բժշկների նման չէին նրա այցելութիւնները. նա իմ զընտանիքի հիւանդապահ պատան էր, կամ թէ ուզենանք ուղիղն տեսլ, նա հիւանդի հայրը, մայրը, եղբայրն ու ամենամերձ սրտացանն էր: Շատ սակաւ էին նորա բացակայութիւնները, զիշերուան վեց ժամ հանգստութիւնը, առաւօտեան և երեկոյան իւր հսկողութիւնի ներքոյ եղած տիպիկներն այցելութիւնը և ցերեկուան երկու ժամ ճաշը. մէկ միջոցները որոնողն ինձ մօտ կարէր նորան գտնել:

Իւր պատմելուն համաձայն իմ այժմեան բնակարանումը՝ սպայահան բաժնումը նա միայն բժշկական խորհրդների ժամանակն էր լինում։ Խեղճ սպայքը շատ անգամ նորան ինչպէս զլսաւոր բժշկի խնդրել էին, որ իրանց բաժինը վերցնէր, բայց ինքը միշտ մերժել էր ու հասարակ զինուորներին սրանցից զերահան համարել։

Իմ տկարութիւնը հետեւաբար դէպի առողջանալն էր ընթանում, կրճքիս բորբոքումը եթէ չէր վերջացել, հաստատ կարելի էր ասել որ այնքան զգալի չէր, որքա աստիճանաբար աւելանում էր։

Ինձ հետ միասին մեծ փոփոխութիւն էի տեսնում բժշկիս դէմքի վերայ. սկզբներումն ի հարկէ ցաւի սաստկութիւնի ժամանակը եւ կարողութիւն չունէի խորամուխ աչքերով դիտել նորա պատկերի զծաղրութիւնը, տեսանելիիս զօրութիւնը պակասել էր, ամէն բան ինձ դալիազոյն էր երևում, բայց հետզհետէ կազդուրուելով ամէն ինչ բնական դիրքումն էի տեսնում։ Սակայն ես հաստատ կարող եմ ասել, որ բժշկիս աչքերումն առաջին օրերումն արտասուքի կաթիլներ էի նկատում։

Ուժիս հետ դատողութիւնս էլ տեղն եկաւ. ես ինձ այնքան լաւ էի զգում, որ անկողնումս նստում էի։

Սկզբներումը կարելի էր կարծել, թէ բժիշկս մեյրամաճառի մէկն էր. նա շարունակ զլուխը կոր էր բռնում և շատ սակաւ խօսում ու այն կարեւոր ժամանակը իրան ասեմ, շատ անգամ պատրաստուում էի նկատողութիւն անել նորա մնայլոտ բռնաւորութիւնի մասին, կարծեմ մի երկու խօսքեր բերանիցս փախցրել եմ, Մովսէս վերջն ինձ ասաց այդ։

Երբեքնու ամբողջ երեսին առաջին անդամները եւ ծիծաղը չտեսայ, ինչպէս ասացի, շատ սակաւ էր նստում ու միշտ քայլերով շարժուում էր սենեակը ու քթախոտին ոյժ տալիս, սենեկի լայնութիւնն այնպիսի Պիլթագորասի աղիւսակի նման մաքումն տալու էլ է. ինն քայլ էր։ Իմ առողջանալուս հետ բժշկիս քայլերն էլ պակասում էին, նա նստում էր ոտքերիս կողմը ու ժամերով աչքերիս նայում. կարծես նա դէպի ինձ անտարբեր չէր, կարծես մի խորին զաղանկը ունէր ինձ յայտնելու և չէր Վհուում, դուցէ դեռ օրերը չէին եկել։

...տալստ 'յն տնազպատկ մասնեկա յոյ միաձուռն' մ'ալմեապս գ'ւց
 ...ի գ'վ միամանակ ի գ'վ զգ'ւց զգ'ւց **Թ.** Բարեկեց միմեի տմ' զնամեադ մայ
 ...իկեցեց' զո'տապս ս'իւշմ' մ'ալմեա' յալմեա' տալստ' զ'իւշմ' մ'ալմեա'
 գ'վ **Ա.** Եւ զին անգամներն ինձ մօտ յաճախողներ չկային և չէին չէ
 կարող լինիլ, միակ ծանօթս բժիշկն իմ անմիջական խնամատարն
 էր. ես նրան չեմ հաշուում: Մի քանի օրից երևեցան իմ հարեան
 բաժանմունքի սառողջացած, բայց հիւանդանոցը դեռ չձգած սպա
 ները. նրանք խիստ հետաքրքրուելուս են եղել տեսնել այն երջանկին,
 որ զխաւոր բժշկի մտածմունքների առարկան է դարձել:

Գ'վ **Ս.** Ես սիրով և զգուշութիւնով էին վարուում հետս
 ակնածելով ի հարկէ իմ պաշտպանից. վերջը երբ իրաւունք ստա
 ցայ մօտս մարդիկ ընդունելու, այդ սպաները քաղցր հարեաններ էին
 ինձ համար և նորանց խօսակցութիւնը շատ զբաղեցնում էր ինձ:
 Մինչև այդ օրը ես թէպէտ սպաների հետ շատ զործ էի ունեցել,
 արհեստիս յարաբերութիւնը նրանց հետ էր, բայց նրանց վերայ
 վատ դադաւիար էի կազմել. նորանց կարծում էի անհոգ ու զուար
 ճասէր էակներ, որոնք նպատակ ընտրելով իրենց համար փայլուն
 ուսադիրներ, կողքից կախած սրի հետ, ձեռք էին քաշել հաստատ
 բնաւորութիւնից. ես կարծում էի նախ թէ Աստղիկանն ու Բաբոսին
 մատուցած երկրպագութիւնով և Մարսին ծառայելովը այդ մարդիկն
 իրենց պարտքը կատարած են համարում, բայց հիմա համոզուեցի,
 թէ և՛ դրանք լըջմտաբար խորհիլ զիտեն, թէ և՛ նորանց հետա
 քրքրումէ աշխարհս իւր բազմատեսակ հոգսերովը. այն օրից ես ջա
 տապով եմ այդ արտաքուստ ուրախ երևեցած կարգի մարդկանցը:

Ժ.

Բժիշկն իմ հիւանդապահն էր, սպաները շարունակ անպակաս
 էին մօտիցս, բայց ես էի տխուր էի. տխուր էի, ոչ թէ երկար
 պարկեկուս պատճառաւ, ոչ թէ երկմտում էի առողջանալու մասին,
 ոչ թէ մի պակասութիւն ունէի. ոչ, ոչ այս և ոչ այն, այլ այն
 պէս՝ տխուր էի, սիրտս ձգտում էր դէպի մի ցանկութիւն: Բնական
 էր արդեօք այդ ձգտումը, անտեղի չէր իմ պահանջը, չեմ կարող
 ասել, բայց միայն սրտիս մի կողմը կարծես դատարկ էր:

Բժիշկիս զգալն էր իմ փոփոխութիւնը և այդ նորա վերայ շատ
 վատ տպաւորութիւն էր անում. նա վախում էր, թէ ես կարող եմ

կրկին ծանրանալ և այնուհետև իւր աշխատութիւնը, ի հարկէ, կորած էր: Խեղճ և բարի ծերունի, նա ամէն հնարք գործ էր դնում ինձ ուրախացնելու, նա դիտմամբ իրեն ուրախ և շատախօս էր ձեացնում, զանազան զուարճաբանութիւններ էր անում, բայց իմ սիրտս միշտ արտում էր, ես մի թանգազին բան կորցրածի պէս էի:

Իմ արամութիւնի պատճառը բժիշկու ուղղակի ինձանկը չէր հարցնում, նա կողմնակի խօսքերով ուզում էր բերանիցս դուրս քաշել, բայց ես էլ չէի կարողանում հաշիւ տալ ինձ իմ յանկարծակի փոփոխութեան մասին. ի՞նչ էր սրտիս ցանկութիւնը՝ ես էլ չգիտէի:

Արեւի, թէ բժիշկն իմ ծանր հիւանդութիւնի ժամանակը, զառանցանքների մէջ հասկացել էր թոյլ կողմն, հայասիրութիւնն էր համարել իմ նշանաբանը և այժմ հայերի բացակայութիւնն է կարծել արամութիւնիս պատճառը:

Այդ ես հետեւցնում եմ նորանկը, որ մի քանի օր միմեանց յետեւից շարունակ հայեր էին գալիս ինձ այցելութիւնի: Առաջին օրը միանգամայն զարմացայ ես և շփոթուեցայ, երբ նախասնկումը լսեցի իմ ազգանունս: Ո՞վ էր ինձ հարցնողը, ես այստեղ ոչ մի ծանօթ չունիմ, իսկ հիմա սլարկած տեղս պարզ իմ ազգանունս եմ լսում: Ել չսպասեցի ծառայի յայտնելուն:

— Ներս շնորհ բերէք, ո՞վ էք, ձայն տուի ես:

Երեք անձանկութեան երիտասարդներ, բաւականին քաղցրազէմ ժպիտով դուռը բաց արին ու ձեռքս սեղմեցին:

Եթէ հայերէն էլ չլինէր նորանց ողջոյնը, ես մի րոպէ ևս չէի կրնալ ճիշտ նորանց հայութիւնի մասին, իմ սիրտս թնդաց և այդ բաւական էր:

— Ո՞վ էք դուք, իմ սիրելի հայրենակիցներս, և ի՞նչ տեղից գիտէիք իմ անունս, կամ այստեղ լինիլս պատասխանեցի նորանց ողջունին:

— Մենք հայ ենք և մի հայ երիտասարդին այցելութիւնը մեր առաջին պարտքը համարեցինք այս օտարութիւնի մէջ. ձեր հիւանդութիւնը լսելուն պէս:

— Եւ որտեղից է ձեր գալուստը:

— Մենք Սինաթեղիք ենք, երկու վերստ հեռավորութիւնի վերայ խանութներ ունինք, երէկ լսեցինք, որ հիւանդանոցում մի հայ է պարկած և ահա եկանք ձեր գրութիւնը իմանալու:

— Արեմն զուք տօնավաճառի հրապարակի տխուր թարններն էք:

— Անշուշտ:

— Շնորհակալ եմ ասացի ու ձեռքերը թոթուեցի:

(Ես մոռացայ ընթերցողներին ասել, որ իմ տկարութիւնս տօնավաճառի ծանապարհին ստացայ ու տեղ չհասած՝ վերադարձայ:)

— Իսկ ումնից իմացաք իմ տկարութիւնս:

— Միմեանց երեսին նայեցին այցելուքս և նորանցից մինը զնուեց ասել. բժշկից:

— Բժշկից... Ազիւ ծերունին այդ անցքի առաջին օրը երկու ժամ սովորականից դուրս ուշացու և ինձ պատճառ տուեց, իբր թէ ուրիշ հիւանդի այցելութիւն էր գնացել. այժմ պարզ հասկացայ որ ինձ խաբել է, սպաները շտեղծին որ նա տկարանալու օրից մասնաւոր հիւանդների մօտ գնալը դադարեցրել էր: Այդ օրը յատուկ գնացել է հայերի մօտ ինձ տեսութիւնի հրաւիրելու:

— Մի շաբաթ շարունակ սղնախեցի բարեկամներս ինձ փոփոխակի այցելում էին, վերջը հաշուեցի որ ընդամենը տասը հոգի են եղել. ես այդ պարօններին երբէք չեմ մոռանալ:

ԺԱ.

— Սղնախեցի հայերի յաճախելը թէպէտ փոքր ինչ մուսայրեց իմ տրտմութիւնը, բայց խստաւ չհարողացաւ անհետացնել. այս բանը բժիշկս նկատել էր:

— Ընչի՞ վերայ ես այսքան մտախոհ, հարց առաջարկեց մի օր վերջապէս բժիշկս, ի՞նչ է պակաս, ի՞նչ հոգս ունիս, խնամատարութիւն, որքան հիւանդին պէտք է, քեզ չի խնայուում, վտանգաւոր տկարութիւնդ անցաւ, այցելուքդ անպակաս, սպաները քո մշտական պարապացնողն են, սիրած հայերիդ ամէն օր տեսնում ես, Մովսէսդ անմիջական օգնողդ, ես էլ... իբրեւ բժիշկ... իբրեւ մարդ... իբրեւ հայ... իբրեւ...:

Ես նկատեցի, որ մարդը լցուեց, աչքերումն արտասուքը լճացան և եթէ չէր շտապել թաշկինակը քթին տանելու, պատրուակաւ աչքերին մօտեցնելու, հարկաւ արտասուքի կաթիլները ցած պիտի զորօւէին:

— Շարունակեցէք, խնդրեմ, նորանից ոչ պակաս շարժուած:

աղաչեցի ես, հէնց այդ է իմ տրտմութիւնի պատճառով, քանի՞
թաղցնես ինձանից, իբրեւ հայ... իբրեւ էլ ինչ։

— Իբրեւ հայ ես քեզանից չեմ հեռանում, վերայ բերեց նա
զսպելով իւր այլայլումները։

— Ո՛չ, ո՛չ, քո սրտումդ մի գաղտնիք կայ, որ ինձանից ծած-
կում ես, ես քանի որ է նկատել եմ և չէի համարձակուում հարց-
նել, կ'երեւի, հէնց այդ է իմ սրտիս թախիծը, այո՛, այո՛, այդ է,
ես այժմ եմ զգում, ես զգում եմ, որ մի ներքին ձայն ինձ ստիպում է
հարցնել քեզանից քո գաղտնիքը, ես ինձ սրբազան իրաւունք եմ
համարում քեզ խնդրել, որ չծածկես ինձանից, ի՞նչ իրաւունքով եմ
պահանջում, ինքս չեմ հասկանում, բայց զիտեմ որ իրաւունք ու-
նիմ, համոզուած եմ, որ գաղտնիքդ լսելուն պէս բոլորովին կ'առող-
ջանամ, ուրիշն ասան, ասա աղաչում եմ, տէր բժիշկ։

— Մի շտապիր, գեռ շուտ է, մի երկու օրից խոստանում եմ
ցանկութիւնդ կատարել, բայց այսօր ես միտք ունիմ քեզ մի անցք
պատմել, միմիայն զբաղեցնելու նպատակով. եթէ խօսք կրտաս, որ
անտարբերութիւնով ու առանց վրդովմունքի լսես, կասեմ, ապա թէ
ոչ, թէ այս անցքը և թէ որտիս գաղտնիքը յաւիտեան չես իմանալ։

Ծերունին խօսում էր յուզուած, թէ և ցանկանում էր անկորր
երեւել, նորա աչքերը վառուում էին, նորա կուրծքը բաբախում էր,
նորա խօսքերն ընդհատուում էին։ Եւ չէի վստահանում խանգարել
նորա այս վրդովուած դրութիւնը, նորա ներսը մի բան կուռում էր
և նա կամենում էր առնել առաջին քայլը։

Ես ակնապիշ նորա երեսին նայում էի։

— Խօսք տալիս ես անտարբեր մնալ, ապա թէ ոչ իմ ամբողջ
ամնուան աշխատութիւնը մի բովելի մէջ կարող ես ջուրը ձգել, բայց
զգուշացնում եմ, դու երեխայ չես, եթէ կրճքիդ բորբոքումը կրկնուի,
դու կը մեռնիս։

Ես վերնային պատգամի նման հաւատում էի նրա խօսքին։

Մի քանի բովէ լուռ էի, մտածում էի։ Եւ վճռեցի։

— Այո՛, անտարբեր կը մնամ։

Ծերունին հաւատաց։

ԺԲ.

Յառաջ քան թէ կը ծանօթացնեմ ընթերցողներին բժշկիւս
հետաքրքիր սխառութիւնի հետ, կամենում եմ մի հայեացք ձգել

նորա արտաքին դժգոհութիւնի և հոգու ինչ ինչ յատկութիւնի վերայ. մօտ մի ամիս էր ետ նորան ճանաչում էի, դժուար չէր ուրեմն ինձ մի գաղափար կազմել նորա մասին:

Սկսած արեւելքէն ձեր աչքի առաջ մի բարձրահասակ զինուորականի հագուստով ծերունի, խորրնկած սրահայեաց աչքերը թանձր յօնքերի տակ ծածկուած, ճակատը մտախոհութիւն արտայայտող կնձիւներով ակօս ձգած, նիհար, բայց բարեփափող դէմքի քունքերի ոսկրները դուրս ցցուած, մազերի մէջ դեռ սեւերի հետքը չկարուած, ականջների ուղղութիւնով այտերի վերայ գերմանական կիսամօրուքը դէպի աչքերի կողմը սանտարած, մատներն երկայն ու յետաթեք, գնացքը միջակ ու վեհաճեմ, աջ ձեռքը դրականումը, իսկ ձախ կռնատակին սեւ ձեռնափայտը հորիզոնական ձեռով սեղմած և ահա դուք կը ճանաչէք իմ բժշկին:

Նորա բնաւորութիւնի համար կարելի է ասել, թէ ծանրախոհ և հանգիստ է, խօսակցութիւնը շատ ցածր և հանդարտ, դէմքի վերայ շարունակ բարակ ժպիտը փայլում է, նորա անձնաւորութիւնն ամէն մարդի մէջ յարգանք է ներշնչում, իսկ իւր ծառայակիցներն ընդհանրապէս նրանից ակնածում են: Այս ամէն յատկութիւնները հաստատ ապացոյց են նորա բարի և արդիւ սրտի ու մարդասէր հոգու, իսկ նորա ծանրահայեաց աչքերը ցոյց են տալիս, որ ոչ մի առարկայ նորա ուշադրութիւնից չի փախչում: Մի զլխաւոր յատկութիւն բժիշկի աշխատում է ծածկել, բայց այդ շատ անգամ իրան չի յաջողում.— նա շատ ջերմ ազգասէր է: Թէպէտ ազգի վերայ, ազգի ցաւերին դարման տանելու մասին նա երբէք առարկայ չի առնում, բայց ում սրտումը կայ մի կտոր ազգասիրութիւնի նշոյլ, նա առաջին անգամից կը համարի բժշկիս իւր համախոհներից, նման մասունների ընկերութիւնի նշանակին, որոնց համար ասում են, թէ իսկոյն անխօս միմեանց տեսնելու ճանաչում են: Մի արտայայտութիւն էլ, որ իսկոյն աչքի է գիպում, այդ բժշկիս սրտի թափփոն է, որ ինչպէս երեւում է շատ հնուց իւր մէջ արմատակալել է:

ԺԳ.

Պատրաստ ևս լսելու, արժուր մօտ քաշեց բժշկին:

Եւ — Բողորովիմբ: Եւ Եւ ամենայն ժամ իմ իմ անտարբէր զգացողութեամբ:

— Դուրս գնա, հրամայեց նա Մովսիսին և ասա սպասուորին, որ ոչ ոք չընդունի:

— Իրաւ մի բան էի ուզում՝ ձեզանից հարցնել, ի՞նչ քննութիւններ եղան:

— Լսիր, մի խանդարիր, ապա թէ ոչ զնում եմ բարկացաւ նա:

Ծործորակս քերելով պապանձուեցայ:

ԺԴ.

Ընթերցողներէիցս խնդրում եմ զինավառուիլ համբերութիւնով և չչարացնել իրասաճի ծերունուն, ապա թէ ոչ, զուցէ կարօտ թողու մեզ իւր հետաքրքիր զադոնիքի բացատրութեանը:

ԺԵ.

Մի ժամանակ Սալմատ պարսկական քաղաքի զիւղորէից մէկ մէջ ապրում էր մի բազմամարդ հայ ընտանիք: (Այսպէս սկսաւ բոլիշկս:) Ութսուն հոգուց էր բաղկացած այդ զերդաստանը: Տան առաջին սնդամը՝ ծերունի Աբրահամը վայելում էր ընդհանուրի համակրութիւնը և յարգանքը: Նա իւր եօթը ամուսնացած եղբայրների ու նրանց որդիների ու թոռների մէջ ամենապատկառելի անձնաւորութիւնն էր: Նրան էր հնազանդում ամէն մի սնդամը, նրա կառավարութիւնի և խնամքի տակ էին զտնուում այդ մեծ տան բոլոր գործերը, և նրա վրէն էր մտածել ուղիղ ու անսայթաք զեկավարելու մի այդպիսի ահագին նաւը: Այս ամէնը հասկանալու էր արական սեռի համար և տան արտաքին վարչութիւնի վերաբերութեամբ, որովհետեւ տան ներքին կառավարութիւնը Աբրահամի կնոջ պատու Սալբու ձեռքին էր:

Աստուածային օրհնութիւնը կարծես հանգել էր այս ընտանիքի վերայ, նահապետական կեանքի պարզութիւնը թազաւորում էր սրանց սանը:

Տեղական սովորութիւնի համեմատ երեկոները ժողովում էին մեծ տան սրահումը եղբայրներն իւրեանց կատարեւհասակ որդիներով և թոռներով ու ձեռքները խաչաձև սրտին զրած շուրջ բոլորում մեծ պապին, (այսպէս էին կոչում ամէնքը Աբրահամին) սպասում էին նորա հրամանին:

Աբրահամը սիրալիր ժպիտով գորովական ակնարկ էր ձգում ամենքի երեսին և հրամայում էր նստոտել :

Այն ժամանակը մեծ սրահի չորս պատի տակը կարգով շարուում էին բոլորը և մէկ մէկ հաշիւ էին տալիս իւրեանց օրուան կատարած գործերի մասին. որքա՞ն փար ու ցանքս են արել, քանի՞ բարդ ցորեն է հնձուել ու եղին դրուել, ի՞նչ քան խոտ են ժողովել խուրճը կապել, ի՞նչ դրուածիւնի մէջ է այգիների աշխատանքը, անփնաս է ոչխարի հօտը և այլն և այլն :

Ծերունին մի առ մի հարցնելուց և բաւարար պատասխան ստանալուց յետոյ տնօրինում էր միւս օրուան անելիք գործերը և ապա սրտմոմ էր այն օրը զիւղամիջում անցկացած իրողութիւնը :

Այնուհետեւ սկսուում էր ընդհանուր խօսակցութիւնը զանազան առարկաների վերայ և ամէն մարդ ազատ էր համեստօրէն իւր կարծիքը յայտնելու : Այս արտօնութիւնը տուել էր ծերունին իւր դերգաստանի անդամներին, որ, ինչպէս ինքը բացատրում էր, նրանք կարողանան ժամանակին մարդամէջ մտնել :

Սալբի նանը՝ Աբրահամի ամուսինը հացատանը ուրիշ պարագիւմունք ունէր. նա իւր տագերականանցն ու հարս ու աղջիկներին մի մի պաշտօն էր յանձնել. որը բուրդ էր գգում սանտերքի տակին ծունկը ծալած, որը ջահրայ էր մանում գործաւորներին չորաբացու, մինը կոճեր կթելու հոգսումն էր, միւսը խնոցի էր հարում, կարագը առանձին ու թանը առանձին ամանում, նորատի աղջիկները կար ու կարկատանի հետ էին : Հոգատար Սալբի նանը ամենքին իւրեանց կարողութիւնովն էր չափել, ոչոք առանց գործի չէր անցկացնում. իսկ ինքը մի խուրճը բանալիներ դօտուցը կախած, չէրէփը ձեռքին թոնրի շրթանը բազմած՝ այդ մեծ ընտանիքի համար կերակուր էր պատրաստում :

— Աղջիկ, բրինձը լուս, այ հարս, մի աման վերցրու հետս գնանք իւղ քանդիր, Սասա, գուն առ արի գինի լցնեմ դուրս բեր, Զարման, դու էլ հացը շտապիր թրչել, երեսէքը հիմա փէշերքիցս կախ կընդնին, քաղցած եմ կը դուան, տնօրինում էր Սալբին :

Մեծ տանը կպած մի սենեկի մէջ էլ հաւաքուած էին մանր կրակի կտորները ու որը անլուայ, որը աչքերը ծալուած, երրորդը փութաբաց ձայն ձայնի էին տուել ու զանազան նոր նոր խաղեր էին հնարում, կամ, եթէ ամառ էր, լայն բակումը փոշին երկնքն էին

բարձրացնում: Մի փոքրիկ ուսումնարան էր Աբրահամենց բաղը երկու սեռից բաղկացած, բայց ի հարկէ այդ աշակերտներին միշտ կարելի էր տեսնել խաղի ժամանակը, ուրիշ պարագմունքից ձեռքերով լուս: Ո՛վ էր տուել այն միջոցումն ուսումը, գիւղերը մի կողմը թողած, քողաքներումն էլ այդ բանի վերայ հասկացողութիւն չկար: Մի տէր-տէր որպէս և իցէ բրդգլելով իւր քահանայութիւնն էր անում և ըստ քմաց սուրբ զրբերը բացատրում:

Մի ուրիշ տան մէջ էլ եթէ մանէիր, սիրտդ հրճեանքով կը լցուէր տեսնելով քսանից աւելի օրորոցներ, օրոնց մի քանիսի մօտ ութ, ինն արեկան աղջիկները կանգնած շարժում են օրօրոցը և քաղցր նանիկը զլած՝ լսողի քունն են բերում, շատերի տանն էլ ջահել նորահարսը չորած, յետէ ձգել իւր երեսի թանձր քօլը, ազատ բաց է արել իւր մարմանեայ սպիտակայտայլ կուրծքը և մայրական զօրովից ժպիտով կերակրում իւր սրտի ուրախութիւնին, իւր դառնուկ զաւակին:

Երեք սփռոց միանգամից բացուում էր Աբրահամենց տանը. աղայ — մարդիկը ծեր նահապետի նախագահութիւնի տակ շարվում էին վայելելու Սալբի նանի պատրաստած ախորժահամ կերակուրը: Նրանց սեղանը շէն անելուց յետոյ հացատան վերի անկիւնումը տա-գերականայքն էին նստոտում մեծ հարսների հետ միասին՝ Սալբի նանի հսկողութիւնի ներքոյ, մի կողմն էլ նորահարսները չափահաս աղջիկների ու մանրահասակ երեխաների հետ լուռ ու մունջ հանդարտօրէն ուտում էին իրանց բաժինները:

Ոչինչ լաց, ոչ մի շշուշ չէր բարձրանում ճաշելուս կամ ընթրելուս, ամէնքը նայում էին Սալբի նանին ու զուլաները կախ իւրեանց բաժինները մաքրագարգել աշխատում, ամէնքը հաստատ համոզուած էին, որ աղապակ պատճառողը կը զրկուի հացից և քաղցած կը մնայ: Քարասիրտ ու խիստ էր Սալբի նանը, մեծ պապն էլ իւր ոտքովը դար, նրա խօսքը չէր կարող փոխել: Բայց եթէ ճշմարիտն ասենք, երբէք դէպք չէր պատահել, օրինակ չէր եղել, որ Սալբի նանը մէկ օրից մէկ օր որևիցէ երեխայի անձաշ թողայ. մի անգամ նա իւր հաստատակամութիւնը ցոյց էր տուել և նրա խօսքն օրէնք էր համարուել, հերիք էր, եթէ խէթ հայեացք. ձգէր մէկի վերայ, ամէնքը մեկ կը դառնային: Բայց պէտք է խոստովանել որ Սալբի նանը այն տանտիկիներէիցը չէր որի շերտովը օրական տասն անգամ այս ու այն ժանգոտ երեխաների բերանին կը դիպչէ, Սալբի նանը իւր

քաղցր լեզուովն էր այդքան հեղինակութիւն ստացել, առանց ջանքն փնդոյլ բառի նա մէկի անունը չէր տալ:

Մարդ չի կարող երեւակայել, պէտք է ականատես լինել և կմայլել այս անոյշ կեանքովը:

Ետ տեսակ կերակուրներ չէին պատրաստուում Աբրահամէնց տանը: մի տեսակ էր, բայց ոչ առանց պանրի, թթուների ու բրնձնուածքերի, միայն թէ ամէն ինչ լի ու առատ էր և ամանները մի քանի անգամ նորոգուում էին. այդպէս էլ պէտք է լինէր, երեք հոգուն մի քերեղան էր, երեք զրգալ մի ամանի մէջ էին լողում:

Սիրուող բացուում էր, Սալբի նանի ածած կերակուրները շարուում էին ու ամէնքը կանգնում էին ձեռքերը կրծքին խաչած մըրմընջում էին Սալբի նանի հետ չայր մերը կրկնելով: Նոյնը անում էին այր—մարդիկը Աբրահամի հետ Աստծուն փառաբանելով և ապա նստում էին սեղան:

Վերջը, երբ ամանները ժողովեցին, հացի փշրուէքը սփռոցի մէջ փաթաթում էին և նոյն գոհութիւնները կրկնում, որից յետոյ ամէնքը խոնարհութիւնով մոտենում էին համբուրելու տան նախնանդամների ձեռքը և զնում իւրեանց զործին:

—Երեկայք, աղջիկներ, հարսներ, հաւաքուեցէք, հրամայում էր Սալբի նանը ձմեռուան երկայն երեկոները, լսեցէք Հոռոմ հարսի պատմած առակը:

Ժողովուում էին այս հրամանի վերայ ամէնքը պառաւի չորս բոլորքն ու ձեռքերը ծնօտին սպասում էին Հոռոմի խօսելուն: Չուարձալ առակներ գիտէր Հոռոմ տագերակիներ, շատ էլ սրախօսութիւն էր անում ու ամէնքին ծիծաղացնում էր:

—Դէ հերիք է այսքանը մինչև վաղը երեկոյ, հիմի երեսներդ խաչ հանեցէք ու զնացէք քնելու, արձակում էր Սալբի նանը ամէնքին:

—Այս տեսարանը նոյնպէս արժանի է ուշադրութիւնի, դարձաւ ինձ բժիշկս, եթէ չես ձարձրանում զիւղական պարզ նկարապրութիւններ լսելով:

—Պատմեցէք, խնդրեցի ես, դուք յիշեցնում էք ինձ իմ հայրենիքս:

Մի խոր թառանչ հանեց օրտից բժիշկս ու շարունակեց:

—Երեք տուն էր ծառայում բոլոր ընտանեացը ննջարանի փոխարէն, ասաց նա. մեծ հացատունը և նրան կից երկու սենեակը:

ամէն մէկի մէջ մի քանի անկողին էր ձգուում և մի քանի անձինք մի վերմակի տակ էին ծածկուում: Մի հոգի ունէր իւր առանձին անկողինը և քնում էր ծերունի Արրահամի սենեկումը. դա Արրահամի միակ որդի Շահէնն էր: (Սկզբումը եւ մոռացայ քեզ ասել, որ Արրահամը միայն մի քսան երկու տարեկան որդի ունէր, Աստուած նրան ուրիշ զաւակներ չէր տուել:)

— Բայց մի՞թէ Շահէնն ամուսնացած չէր, որ միայն էր պարկուտ, հարցրի ես, զարմանալով այդ երևոյթի վերայ, ինձ քաջ յայտնի էր, որ հայերն իւրեանց որդիներին շատ վաղ են պսակում:

— Ոչ, ասաց բժիշկս, տան անդամներից՝ Շահէնից շատ փոքրները զաւակաց տէրեր ևս էին, բայց նա դեռ մնում էր, մնում էր ոչ թէ ծերունու կամքով, այլ իւր, Շահէնի խնդրանքը: Ի՞նչ ունէր Շահէնն իւր մտքումն՝ յայտնի չէր, այլ այսքան զիտենք, որ մի օր երբ Արրահամը խօսք է բացանում իւր եղբայրների մօտ Շահէնին պսակելու մասին, պատանին չօքում հօր ոտքերն է ընկնում և աղաչում է չշտապեցնել այդ օրը մինչև ինքը այդ բանի վերայ լաւ մտածի:

Երեւի ծերունին որդու ղէմքի կամ աչքերի մէջ մի բան կարդաց, այդ եղաւ և էլ այս մասին ոչոք շրթուները միմեանց չխփեց, ոչ մի եղբայրը չփոտահացաւ մի ակնարկ ձգել Արրահամի մօտ Շահէնի վերաբերութեամբ:

Առաջին խօսակցութիւնը կատարուեցաւ Շահէնի տան և ութ տարեկան հասակումը, չորս տարի էր անցել այնուհետև և ոչ հայրը, ոչ մինը յիշողութիւն չէին արել:

Եւ այդպէս Շահէնն անկողին ունէր իւր համար առանձին, ծնողաց սենեկի մի անկիւնումը:

ԺԶ.

— Այ մարդ, ասաց մի անգամ զիշերը տեղն մէջ պարկած Սալբի նանը իւր ամուսնոյն, մինչև երբ պիտի մեր որդին անպսակ մնայ, դրա հասակակիցները երեք չորս որդուց տէր են, մեր անունին էլ ամօթ է, վերջապէս ի՞նչպէս հայր եւ դու, մի՞թէ յաւիտեան ապրելու ես, որ չես ցանկանում որդուդ բարեբաղդութիւնը բաց աչքով տեսնել:

Պառաւը խօսում էր շատ ցածր:

— Բարձր խօսի, մի՛ վախիլ, մեզ ոչոք չի լսում, պատասխանեց Արրահամը:

— Ի՞նչպէս, կարելի է Շահէնս արթուն լինի:

— Շահէնը տանը՝ չի, նոր անկողին էինք մտել, որ նա հազնուեց գնաց:

— Ո՛ւր, սարսափելով ասաց կինը:

— Միամիտ պառաւ, այս առաջին գիշերը չէ, երկու ամբողջ տարի է, քո որդին հաւախօսից առաջ չի պարկում և մի՞թէ չես նկատում նրա գունատութիւնը:

Պառաւը քստմնեցաւ, նա չհաւատաց, վեր թռաւ տեղիցը, շօշափեց որդւոյ անկողինը, տեղը դատարկ էր:

— Շահէնս, Շահէնս, ո՞ւր է Շահէնս, ձայնը բարձրացրեց Սալբին, երեխայս իմ աչքի առաջ շորահան եղաւ. տեղը մտաւ, հիմի ո՞ւր է:

— Հանդարտուիր, ասում եմ, առաջինը չէ:

— Բայց ո՞ւր է գնում:

— Յիշիր քո պատանեկութիւնի տարիքը:

— Աւանդ, նա է՞լ:

— Այո՛, նա էլ, ինչ բրդեա, այն կը խութես:

Պառաւի աչքերից երկու կաթիլ արտասուք ցած գլորուեցան:

— Եւ ո՞վ է վաւակիս սրտի առարկան:

— Մի՛ հարցնիր, դու վաղուց պէտք է դուշակէիր, մեր որդին իւր բաղձանքին յաւիտեան հասնելու չէ:

— Տարաբանդ որդիս, հերիք է:

Այս գիշեր ուրիշ խօսակցութիւն չեղաւ, ամուսինները լռեցին և իւրաքանչիւրը նորանցից որոճում էր իւր մաքումը այդ նորութիւնի հետեանքը:

Հաւախօսին մայրը լսեց դռան ծռնչոցը և որդու անկողին մտնելու շարժուածքը: Այս գիշեր նրա աչքեր չէին փակուել, քունը փախել էր պառաւից:

ԺԵ.

Հետեւեալ գիշերը պառաւ Սալբու. քունը նոյնպէս չտարաւ, նա սպասում էր իւր աչքով տեսնել այն, ի՞նչ որ երկու տարի էր փախել էր նրա մայրենական հսկողութիւնից: Պառաւն անիծում էր իւր գլուխը, իւր անհեռատեսութիւնը, որ թոյլ էր տուել իւր որդուն

զնալ դէպի կորստական վիճել, նա մեղադրում էր իրան, որ չէր զգուշացել յետ պահել իւր միտուճարին այն վտանգաւոր քայլն անելուց. նա մտքումն արդարացնում էր սիրեկան զաւակի բնական ձրգտումը. իւր ամուսնու երկու խօսքը բաւական էր բանալ իւր փակ աչքերը, իրականութիւնը սարսափելի անինայողութիւնով բացել էր իւր անոթելի բերանը կլանել նորա մի հատիկ զաւակի ուրախութիւնը, մարդու անսուտ վճիռը մի ևս աւելի ահռելի դաղտնիքի հետ զարթեցրել էր նորա մէջ անհնարաւորութիւնի մահացոյցիչ հետեւանքը. այդ իսկ պատճառով նա ամբողջ օրը հիւանդ ձեացաւ, իւր սենեկից դուրս չեկաւ և տան կառավարութիւնը իւր տագերականանցից նախադասուին յանձնեց: Անհամբերութիւնով սպասում էր խաւարի թիւը երկրի վերայ փռելուն, որ ստուգէ՝ ինչ որ տարարադաբար ուղեղ էր:

Շահէնը ոչինչ կասկածի տեղիք չունէր, նա մօր տկարութիւնը պատահական երևոյթի տալով, ըստ սովորութեան ընթերիքից յետոյ մերկացաւ, տեղը մտաւ. բայց երբ զիշերուան լուսութիւնը համառաբած եղաւ, դադարեցան շնչաւոր էակների շարժողութիւնքը, միայն հօր ու մօր միակերպ շնչառութիւնը պարզ լսուեց սենեկի մէջ, հագնուեցաւ պատանին ու ոտքերի մասների ծայրերի վերայ ամենայն զգուշութիւնով յառաջ շարժուեց դէպի դուռը ու հապճեպով ամէն բան նախկին մեռելութիւնի մէջ մտաւ:

— Հիմա հաւատացիր, որդեսէր մայր, հարցրեց Աբրահամ իւր կնոջը, որից երևեցաւ, թէ զիտէր անշուշտ վերջինիս կատաւարուն տալը:

— Ընչե՞ր Աստուած իմ հոգին չի առնում:

— Դու ասա հիմա, ինչպէս պէտք է այս շարիքի յառաջն սունկերը:

— Սակայն ուստի՞ գիտես, թէ Սուսամբարս է Շահէնիս քունը կտրողը:

— Սխմիտ պտուռ, երկու տարի է անքուն հսկում եմ նրանց վերայ. էյ, հէյ, ի՞նչ կը նշանակէ ծերութիւն, աս. քաջեց Աբրահամը, նրանց տարիքումը մենք էլ շատ զիշերներ արթուն լուսացնում էինք. իսկ հիմա նկատում ես փոփոխութիւնը, ծրագր հանգչելուն պէս դու մի կողմն ես երեսդ շուռ տալիս մեռելաքուն մըտնում, ես միւս կողմը, ափսոս պատանեկութիւնի երջանիկ ու անհոգ օրեր:

—Մի կողմը թող դաժարկաբանութիւններդ ու աստ, ինչպէս թէ երկու տարի է անքուն հսկում ես երեխէքանցս քամակից, դու ինչպէս իմացար Շահէնիս սրտի զաղտնիքը:

—Աւելորդ հարցմունքներ մի անիր, դու ինքդ էլ պէտք է հասկանայիր, բայց անցեալն անցել է, այսքան միայն իմացիր, որ քո որդիդ ամէն զիշիր տեսնուում է թշուառ Սուսամբարի հետ և պէտք է սրա յառաջն առնել: Բռնութիւնով ոչինչ չենք կարող շահուիլ, ունայն քարոզներով էլ անելի գործը կը փչացնենք, պէտք է խոհեմութիւնով կողմնակի հնարներ բանացնենք:

—Պէտք է ամէն բան իրանց յայտնել:

—Ցնդե՛ւ ես, այ կին, դու ինչեւս խօսումս ամենեւին հարկաւոր չէ նրա՛յց հասկացնել միանգամից միմեանց չհասնելու օրինաւոր պատճառը:

—Բայց, աչքս դուրս գայ, եթէ արդէն...

—Ուզում ես ասել, եթէ ուշ լինի և մեր անխոհեմ ընթացքին նրանք էլ հետեւին. ոչ, մի՛ վախիր, այդ մասին ես կարող եմ քեզ ապահովացնել, որ սիրահարների մէջ տիրում է երկու անմեղ տատրակների սուրբ սէրը, կարծես թէ նրանց անբիծ սիրտը պատուար է կանգնում զսպելու երիտասարդական վառ բորբոքը. վերջապէս ինչ երկարացնեմ, իմացիր, որ Շահէնդ սիրում է Սուսամբարիդ և նոցա երկուսի սիրտը ապակու նման փշրուած է: Քեզ համբերութիւն եմ քարոզում, չի կարելի միանգամից սպանիչ բայասականով մեռցնել նրանց մէջ թարմ աշխոյժը, սպասենք, զուցէ գործն ինքն իրան կերպարանափոխուի և կոտրած սրտերը մի տեսակ կարկատուին:

—Ես այս գիշեր ամէն բան կը յայտնեմ Շահէնիս, լաւ է մենք տուժենք մեր պատանեկութիւնի միջոցի անզուսպ վարմունքի փոխարէն, քան թէ միակ զաւակս ու անբաղդ Սուսամբարս զոհ զնան մեր յիմար անձնասիրութիւնին:

—Լռիր, այ կին, Շահէնն երբեք չպէտք է իմանայ իր ծնողաց անպիտանութիւնը:

—Եւ ինչի՞:

—Ես միտք չունիմ կարմրիլ իմ որդու երեսին նայելուս, կարծեմ դու էլ նոյնպէս:

—Եսական մարդ:

—Խօսք տուր որ լռես, թոյլ տուր որ ես սրբեմ մեր երեխի

անարգանքը. հաւատացնում եմ, որ շատ չի քաշել, ամէն բան ինքն-
իրեն կը կարգաւորուի:

Այինը թէպէտ, ակամայից, բայց երդուեց որդու անունովը չխան-
դարել խաղաղութիւնը մինչև իւր ամուսնից կարևոր պատուէրներ
ստանալը:

ԺԸ.

— Դու տեղեակ ես ուստի պարսկական պատերազմից, յանկարծ
հարց առաջարկեց ինձ բժիշկս կանգ առնելով, զիտե՞ս այն մեծ
գաղթականութիւնի պատմութիւնը, որ կատարուեցաւ Թուրքմէն-
չայում. Պասկելիչի կապած դաշնադրութիւնից յետոյ:

— Այո, գրաւոր թւ բերանացի աղբիւրներից փոքր ինչ ծանօ-
թութիւն ունիմ այդ եղելութիւնների մասին, զարմացմամբ պատաս-
խանեցի ես:

— Բայց քեզ ձանձրութիւն չի՞ լինիլ, եթէ երկրորդ անգամ
մի թեթեւ հայեացք ձգեմ այն ժամանակի կատարուած դործողու-
թիւնների ինչ ինչ կէտերի վերայ:

— Ես ինձ խօսք եմ տուել Զաքարիա զատնալ:

— Շատ ուրախ եմ ուրեմն լսիլ:

— Դու քո Աստուածը, մտքումս ասացի ես:

— Կայծակի արագութիւնով տարածուեցաւ ուստաց յաղթու-
թիւնի համբաւը՝ պարսից գէմ դործած, սկսաւ բժիշկս, Գանձակի
և Երևանու բերդերի առումը, Պասկելիչի արշաւանքները, Աբբաս-
միրզայի պարտութիւնները, Քրիստոսի խաչի յաղթանակը Մահմետի
կիսալուսնի վերայ ամբողջ Ատրպատականի ժողովրդի սրտի թելերին
էին գարկում, մեծամասնութիւնը սուգ ու կոծի մէջ հող էր ցա-
նում իւր զլխին, իսկ մի բուռը փոքրաթիւ ժողովուրդ երկիւղեց ու
բռնակալութիւնից յառաջ գալիք չար հեռանքի սարսափից ի-
րենց աներից թէև դուրս չէին գալիս, սակայն մեծ ուրախութիւնի
մէջ էին: Այդ դարաւոր ճշշումների տակ կաշկանդուած սակաւա-
մասնութիւնը Ատրպատականի հայն էր, որ եկած, հասած էր հա-
մարում իւր փրկութիւնի օրը և այդ պատճառով ոչինչ էր համա-
րում այն նեղութիւնները, որ մի կարճ միջոց էլ կրելու էր չարա-
նախանձ պարսիկների վրէժառութիւնից:

Եւ արդարեւ բռնակալութիւններն այս ժամանակներս օրըստօրէ

մեծանում էին, պարսիկներն իւրեանց նուիրական պարտականութիւն էին համարում ռուսների վրէժը հայերիցն առնել, և երդուել էին իրենց կրօնամուկ ու քրիստոսատեաց դէնպետների պաաջին չթոյլ տալ հայերի սրտի փափաղը լրանալուն, կենդանի հայ չեւոյնել զիմաւորելու իրանց փրկութիւնի համար եկողներին:

Պարսից մօլլաները տիւ ու զիշեր մզկիթներումը խաժամութիւն հաւաքած քարոզում էին, թէ ռուսի աշխարհակալութեան նպատակն է միայն հայերին ազատել իւրեանց իշխանութիւնի տակից, նորա մեծ մարդարէի պատգամներն էին հաղորդում խոժանին, զբրգրում էին նորա մոլեռանդութիւնը, արծարծում էին վրիժառութեան բորբոքը և ուղղակի քառամանական հուրիններ էին ընծայում թափանձիկ օգային շղարշներով իւրեանց մարմատոնեայ մերկութիւնը ծածկած մարդարէի աչքի առաջին դրախտի մէջ երջանկութիւն վայելելու այն մարդուն, որ քրիստոնէի արիւն կը թափի:

Պարսկական թոյլ կառավարութիւնը թէպէտ արտաքուստ ցոյց էր տալիս, գուցէ և ցանկանում էր կարեկցելու իւր հպատակ քրիստոնեայ հայերին, բայց այդ սակաւ էր պաշտպանում խեղճերին մօլլաների վառած նախանձայուզութիւնից:

Այն հայը, որ վստահացաւ փողոց դուրս գալ, պէտք է իմանար, որ կենդանի վերադառնալու չէ իւր ընտանիքի զիրկը, նորա մարմինը մաս մաս կանէին ու շների կերակուր կը ձգէին:

Աւելորդ է ասել, որ հայերն իւրեանց դռները փակել էին ու պտորստաւել զէնքով պաշտպանելու մինչև վերջին կաթիլը իւրեանց սիրելիների կեանքն ու ընտանեկան պատիւը:

Բաղմամարդ քաղաքներումն ու հայաշատ գիւղերումը վտանգն այնքան շատ չէր, որքան սակաւաթիւ հայ հասարակութիւնների մէջ, այդպիսի թշուառներից օրական մի քանիսը շարունակ կոտորում էին:

Ափսոս, եթէ հիւանդ չլինէիր, ես մանրամասնօրէն կը նկարագրէի քեզ այն աղէտքները, որ այդ տարին հայերի զխին եկաւ, յոնկարծ կանգ առաւ բժիշկս:

— Ես վառել եմ այրաբար ամենևէ բոլոր սրտատոչոր ու մորմոքիւ արիւմքները, դու կարող ես վստահ լինել իմ վերայ, ես ինձ այժմ կատարեալ առողջ եմ զգում:

— Անպիտան մօլլաները ամէն մի հայ մանկան զլսիս փոխարէն քառասուն տղայ հրեշտակներ էին խոնարհում դրախտի մէջ իւրեանց

մէն մի հուրիններին սպասաւորելու, իսկ մի բուռը խմած քրիստոնէի արիւնի տեղ անմահական նեկաարն էին վարդաջրով խառը նրանց բաղանիքների համար շարունակ հոսեցնում ոսկեայ և անդամանդեայ աղբրների ծորակներից:

Օր չէր լինիլ, ասացի, որ արունհեղութիւններ չլինէր, ժամ չէր անցկենալ, որ մի բօթատու լուր շառնէին թշուառ հայերը, չկար այնպիսի գերդաստան, որ զրկուած չլինէր իւր մէկ սիրելուց. այնպիսի աղէկարշ տեսարաններ էին պատահում, որ մարդս սարսափը բերում է, որոնք քարեր էին լացացնում. այն անդթութիւնների հարիւրերորդ մասը տեսնողը չի կարող կեանքի մէջ ուրախանալ, էլ այնպիսու երեսը ծիծաղ չի գալ, քանի՜ երեխաների զուխներ քարի վերայ փշբուռւմ էին, քանի՜ փոքրիկ ու թխիկ մանուկներ մէջ տեղից երկու կէս էին լինում, որքան մայրեր ու հայրեր աղաչել պաղատել են բռնաւորին իւրեանց սիրտը կոխել սուրը, առաջ իրանց կեանքը կարճել, միայն թէ չստիպեն յետ բացանել իւրեանց ձեռքովը անմեղ երեխայի ոտքերը որ գազան պարսիկը երկու կէս անի ու թրթռուն սիրտը կտրի, մի կտորը ինքը ծամի, ու մի պատառ ևս ծնողացը հարկադրի ծամելու և կուլ տալու:

Այս տանջանքներն առ ոչինչ համարելով լի յուսով և մեծ համբերութիւններով սպասում էին հայերը այն օրին, որ պէտք է միանգամից թափառան իրանցից բռնութիւնի լուծը: Նրանք չխաբուեցան իրանց ակնկալութիւնի մէջ, մի գեղեցիկ առաւօտ աւետեց հայերին երկար սարիւնների սպասած ազատութեան համար, ահ ու դողով ըստ սովորականին գիշերն անցկացրին նրանք, իսկ առաւօտը նրանց կրծքի վրայից մի ծանր բեռ վայր զլորուեցաւ: Այդ օրն էր Թաւրիզի առման օրը:

ԺԹ.

Պատկերիչը վերաւորուած պարսից գահաժառանգ իշխան Աբբաս — Միրզայի խորդախ ու խաբեբայ քաղաքականութիւնից և վշտացած Հասան — խանի արիւնուռչտ աւերմունքներից, Նրեանն առնելուց յետոյ իւր արշաւանքներն ուղղեց Թաւրիզի վերայ և առանց պատերազմի տիրեց քաղաքին և շրջակայ տեղերին:

Հայերի աստղը ծուաց, յանկարծ իբրև թէ հեռագրով իմաց արուեստաւ իրանց այս աւետիքը, մոռացան միանգամից ամէն կրած-

ները և մայր ու մանուկ բառաչելով, զոչելով, խնդութեան աղաղակներով դուրս թափուեցան իւրեանց թագստից զրկել նորանկ քրիստոնեայ ազատարներին:

Լազարեանց տոհմի նշանաւոր ժառանգներից մէկը Ղազարոս զնգապետը առաջնորդում էր ռուսական բանակին իբրև խաղաղութիւնի կարապետող:

Հոգևորական դասը ամենայն փառաւորութիւնով զգեստաւորուած, եկեղեցական զարդերով, խաչերով ու խաչվառներով դիմաւորում էր թանգազին հիւրերին, իսկ պարսիկները իւրեանց որջերն էին մտել ու դռան փականքի ծակից մտիկ տալիս, աւելի մոլեռանդները երեսների վերայ տարածուել էին ու աչք ու ականջ փակել, որ չտեսնեն ու չլսեն քրիստոնէից փառաբանութիւնները: Թնդացին այնուհետև ողջ Ատրպատականի հայ եկեղեցիների զմբէթներից զանգակների ներդաշնակ օրհներգութիւնները. դարերով քրիստոնեայ ժողովրդին աստուածային տաճարը հրաւիրող աւետաբեր զանգահարութիւնները չէին լսուել ոչ մի զիւղում, պարսիկ ականջը չէր համբերիլ զուռանը մեկնողների միապաղաղ ձայնի հետ կցել քրիստոնէի զանգակի հնչելն. երեք տախտակ էր մինչև այդ երջանիկ օրը միմեանց կապած եկեղեցի յաջախողների սրտի ուրախութիւնը, այն ևս այն ժամանակը պէտք է բաբախէին, երբ մարդաբէի սիրելիները իւրեանց նամազն արած վերջացրած լինէին. նամազի սրբութիւնը կարող էր պղծուած համարուել և ընդունելի չլինիլ այլահին, եթէ նորա հետ խառնուէր քրիստոնէից անընդունելի աղօթքը:

Լազարեան Ղազարոս իշխանն առաւօտեան աստղի նման փայլում էր ամէն տեղ, նա էր այն մարմնիւր, որ իւրեան էր քաշում քրիստոնեայ հայերի սիրտն ու ոտքերը, Պարսկաստանի խորքերից զու՛ղազու՛ղ բոկոսն վազում էին հայերը զոնէ մի անգամ տեսնել այն արեգակը, որոյ փայլն և ջերմութիւնը զարթացրել էր իւրեանց հոգին դարաւոր մեռելութիւնից, տեսնել և խօսոյն մեռնել, տեսնել և իւր կրած տանջանքները մոռանալ:

Պատկերիչ չէր սխալուել հրաւիրելով Պետերբուրգից Ղազար Լազարեանցին, նա ուր որ ոտք էր դնում, ամէն տեղ զանում էր հայերի մեծ բաղմութիւն, նրա մտքումը ծագեց գողթեցնել բոլորին ռուսի երկիրը. հայի աշխարհաշինական յատկութիւնը վաղուց գրաւել էր ռուսաց ուշադրութիւնը: Մեծն Պետրոսը իւր յեղափոխութիւնների ծրագրի մէջ հայ վաճառականների հետ յարաբերութիւն

կապելը նոյնպէս մօցնելը բարւոք համարեց. նա իւր հեռառեսու-
թիւնովը նկատեց հեռուից հայ ազգի վաճառականական և երկրա-
գործական ընդունակութիւնները, հրովարտանքներով և արածուն-
թիւններով շտապեց ապահովացնել իւր երկիրը զազթող հայերի
վեճակը: Մեծ էր, այն, Պետրոսը և հանձար, նա հասկացրել էր, որ
մի կիսավայրենի ազգ զարգացնելու համար հարկաւոր էր ծանօթաց-
նել նրան իւրանից աւելի յաջողաճեռն և խելացի տարրի հետ. հայի
ճարպիկութիւնը, նորա առեւտրական հմուտթիւնները չէին կարող
փրկարար ազդեցութիւն չանել ուսմանի վերայ, այն ժամանակուան
ազէտ և անկիրթ ուսանների:

Հայերը թէպէտ Պետրոս Մեծից շատ յառաջ կապ են ունեցել միշտ Ռուսաստանի հետ, բայց ռուսների այս մեծ լուսաւորիչը ամենքից աւելի հասկացաւ հայերի օգտաւէտութիւնը և խոստացաւ իւր հզօր պաշտպանութիւնը:

Պետրոսի շաւղովը գնացին հետզհետէ ուռսաց պատմութեան մէջ փայլուն տեղ բռնող վերանորոգիչները, որոնցից մինը՝ Եկատարինէ Բ-ը նշանաւոր է իւր ամենամօտիկ յարաբերութիւններովը և առւած մեծամեծ իրաւունքներովը հայերի այն ժամանակուան առաջնորդ Արդութեան Յովսէփ Երկայնաբազուկ արքեպիսկոպոսի հետ:

Այն ժամանակներից ահա մտել էր ուսաց քաղաքակրթական ձգտման մէջ հայերին իւրեանց կողմը զրաւելու և գաղթեցնելու մեծ նպատակը և հէնց այդ էր, ասացի, Պասկելիչ բռնած քաղաքակա- նութիւնը: Նա անցնում էր և պարսիկ ազդաբնակութիւնների միջով և հայաբնակ դաւառներով, նա տեսնում էր, որ ինչտեղ այս ճրն- շուած ազգի քրտինքը թափուել է, այնտեղ լեռներն ու ձորերն էլ կանաչել ու պաղպարել են, իսկ պարսիկն իւր աւերիչ ծուլութիւ- նովը անխնամ ու անմշակ է թողել ամենաբարեկից տեղերն էլ:

— Հայ պէտք է զաղթեցնել այս արգիւնաշատ ժողովրդին, սրանք իմ հայրենիքի համար կարող են անհատներէ եկամտի աղբիւր լինիլ, թող իմ անունս միայն ազգմագիտական հմտութիւնի մէջ չփայլի իմ ազգային պատմութեան տարեդրերումը, թող նրա հետ կցուած լինի և աշխարհաշինական ընդունակութիւնս, վճռեց հեռաւանս ու յաղթող Պատկիւր և իւր այդ նպատակն իրագործելու համար ամենաճիշդ միջոցը ձեռք առաւ:

Պատկերը լաւ դիտելոյ օր այս յաջողութիւնը ձեռք բերելու, աշխարհաշէն կոչումին արժանի ընկելու համար ամենաուղիղ ճա-

նապարհը մի նշանաւոր և ազդեցութեան տէր հայի ձեռքով գործ տեսնելն էր, Պասկելիւք գիտէր որ Նազարեան մեծ տոհմը իւր բոլոր անդամներով շատ յարգ և նշանակութիւն ունի Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և Ռուսաստանի հայերի մէջ, այդ էր պատճառը որ նա շտապեց առնուլ կայսեր հաճութիւնը և հրաւիրել Ղազարոս Նազարեանցին իւր բանակը:

Եկաւ աղայ ֆովակիմ Նազարեանցի որդին, եկաւ շքեղաշուք պատուանշաններով կուրծքը և ուսերը լցրած, այդ շլացուցիչ շքանշանների հետ միացրեց իւր քաղցր լեզուն, իւր սիրալիր ընդունելութիւնը, իւր զուարթագէտ և ուրախ զրկախառնութիւնը և ահա բոլոր Պարսկաստանի հայերին իրան քաշեց:

Խելօք և քաղաքագէտ էր Պասկելիւք, ուրիշ աւելի յաջող միջոց չէր կարող դնել նա իւր նպատակն իրագործելու համար: Այդպէս է աշխարհքիս բաները, այդպէս են հասնում իւրեանց մտադրութեանը ամէն տիրապետութեան բաղձանք ունեցողները, ծառի որդը իրանից է գոյանում:

Խեղճ հայեր, ի՞նչ անէին, որ չզիմէին Նազարեանցի ոտքը, դարերով քաղցր ակնարկութիւն ոչ դից չէին տեսել, իւրեանց ջիւղմեռանդ հպատակութիւնը չէր գնահատուել, հաւատարմութիւն և անհաւատարմութիւնը մի օրինակ պատժուել էին, իսկ այժմ ձայն է հասնում, թէ ուսաց բանակի մէջ իւրեանց փրկելու համար եկող առաջին մարդը հայ է, իւրեանց եղբայրն է, Նազարեանց անուանի տան մի անդամն է, ձայն է հասնում, որ հայի խաչն ու աւետարանը, նրա շարականներն ու թափօրը ուրա զօրքին ծնկան վերայ չոքացնում են, թէ քրիստոնեայն եկել է քրիստոնէի քամակից և իւր հարազատ հայի ձեռքով իւր ազատութիւնն է աւետում:

Տես, թէ ի՞նչ տեղն է հասել, պարսից մայրաքաղաքի դուռը հիմա հայ է, Նազարեանը հիմա Թաւրիզի քաղաքապետն է, առաջին անձնաւորութիւնն է, օրի ձեռքին է կեանք և մահ վճռելու իրաւունքը: Պասկելիւք քաղաքն առնելուց յետոյ Նազարեանին յանձնեց Ատրպատականն և վերադարձաւ. նա հաւատարի էր, որ եթէ քաղաքական դաշնադրութիւնը երկար ևս չթողնի իրենց Թաւրիզում մնալ, հայերը ոչխարի նման վազելու են իւրեանց սիրելի քաղաքապետի ետեւից, այնքան միայն լինի, որ ինքը Պասկելիւք յաջողեցնի դաշնադրի մէջ մտցնել պարսկահպատակ քրիստոնեաների յօժարակամ գաղթելու համար մի յօդուած:

Ի.

Պարսիկը նեղը մնաց, Պասկեիչի անունը սարսափ բերեց Աբրահամ—Միրզայի և Ֆաթալի շահի վերայ և ճկեց նորանց գոռոզ վեղը կատարել ուստաց պահանջը, մանաւանդ երբ մի քանի ժամանակ խաբերայ հնարներով խաղաղութեան պայմանը ուշացնելուց յետոյ Մինան և Արտաւիլն ուսաներից առնուելու գոյժն իրանց հասաւ, բոլորովին յուսահատուեցան և էլ երկար չմտածեցին, Պասկեիչի ցանկութիւնի համեմատ դաշն կապեցին:

Մի տարի արուեստաւ իրաւունք գաղթել ցանկացող քրիստոնեաներին, հինգ տարի ևս ժամանակ նշանակուեցաւ ծախել իւրեանց տներն, այգիներն ու ամէն անշարժ կալուածքները, բայց հայերն էլ ժամանակի չնայեցին, բարձի թողի արին ինչ որ իւրեանց պապերի ձեռքովն իրանց մատների աշխատանքով յառաջ էին բերել, լալով բայց ուրախութիւնով թողին իւրեանց անկաճ ծառերն ծաղիկը վրէն և խաղողի որթերը կոկոմը բացուելուս, չլիշեցին այն դառն քրտինքը, որ արեգակի տակ տապակուելով թափել էին ապառաժները պողպատը անկող համար:

Մեծ էր, արդարեւ, այս զոհաբերութիւնը, հայերը թէև դիտէին, որ հինգ երկար տարիներ արտօնութիւն ունին իւրեանց սեպհականութիւնից չզրկուելու, բայց ճանաչում էին պարսիկներին, լսել էին նորանց խորամանկ կառավարութիւնի բռնած խարդախ անօրէնութիւնը, ծածուկ պատուիրած էր ամէնքին չհամարձակուիլ գնելու և ոչ մի գաղ գետին և ոչ մի կճուճ ու բժուլթ, թէև կիսագնի, թէև ձրիապէս ձեռք բերելու ևս լինէին այդ գնողները. պարսկական կառավարութիւնը հրամանը ծածուկ էր սրել, իսկ իւր գործակալների ձեռքով տականց հայերին հասկացնում էր, որ ձեռք վերցնեն իւրեանց սեպհականութիւններից, յոյսները կտրեն մի սև փող ևս շահուելու իրանց թողածների համար:

Գիտէին հայերը պարսից անպիտանութիւնը, հաւատացին և յանձն առան տանել և այդ գրկանքը, բայց որպէս զի բոլորովին ձեռն ունայն չմնան իւրեանց արդար վաստակից, վստահացան դիմել իւրեանց փրկութիւնի համար աջ կարկառող ուստաց աէրութեանը, խնդրեցին, աղաչեցին զոնէ իւրեանց կրած միասի երրորդ մասի վճարումն յանձն առնել, բայց նրանց այդ արդարացի խնդիրը անխել

եղաւ, Պասկելիչի կառավարութիւնը հնարաւորութիւն չտեսաւ կատարելու այս իրաւացի թախանձանքը ¹⁾:

Չյուսահատուեցան Ատրպատականի հայերը, լաւ համարեցին ձեռք քաշել և այդ շահից, վեղ առնել ամէն զրկանք, միայն թէ չզրկուէին լազարեանցի հովանաւորութիւնից:

Բժիշկս հետզհետէ ոգևորուում էր, նրա աչքերին նայելը ինձ համար անհնարին էր լինում, ելեքարական կայծեր էին, կարծես, դուրս ցայտում, նրա ձայնը ազդու և ոգևորիչ էր, նա մի կրակոտ երրոտասարդ էր կարուել, նա էլ չէր այն մեղամաղձոտ ծերունին, որ մի ամիս ամէն օր աչքիս առաջին էր:

— Լսիր, լսիր այն խօսքերը, որ ամէն կողմից առատ առատ թափուում էին Պարսկաստանի իւրաքանչիւր անկիւնից լազարեանի ոտքը ընկնող ու համբուրող հայերը, լսիր և մի մոռանար ոչ մի բառ որ հետ առ հետ կրկնելու եմ քեզ, շեշտեց բժիշկս, կարելի է պատմութիւնը մի օր իւր էջերի մէջ կը դրօշմէ հայի հայասիրութեան այդ ապացոյցները, բայց կենդանի վկաներից շատ սակաւների յիշողութեան մէջ են մնացել, կը վերջանան ինձ պէս փթած ու օրերն անցկացրած ծերունիները, Նախիջևանի և Երևանի զաւառներում հարկւրաւոր զիւղերում գետեղուած պարսկական գաղթականները կը մոռանան իւրեանց պապերի ծննդեան տեղը, կը ջնջուի յիշողութիւնից դարերով նոր հայրենիք դարձած Պարսկաստանի անունը և այն ժամանակը շատ ուշ կը լինի հնախոյզներին զուտ ճշմարտութիւնը ականատեսներից լսել:

— Ես ոչինչ չէի պատասխանում, ես միայն ավշած նայում էի բժշկիս երեսին:

— Լսեցինք, ասում էին հայերը լազարեանին, քո գալուստը, բորբոքում շարունակում էր բժիշկս, և անհամբեր ցանկանում էինք քեզ տեսնել. տեսանք և ուրախ ենք ու միևնոյն ժամանակը տխուր. հիմա դու մեր զրկումն ես, բայց անի, երանի՜ թէ յաւիտեան չբաժանուէիր մեզանից, տխուր ենք ասացինք, որովհետեւ կամ պէտք է երբեք չզայիր ու մենք լուռ ու մունջ կրէինք այս ծանր լուծը, որ յորդուց որդի քաշել ենք մենք և մեր հայրերը, և կամ եկել ես, մեզ էլ հետդ տար, մենք չենք ուզում քեզանից զրկուիլ, վեհա-

1) Տես Պատմութիւն կաթողիկոսաց Մսերի, երես 120. տպած Մոսկուա 1878 թուականին:

պանծ իշխան, դու՛ մեր արիւնը, մեր զարմը, մեր որդին, մեր եղբայրը. մենք էլ այստեղ չենք մնալ, կը գանք ուր դու գնաս, մեր քայլերը քո քայլերի տեղը պէտք է դնենք, տար, տար մեզ, [Թող մենք մեռնինք քրիստոնեայ աւերութիւնի ձեռքի տակ, Թող չնչենք այն օդը, որ ազուցեալ ձեր երջանիկ գերդաստանն էք ծծում:]

— Բայց դուք որտեղեք այդպէս մանրամասնաբար զիտէք այդ ամէնը, յանդգնեցայ ես ընդհատել բժշկիս, դուք գաղթականներինց մէկն էք, կամ թէ պարսկաստանցի ականատե՞ր:

Երանի՛ր թէ, չէի բացել բերանս, բժիշկս պատիկ բարկացաւ վեր թռաւ տեղեցը և կամենում էր գնալ: Ի՛նչ աղաչանքս ինչ զղջումն իմ կողմից, հազիւ թէ յետեմ պահել, երկու անգամ բռնել եմ գողոյջուն ձեռքը և ներողութիւն խնդրել:

— Գիտէ՞ր արդեօք լաղարեանը Պասկեիչը նպատակը և միսիան, շարունակեց հանդարտուելով բժիշկս, չեմ կարող հաստատապէս պսել, աւելի չգիտեմ հաւատարի է, որովհետեւ նա շտապեց իւր կողմից Պասկեիչին հաղորդելու այս լուրը և իւր կողմից միջնորդելու, որ չզլանայ նա հայերի աղաչանքը և խնդրուածքը ի կատար ածելու, զաղթեցնէ նրանց Պարսկաստանից:

ԻԱ.

1828 թիւն էր, զարուն էր. Պասկեիչը վաղուց կապել էր Թուրքեմէնչայումը պարսից հետ խաղաղութեան դաշն և այժմ թիֆլիսումն էր. լաղարեանի նամակը իրան էր հասել և նա զգաց որ լաւ յարմար միջոցն է իւր մտադրութիւնը իրագործելու: Չիմա արգելք չկարի Թուրքմէնչայի դաշնադրութեան մէջ գաղթականութիւնը թողալ տրուում էր:

Գրեց Պասկեիչը լաղարեանին սկսել գաղթականութիւնը, հրամայեց նրան բնակեցնել գաղթականներին Նախիջևանի, Երևանի և Որցախի գաւառներումը: Կաշնադրութեան զօրութեամբն այս երկրներն այնօրից ցայսօր մնացին ռուսաց իշխանութեան ներքոյ:

Լաղարեանցն այն միջոցումը հրամանատար էր Պարսկաստանում ժամանակաւորապէս մինչև պայմանների կատարումը թողուած ուսման բանակին: Լաղարեանցը հրաման ստացաւ Պասկեիչից անձամբ առաջնորդել գաղթականներին:

Եւ ահա լաղարեանը բանակի վարչութիւնը յանձնեց մայիս

իշխան Մովսէս Զաքարեան երկայնաբազուկ Արղութեանցին ու ինքը ընկաւ պարսից երկիրները գաղթականներ ժողովելու: Մարաղայ, Որմի, Սալմաստ այցելեց նա և ամէն տեղ սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ. ամէն տեղ աղի նման հայ երկտանի ոչխարները լեզում էին լազարեանի քղանցը, ամէն տեղից կարճ միջոցում նրա առաջը զուրս եկան գաղթելու համար կալմ և պատրաստ՝ հաւատակից, ազգակից և փրկիչ ձայնելով նրան:

Շայիր էր դարձել լազարեանը, պարսկական դարվիշի դեր էր յանձն առել. նա բարձրանում էր մի բլրակի կամ քարտիի վերայ և գրաւիչ խօսքերով նկարագրում նրանց նոր գնալիք աւետեաց երկիրը:

Հինգ տարի հարկերից ազատ լինելու տէրութիւնից շնորհուած արտօնութիւնը, երեք տարուան արդարութեան ատենից խոյս տալու իրաւունքները, ազատ քաղաքացիութիւնի և քրիստոնէական կրօնը ազատ պաշտելու աւետիքը չէին կարող հայերի սիրտը չլցնել ըղձակաթ սիրով դէպի իւրեանց նախնիքների հայրենիքը: Իսկ լքմիածինը, ամէն մի հայի սրտի նուիրականութիւնը, ձայն էր տալիս իւր սպասաւորների ձեռքով Հայաստանից հեռու բնակուող հայերին մի կենտրոնի մէջ՝ իւր գրկումը ժողովել:

Ներսէս աշտարակեցի արքեպիսկոպոսը, որի դառն մահուան յիշատակը դեռ չի լուացուել ամէն հայի յիշողութիւնից, գլուխը յետ էր դրել այդ գաղթականութիւնն իրագործելու մասին, վաղուց հեծում, հաւաքում էր ազգասէր հոգեւորականը հայերի տարազիր ընկած լինելու պատճառաւ. նա ինքը, ինչպէս վերջն խմացուեցաւ, ընդդէմ էր գաղթականութեան սկզբունքին, բայց այս անգամինը նա թոյլ էր տալիս, այս գաղթականութիւնը նա ցրուած հօտը իւր սեպհական փարախը հաւաքել էր համարում:

— Աւաղ, հառաչեց բժիշկս, երանի թէ Ներսէսի նման հասկանային ուրիշ անգամների գաղթականութեանց սկզբնապատճառները. հազար անէծքների ու մեղադրանքների են արժան Հայաստանից օտար երկիր, կամ Հայաստանից Հայաստան գաղթեցնողները: Թուք և նախատի՛նք այնպիսիների յիշատակին:

Ներսէսն ուղարկեց, ասացի, լազարեանին գործակից եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ, որ համոզեն հայերին մօտենալ լքմիածնին՝ իւրեանց մօր սրտին:

— Փութացէք, որդիք, համոզում էին քարոզիչ հայրերը պարս-

կաստանի հայերին, փութացէք ձեր բուն աշխարհքը՝ Արարատեան ամենապարտաւոր և բարգաւաճ երկիրը, ուր մարդկութեան ազգի օրորոց—Մասիս լեռն, ու Լուսաւորիչ պապի Աթոռ—Էջմիածինն է։ Սկէք, ով աղէտների մէջ տառապած հայեր, թողէք ձեր նոր պապերի դերեւմանները և եկէք նրանց կարօտը լցնել ձեր հին նախնիքների սուրբ շիրիմներից։ հայրենի հողի վերայ կը ցամաքի ձեր աչքերի արտասուքը, այնտեղ կը դադարին ձեր հեծեծանքն ու թշուառութիւնները, այնտեղ զօնէ կ'աճիք և կը բազմանաք ձեր հայրական հողի վերայ, Էջմիածնի լուսաճաճանչ խաչի հովանաւորութեան ներքոյ։

ԻՔ.

Գաղթականութեան ծայրը նախիջևան հասաւ, պարսից հայաբնակ գիւղերն ու դաւառները աւերակ դարձան և հայի արիւն քրտինքով ծաղկեցրած ու աճեցրած այգիները գայլերի ու գազանների ճանգն ընկաւ։ Բայց երանի թէ կամ չէին գաղթել հայերն ամենին և կամ բոլորը ձգէին հեռանային իրանց երկրից։

Բժիշկս այս խօսքերն ասաց ու էլ չկարողացաւ շարունակել, նա յուզուեց, նա լլուեց, նա արտասուում էր երեսայի նման, նա գլուխը դէմ տուեց իմ բարձին։

Ես չկարողացայ արդելառիթ լինիլ նրա սրտի փղձկանքին, ես մի կենդանի արձան, կամ ուրուական էի դարձել, ես չգիտէի ի՞նչ անեմ, ես համբուրում էի շարունակ նորա գլուխը։

— Երեւոյ եմ, ի՞նչ եմ, բարձրացրեց բժիշկս գլուխը՝ իմ բազմադիմի համբոյրների շօշափմունքը զգալուց յետոյ, մոռացել եմ, որ հիւանդի հետ եմ խօսում։ ներիր սիրելի՛ս, նայեց նա քնքշաբար երեսիս, միտքս մի անախորժ դէպք եկաւ, որ այն ժամանակն է պատահել և որ ի հարկէ կ'իմանաս. ես չկարողացայ այնուհետեւ անտարբեր մնալ։

— Շարունակեցէք, ասացի, ես բոլորովին հանդարտ եմ։

Նա երակս շօշափեց։

— Ապրի՛ս, ասաց. հոգեկան զգացմունքդ՝ բնական պրոթեան մէջ է։

ԻԳ.

--Երանի թէ կամ չէին գաղթել, ասացի, հայերը, կամ ամէնքն էին գաղթել, սկսաւ կրկին բժիշկս, տարաբաղաբար այլապէս չեղաւ:

Երկու տեսակ ժողովուրդ մնացին քրիստոնեաներից, որոնք չուզեցան ձգել իւրեանց ծննդեան տեղը: Դոյցանից մի մասը սակաւաթիւ հայեր էին, որոնք չուզեցան զրկուել իւրեանց մեծ մեծ կալուածքներից. միւս մասը կաթողիկոսներն էին, որոնք սկզբից մինչև այդ օր չմասնակցեցին հայերի ուրախութեանը:

Կաթողիկ միսիոներները, երևի գիտելով Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը, որ չի թոյլ տալի կաթողիկական կրօնի տարածուելը իւր տէրութիւնի մէջ, գիշեր ու ցերեկ սև ներկով էին ներկում հայերի յոյսը, սուս ու սխալ անմխիթար լուրեր էին տարածում իւրեանց ժողովրդի մէջ ռուսների վերաբերութեամբ, պարսից մեծամեծների պաշտպանողական խոստմունքը անխնայ բաշխելով իւրեանց հօտին, խոստանում էին սակաւաքանակ քրիստոնեաներին տէր շինել հայերի թողած կալուածքին, եթէ միայն նրանք չգաղթեն: Միսիոներները շատ լաւ գիտէին, որ իւրեանց կողմից այդքան առատօրէն ու անխնայ, խօսքով միայն, բաշխած շնորհաբաշխութիւնները և պարսից ստապատիր քաղաքականութիւնը խեղճ միամիտ ժողովուրդի դուրսութիւնը մի մազաչափ բարեոքելու չէին, բայց միւս կողմից մի կէտի վերայ շատ վստահ էին, որ այդպիսով իւրեանց ազդեցութիւնը կը մեծանայ պարսիկ խանների ու բէգերի վերայ և իւրեանց վանքերը կը հարստանան:

Այդ անարդար շահասիրական նպատակին հասնելու համար անկուշտ քարոզիչները զրգում էին պարսկական ռեսակալութիւնը չգաղթել ցանկացող հայերի դէմ: Մնացող հայերի դիտաւորութիւնն այն է, ասում էին նրանք, որ այստեղ կենալով օրինաւոր ժառանգ համարուին իւրեանց ազգականների կալուածքներին և լըրտեսեն պարսից վարմունքը դէպի ռուսաց քաղաքականութիւնը: Այնպիսի փաստեր էին գտնում պապի արքանեակները, որ ամէն մի հեռաւոն քողարագէտի ևս կասկածի տակ կը ձգի, ուր մնաց պարսիկների նման դիւրահաւան կարծամիտներին:

—Այդ հայերը չէին, կրկնում էին Քրիստոսի պաշտօնականները, որ խաչ ու խաչվառով զիմաւորեցին ռուսներին, դրանք չէին, որ զրդեցին ռուսներին դաղթականութիւնի յօդուածը մոցնելու դաշնադրութեան մէջ՝ դրանց ազգ ու ընտանիքը չէն, որ գնում են, հիմա իւրեանք ընչո՞ւ մաքները փոխեցին:

Պատասխանն էլ վաղուց պատրաստ ունէին: Աշխարհքը քանդելու պատճառ հղան, ասում էին, որ իւրեանց հողերը լայնանան, կալուածքներին տէր դառնան ու այս երկրի բերքը միշտ վերցնեն ռուսի հողն ուղարկեն. սրանք մնում են այստեղ միայն իբրեւ պահպաններ գաղթողների ունեցած անշարժ սեպհականութեանց:

Այս բամբասանքը մասամբ արդարացի էր համարուում: Սկզբումը պարսից կառավարութիւնը կարծեց, թէ ռուսները բռնի ստիպմունքով են հայերին քարշում տանում, թէ լազարեանը գործում է իբրեւ ռուսի աստիճանաւոր, այդ պատճառաւ ևս շատ երկմիտ չէր հայերի վերայ: Բայց երբ ինքն պարսկական տէրութիւնը իւր կողմից նշանակեց երկու վերատեսուչներ գաղթողների վերայ, երբ տեսաւ, որ դանակն էր ոսկրին հասել, հայերն իւրեանք ինքնակամ էին ցանկանում ազատուել պարսկական լծից, այն ժամանակը աւելի նշանակութիւն տուեց կաթողիկ հոգեւորականներին, աւելի հաւատ ընծայեց նրանց:

Պարսկից ոչ պակաս երկմնում էր հայերի յօժարակամ գաղթականութեան մասին և անդիական կառավարութիւնը, նա էլ իւր կողմից պաշտօնապէս պարսից վերատեսուչներին գործակից աստիճանաւորներ նշանակեց:

Սակայն աւաղ, լուսաւորեալ անգլիացին էլ տգէտ պարսից նման խաբուեց եզուիտ քահանաներից, և՛ նա հաւատաց, թէ փոքրաթիւ հայերն իբրեւ լրտեսներ և ռուսի շահին պահպան են թողնում Պարսկաստանի մէջ: Քաղաքակրթեալ եւրոպացին կասկածական աչք ձգեց մի բուռը խեղճ ժողովրդի վերայ:

—Դու այս կէտը մի մոռանար, յանկարծ խօսքը կտրեց բժիշկս, ես յօգնած եմ, քեզ էլ հարկաւոր է հանդստութիւն, վաղը պաշտօնական այցելութիւններիցս յետոյ պատրաստ եղիր լսել շատ բաներ:

Եւ ժամանակ չունեցայ նկատողութիւն անելու, բժիշկը գլուխն առաւ փախաւ, թող նա ներէ, նա էլ ինձ չի կարող խաբել, վեր-

ջին արկածները նրան զրգուում էին, նա վախեցավ որ առաջին տեսարանը չկրկնուի:

— **ԻԳ.** Երբ քո հայրը մեծ էր, քո մայրը մեծ էր, քո քույրը մեծ էր, քո եղբայրը մեծ էր, քո ծնողները մեծ էին:

— **Բարի լոյս:** Երբ քո հայրը մեծ էր, քո մայրը մեծ էր, քո քույրը մեծ էր, քո եղբայրը մեծ էր, քո ծնողները մեծ էին:

— **Հիւանդներդ այցելութիւնը վերջացրիք:**

— **Ուզում ես ասել, թէ պատրաստ ես լսելու պատմութիւնի շարունակութիւնը:**

— **Ահա մեր պատմութիւնը:**

— **Որ համբերեցէ իսպառ նա կեցցէ, սովորական բարակ ժպտով շնչերակս բռնեց բժիշկս միւս առաւօտը. մնաց չունի, այսօր երեկուանից աւելի հանդարտ է, գլուխը շարժեց նա, տաքութիւնը աննշան է, մի շաբաթից վանդակիցը իսպառ դուրս կը թողնեմ, թեկնդ եկել են, հերիք չգնեցիր:**

— **Այդ մասին յետոյ կը մտածենք, աթոռ մօտ քաշեցէք:**

Բժիշկս Մովսիսին նշանացի դէպի դուռն ուղղեց, նա պատրաստուեցաւ սկսելու. մի վայրկենաչափ կանգ առաւ նա, կարծես մտածում էր ռոտիդի սկիզբն անի: Եւ նկատեցի, որ նորա աչքերն աւելի խորն են ընկած այս առաւօտ, պէտք է որ անքուն գիշեր անցկացրած լինէր: Եւ չտեսնելու տուի, չկամեցայ խօսեցնել, բոլորն թանկ էր ինձ համար, բայց նա տես ի՞նչ սկսաւ:

ԻԵ.

— **Մայիս ամիսն է, զարուն իւր բոլոր փառաւորութիւնովն ամէն շնչաւորների վերայ իւր հրաշալի տպաւորութիւնն է ներշնչել, վարդահոտը բարակ գեփիւռի շնորհիւ ամէն կողմը հետզ ման գալիս և քթիդ հոտոտելքը զրգուում, լեռ ու դաշտ կանաչներով, սէզներով ու սիրի սիրի համեստ երեքտերեւան խոտերով զարդարուել են, երվներանգ հազարաւոր ծաղկները երեսիդ ծիծաղում խնդում են ու ընդհանրապէս մի բուռը հող եղած տեղը բուսական թագաւորութիւնը իւր գահն է դրել. քարափների ծերպերիցն էլ կեանք է արտադրում, մի կտոր կոշտ ընկած տեղն էլ կանաչի գլուխ է դուրս ցցուել, էլ ապառաժ ու մերկ գետին չի մնացել:**

Սքանչելի է մայիսը. այդ հրաշալի ամսի մէջ բնութիւնը դառ-

նում է մի թուվան երեսայ, մտածում է հնարում է ամենատեսակ
խաղեր, ամեն մի արարածի մէջ, նա իւր խաղաղութեան անարկան է
զանում: Տես թէ ի՞նչպէս է գուարձանում նա իւր որդիների վերայ—
իւր փոքրիկ, սիրունիկ, օգտակար թեւաւորների վերայ, տես ի՞նչ
կեանք, ի՞նչ շարժողութիւն է դրել նրանց մէջ. նայիր ահա նրանք
իւրեանց երջանկութեան ամենակատարեալ կէտումն են: Աստուած
իմ, այս ի՞նչ թուշուններ են, որ իւրեանց լիպոր 1) աղուամազը դեռ
չգորս եկած ձագերի համար կերակուրներ են տանում: Ո՞ր է վաղ-
վաղում օդի մէջ գալարուն գիծերի հետք թողնելով ծվծվան ծի-
ծեռնիկը, ինչո՞ւ ձօնկի զխին սուր կտուցով չաքչեց, ճուռօղին սա-
րեկն ու բերանին կախ թռաւ դէպի պատի խոռոչակը (?), ինչո՞ւ մանր
մէկերների քամակիցն է ընկել մոխրագոյն բուլբուլը, հաւաքում նրանց
ջրերի ափերից ու մի թռիչքով գալիս մտնում ուռնու վերայ կախ
ձգած փափուկ ձեռնոցի մէջ՝ իւր բնի մէջ:

Նայիր այն ճիւղակի, կամ ծառակուտաւ բներին, ի՞նչպէս
քնքշուչիկ ձագուկները դեղին երիզը կտուցի շրջապատին, բանում են
իւրեանց բերաններն, լեզուի ակները հտնած, ծիչ ու ծվոց բարձ-
րացրած՝ խնդում են իւրեանց մօրից կերակուր, ի՞նչ քաղցր ճուռ-
ղին է որ բարձրացրել են նրանք և ամէն մինը նրանցից ուզում են
համոզել իւրեանց մայրիկին, ուզում են կարեկցութիւն շարժել դէպի
իւրեանց, բնագոյումն և ինքնուրուշ պանութիւնը նրանց ամէն մէկի
մէջն էլ կայ, եսականութիւնը բնական երեւոյթ է, դեռ աչքերը բա-
ցած՝ նրանցից ամէն մինը իւր կեանքը երկարելու հոգսումն է: Սա-
կայն այնպէս չի կարգադրել բնութեան ամենաբնական արարելը, թող
ինչքան կուգին սիրուն ճուռիկները, միմեանց յառաջ կարեն, թռչնիկ
մայրը իւր կարգը լաւ գիտէ, նա հերթը չի կորցնում, նա իւր հա-
շուի մէջ չի սխալուում, նա գիտէ, թէ սրանից առաջ կերակուրը
որի՞ բերանն է դրել. նա դեռ այն էլ հասկանում է, թէ իւր ընկեր
արուն որի՞ն է կերակրել. նա ուրախանում է իւր նաշխունիկների վե-
րայ, մի երկու բոլէ էլ կանգ է առնում բնի մօտ, քրքրում է կտու-
ցիկով ձագերի տեղի փափուկ բուրդը, փափկացնում է նրանց անկո-
ղին ու ախորը վերցրած՝ յետ է թռչում կրկին դէպի դաշտը՝ դէպի
իւր սիրելիների խոամատարութեան սուրբ պարտականութիւնը:

1) Լիպորը նշանակում է ամենակալուղ թուշունի ձագ, որի դեռ ոչ
մի ոսկրային մասը չի պնդացել:

Աւելի միւս կողմը դարձրու, և ահա ծառերի ճղնիկների վերայ աճեցական պարտաւորութիւնը շուտ աւարտած երջանկագոյն ծոերը հպարտ հպարտ ոստէ ոստ են թռչկոտում ու ցոյց տալիս իւրեանց կողքին դողալով կանգնած զաւակներին թռչելու ձեւը. մի քանի անգամ այս կողմից այն կողմն են անցկենում, սիրտ են տալիս առաջին անգամ բնից դուրս թողած ձագին՝ հետեւել իւրեանց օրինակին, չվախենալ իւրեանց առջեւ բացուած անհուն տարածութիւնից, ճղել, անցկենալ այն վեհը, որտեղից մայրիկն անահ թւերը շարժելով՝ այնպէս վստահ լողում է:

Միամիտ փոքրիկներ, չգիտելով իւրեանց թւերի ոյժը, սկզբումը մի քանի րոպէ զարհուրական ծվոցներ են բարձրացնում, լալիս են մօր քամակից, աղաչում են, որ իւրեանց միայն չթողայ, վզիկները ներս են քաշում և այդպիսով կամենում են իւրեանց սիրող ծնողների գութը շարժել. բայց ոչ. ամենօրեան խնամօտ մայրն այսօր փոխուել է, նա քարասրտացել է, նա թռել գնացել է միւս ծառի վերայ կանգնել, բռնել է կտուցի մէջ անուշահամ կերակուրն ու խոստանում նրա բերանը դնել, ով որ սիրտ կ'անի իւր մօտ գալ: Ի՞նչ պէտք է անել, եթէ մայրիկը կանչում է, ուրեմն մի բան գիտէ, ուրեմն հեշտ է այս փոքր տեղը անցկենալ, հարկաւոր է սիրտ անել ու բաց ընկնել օդի մէջ: Ո՛հ, ի՞նչ ուրախութիւն, ի՞նչ հեշտ բան, իւրեանք էլ միմեանց ետեւից թւե շարժեցին, իւրեանք հիմի կանգնած են մայրիկի մօտ:

Մի քանի անգամ ձագերը մօր հետ արին այդ փորձը, միւս անգամին էլ նրա խօսքը չեն լսում, նրանք հիմի աւելի մեծ տարածութիւն կտրեցին, հիմի նրանք գտել են նոր խաղ ու պարապմունք, հիմի իւրեանց համար կերակուր էլ են կարողանում ձարել, հիմի իւրեանք կատարելահասակ են:

Մի այլ տեղում՝ անտառների մէջ ու բլրակների ձորակներում, առուակների խողխոջիւնն ու ծառերի շառաչիւնն են միմեանց հետ ներգաշնակօրէն միանում և իբրեւ ամենաքաղցր երաժշտութիւն մարդու լսելիքի վերայ ներգործում. միւս կողմը ձորահովտի թմբին, ուր երեկ այցելուն ծառաւ պապակուած էր, այսօր մի պարզ ու սառնորակ աղբրակ է ծիծաղելով վազում ու սահում փոքրիկ ձորակի մացառուտների ու թփերի միջով: Իսկ այդ առուակների ու կարկաչուն աղբիւրների ավերին բուսած հազարերանգ ծաղիկների վերայ թւերը շարժելով՝ աչքեր խտողեցնող թիթեռնիկները երկ-

նային գեղեցկութիւն են տալիս բնութեան այդ հրաշալի երևութիւն՝ մանուաւոր, երբ դոցա հետ միանում է աշխատասէր մեղուն, որ ծաղկեծաղիկ թեւածելով, իւր համար մեղրի պաշար է պատրաստում։

— Ես շատ եմ սիրում մայիսի տեսարանները, խօսքը փոխեց բժիշկս, եթէ քեզ ձանձրալի չէ, կուզեմ նկարագրել այդ ամսի հովտական կեանքի քաղցրութիւնը։

Եստէլ ուզում էի ասել, որ քեզանից ոչ պակաս բնագէտ ես եմ, դու միայն քո պատմութեանդ իրողութիւնը շարունակիր, քո վիպասանական նկարագրութիւններդ ինձ հարկաւոր չեն, բայց խելքս հացի հետ չէին կերել, վերելք ձեզ ծանօթացրի նրա խորթ բնաւորութեան հետ, ստիպեալ յայտնեցի իմ համահայնութիւնս և նա սկսեց այսպէս։

— Ի՛նչ ախորժալուր է հովտական սրնգի ձայնը մայիս ամսին երբ նա մի քարի վերայ նստած, կամ լեռան զլխին թիկնած՝ սուլում է ինքնաբաւական։ Գու, չկարծես, թէ նա իւր սրտի ուրախութեան համար է միայն ածում. ոչ, դրանով հասկացրեց իւր սիրելի հօտին, թէ ժամանակ է հաւաքուել իւր չորս կողմը և գնացքն ուղղել դէպի փարախը, ուր սպասում են սիրունիկ ու խառտոիկ գառները՝ լսելու իւրեանց սիրելի մայրիկների մայիւնը։ Ո՛հ, ի՛նչ հրաշալի տեսարան, ի՛նչ քաղցր բոպէ է այդ գառները լսում են հեռուից մօր ձայնն և անհամբերութիւնից ուզում են կոտրատել գլուկի դուռը, դուրս թափել դիմաւորելու այն ամենաթանգաղին էակին, որ իւրեանց համար կուրծքը լեքը ախորժահամ կաթն է բերում։ Մինչև որ հովիւը կը բանայ գլուկի դուռը, ուները — այն ծարպիկ, պտիկ սատանաները փոքր է մնում բարձրանան նորա ուսերը։

Նախանձելի է այստեղ հովուի դրութիւնը, այդ գառն ու ուղի անուշ մկրկոցը, այժ ու ոչխարների հարայ հրոցը նրա սրտի վերայ անպատմելի տպաւորութիւն են անում, ոչ մի երաժշտութիւն չի փոխարինիլ այդ կօնցերտին. ոչ մի մարդ չի կարող բոլոր ցաւերը չմոռանալ այն միջոցը, երբ գառնուկները իւրեանց փափրիկ զմակները շարժելով և ուլիւն իրանց անհանգիստ պոչուկը խաղացնելով՝ միմեանց զլխով են դիպչում։

Գառն ու ոչխար իրար են խառնուում և իւրաքանչիւրը նրանցից աշխատում է գտնել իւր մօրը կամ ձագին։ Բնագղումն և այստեղ իւր շնորքը ցոյց է տալիս, մի նուազ հոտառութիւն բաւական

է լինում մագի ոչխարին յետ խփել իրեն մօտեցող օտար գառանն ու հոտոտելիքը դէպի հովը բռնած՝ ցատկել դէպի այն կողմը, ուր է իւր սիրելի հարազատը: Մօր անոյշ մայիւնը, մի խանդաղատական ակնարկ թափանցում է անմեղ գառնուկի սրտին և վստահութիւն է տալիս նրան վազել դէպի ինքն եկող ոչխարի կուրծքը, իսկ վերջինս ոտքերն իսկոյն յետ է բացանում և թոյլ տալիս իւր ամենասիրելի գառակին ծծել փշփշալով իւր պտուկները. իսկ իւր սրտի ուրախութիւնն և մայրական քաղցր զգուանքն աւելացնելու համար նա անդադար չիզում է փոքրիկ գառնուկի թաւշանման մորթը:

Անխիղճ են այդ միջոցին մարդիկը, նոքա իւրեանց կենսական պիտոյքը հայթայթելու համար խլում են խեղճ գառան բերանից նրա մօր պտուկն և կաթի մեծ մասը իւրեանք կթում: Անբան անասունն ի հարկէ լաւ զիտէ մարդոց անիրաւութիւնը. ինչքան էլ նոքա կթեն, նա իւր գառակի բաժինը կրճքի մէջ թաղցնում է:

Այս տեսարանից ոչ պակաս ուշադրութեան արժանի է կթող ների իրարանցումը: Այս գործողութիւնը կատարում են ջահէլ հարսներն ու մատաղահաս աղջիկները: Նրանք շատ լաւ զիտեն ճաշուայ կթի ժամանակը: Գիւղական փարախները շինուած են լինում առհասարակ մի քամուց և տօթակէզ արեգակից ապահով տեղ ձորամիջում, կամ բլրի ստորոտում՝ զիւղից ոչ հեռու: Առհասարակ ամօթ խածները յուսում, կամ շալակում են կովկիթներն ու կճուճները, զլիններին դնում են կաթ քամիչը — մաղը ու զիւղից միասին դուրս գալիս՝ երեք երեք, չորս չորս, բոլորակ բոլորակ եղած՝ զիւղական սիւրերդը միանուագ հնչեցնելով ու խնդալով, կատակներ անելով ու միմեանց սրտի զաղտնիքը բանալով, զայիս են փարախն և սպասում ոչխարի արօտից գառնալուն: Աւելորդ է ասել, թէ նախապէս մաքրուել ու սանդրուել են նրանք, լուացել են իւրեանց բազուկները մինչև արմուկն և քշտել, վեր են քաշել հազուստի թիւը, որ թէ արգելք չլինի իրենց ոչխարը կթելուս, կամ պանիր մէրելուս, և թէ իւրեանց վերայ աչքի կոպով նայող պատանիների սիրտը բորբոքեն: Իսկ այդ գծաւոր երիտասարդների պաշտօնն է՝ ոչխարի պուխը բռնել և գառանն արգելել մինչև կաթը կթելը:

Սկսում է այնուհետև պանրի մէր տալն և փռած կաթերի արածանը քաշելը՝ իւղ շինելու համար:

— Շատ չեմ ուզում քեզ զլիացաւանք տալ, զաբնան հրաշալիքը նկարագրելով, դարձաւ դէպի ինձ բժիշկս, տառնց այն էլ

շատ երկարեց, մի խօսք էլ մայիսուան գիշերների քաղցրութեան համար խօսեմ եւ սկսեմ իմ պատմութիւնս:

— Վնաս չունի, դուք շատ պերճախօս լեզու ունիք, ես թէպէտ բնութեան եղանակների նկարագրութիւններ շատ եմ կարդացել, բայց ձեր ասածներն ինձ համար ակորժալուր են, պատասխանեցի եւ արտաքուստ բայց, խոստովանում եմ, մոքումս անիծում էի նորա շատախօսութիւնը:

— Գիտե՞ս, ի՞նչ ասել է մայիսուան խաղաղ գիշերը, գիտե՞ս ինչ կը նշանակէ այդ զոռոպ ամսի աստղակեց գիշերը, ով է կարող չզմայլել, կամ սառն աչքով մոիկ տալ ծաղկափթիթ, կենսաբոյր ծառերին ու ակեածածան արտերին, ի՞նչ երևակայութիւններ չեն զարթնիլ այդպիսի լուսնակ գիշերները ոչ միայն երիտասարդների, այլ նաեւ ինձպէս կեանքի գարունն անցկացրած՝ փթած ձերուներների մէջ. ներքի չէ կրկնել ինձ պէս մի զառամութեան մէջ կենսամաշ ալեւորին հետեւեալ ճշմարտութիւնը, բայց ի՞նչ արած, պիտի ասեմ. սիրահարների կեանքի փորձերով ապացուցուած է, որ մայիսուան առաւօտադիմին թռչնոց դայլայիկն եւ բազմափթիթ վարդի սքանչեղահրաշ բացուիլը տեսնող ու լսող երջանիկ պատանիները չեն կարող սառը մնալ դէպի աստուածային անխնայ պարգևը—դէպի սէրը եւ թէ բնութիւնը մայիսին աւելի առաջնորդում է պատանի սրտին դէպի հակառակ սեռի քաղցրութեան ճաշակը:

Ես ժպտացի:

— Այո, նկատեց բժիշկս, տեսնում եմ որ ինձ կորցրի, նպատակիցս հեռացայ, այդպէս է, ծերերը սիրում են կրկնութիւնները երևակայութիւնը երբեմն նրանց մէջ աւելի բորբոք է լինում, բայց իմ մէջ ուրիշ առիթից է յառաջացել:

— Գուցէ ոչ առանց օրինաւոր պատճառի:

Լսիր՝ կ'իմանաս:

ԻԶ.

Մի գարնան գիշեր՝ Աբրահամի բնակած գիւղումը, Որմեցու տղայ կոչուած գիւղացու պարտիզն մէջ հետեւեալ անցքն էր պատահում:

Պարտիզն խորքումը՝ տան կողմի պատի դռնակից՝ դուրս եկաւ մի մանկամարդ աղջիկ ու եղջերուի արագ քայլերով ծառերի միջով վազում էր դէպի պարտիզն միւս պատի տակը:

Աղջկեր, կերևի թէ՛ սովոր էր այս արարքին, նորա քայլերից ու անվախ և ուրախ դէմքից երևում էր, որ շատ անգամ է այդ տեղովը երթւեկել, և արդարեւ, եթէ լուսով դիտէինք, կրտսնէինք, որ ոտքերի՛ յաճախակի հետքերը մի բարակ շաւիղ էին ձգել դռնակից մինչև պատի տակը:

Յանկարծ, իբրև թէ գետնից սնկի նման բուսած՝ երկու կոշտ ու կոպիտ ձեռքեր գրկեցին աղջկայ բարակ և նազիկ իրանը. մի ուրիշն էլ յական թօթափել մետաքսեայ թաշկինակը սեղմեց օրիորդի բերանը:

— Վերջացաւ, էլ ձայն ու ձուռ չի կարող հանիլ, բերանը փակուեց, ասաց վերջինը դօտիով աղջկայ կռները քամակին պնդելով, զրկիր, անցկացրու փողոց, ես գնամ ձին քաշեմ:

Խօսքը դեռ չէր պրծել, որ, իբրև թէ երկնքից վայր ընկած՝ մի մի բռունցքի հարուածներ իջան փոփոխակի երկու. յափշտակիչ ների քներակներին:

Հարուածը շեշտակի էր. ձիու քամակից գնացողը մի ճիչ միայն արձակեց ու գետին գլորուեցաւ շնչասպառ:

Հարուածը կիսայաջող էր: — Դեւերն էլ այսուհետեւ կարող չեն կորզել եմ ճանգերից այս աղջկանը, ասաց առաջինը և արագապէս, առանց ժամանակ կորցնելու՝ զրկեց մի ձեռքով ուշադնաց օրիորդին և միւսովը կամեցաւ դաշոյնը հանել:

Հակառակորդն իւր բազկի վերայ վստահութիւն է ունեցել, նա բռնեց դաշոյնին տարած ձեռքի դաստակն և այնպիսի ուժով սեղմեց, որ միւսի մատները յետ բացուցեան:

Անծանօթ փրկիչը դուրս խլեց աղջկայ բերանից թաշկինակը: Օրիորդը ձայն չհանեց, նա ուշաթափ էր:

— Այժմ էլ չի՛ յաջողել քեզ իմ օրի հարուածից ազատուիլ, անպիտան ծերունի, դու, անմաքուր հայ, ասաց առաջինն և զանելով աղջկան ուշադնաց, ցած դրեց նորան խոտի վերայ և ըմբշամարտութեան բռնուեցաւ իւր հակառակորդի հետ:

— Այլ,՝ դու գորա հետ կարող ես հաշիւդ վերջացնել, յանկարծ խօսեցաւ դեռին գլորուած երիտասարդը, ես աղջկանը տարայ, ինձ կը գտնես մեր ժամադրեալ տեղը:

— Կեցցեա, շիտէին, ես խելոյն կը հետեւիմ քեզ, թէպէտ չնձեր հայ է, դեռ շատ կորովե է, բայց իմ անունս Ալի չլինի, ես

նչ արժանանամ հապաթի Ալու սուրբ գերեզմանը լիզելու, եթէ սորա արեւը չմթնացնեմ:

— Եահէն, շտապիր հասնել փողոցի կողմի պատի տակը, ձայն տուեց ակոյեան ծերունին, տարան, Սուսամբարիդ տարան:

— Ախ, հօրս ձայնն է, շփոթուեց Եահէնը, որ ինչպէս երևում է, չէր ընել ոչ ոտնաձայնը, ոչ պարսկի ճշոցն և ոչ մենամարտողների աղաղակը:

Այդ միջոցումը Եահէնը պատի միւս երեսին սպասում էր:

— Հայրս է, պէտք է գլուխ առնել կորչել, կրկնեց նա և ոտքերի բոլոր ուժի վերայ յուսացած՝ փախաւ դէպի իւրեանց տունը, բոլորովին հակառակ կողմը:

Մի մեծ տարածութիւն վազեց Եահէնը. նա հեռի չէր իւրեանց տանից:

— Ի՞նչ եմ անում, ո՞ւր եմ գնում, այժմ հայրս տուն կը դառնայ, այնուհետեւ անարգանքն ու յանդիմանութիւնն է իմ բաժինը, պէտք է միանգամից անհետ կորչել:

Եահէնը երկար չմտածեց, նա կրկին վերագործաւ և աննպատակ դէպի անապատն էր ածապարում, նա վազում էր դէպի դիմացի մեծ ձորահովիտը:

— Եահէն, յիմար Եահէն, անխոհեմ որդի, ո՞ւր ես կորչում, յետ դարձիւր, պարսիկները Սուսամբարիդ փախցրին, ձայն էր տալիս անընդհատ ծերունի Աբրահամը, շարունակելով մենամարտութիւնը:

Եահէնը շատ հեռու էր, ծերի խօսքերի արձագանքը միայն ամօթխած որդու ականջին յետ վարկեց ձորակի քարափներից. բայց ի հարկէ նա միջոց չունէր այդպիսի շշնջոցների վերայ ուշադարձութիւն անելու:

ԻԷ.

Մեծ ձորակ էր. մի սրնթաց վտակ գոչգոչելով, քարէքար դիպչելով, հոսում էր նորա միջով, աստղաճաճանչ զիշերուն աղօտ լոյսը շողշողում էր զեռակի փրփրաշատ ալիքների մէջ, որոնք կոտրատուում էին մի փոքրիկ ջրվէժի ոտքում:

Եահէնը խրոնած եզան նման կանգ առաւ ջրվէժի մօտ ու մոլեգնաբար աչքերը սևեռեց ջրի պղպջակների վերայ: Չէնք կարող ասել, թէ ի՞նչ էր մտածում երիտասարդն այս բոլորում: Հաւա-

նական էր միայն կարծել, որ ոչինչ միտք չէր բոլորում։ Նորա ունի
ղեղի մէջ։ Նա զուխը բացասաբար շարժեց ուն էլի յառաջ վազեց։
Սակայն Չորակի աջակողմեան թմբի վերայ մի քարանձաւ կար, որ իւր
րեանց ոչխարի ձմեռուան փարախն էր այդ տեղ վազեց Շահէնը և
առանց երկարութեամբ մտախոհելու ներս մտաւ։ Այլը մեծ և ընդար-
ձակ էր, բայց նա շատ խորը չգնաց։ Նա նստեց հովիւների համար
քարայրի ծակամուտի մօտ շինած բարձրաւանդակի վերայ և աչքերն
ուղղեց դէպի այրի դուռը։

Լուսիններ խանդարում էին փտակի խոխուիւնը և լեռնաձո-
րակի բունդէնների սօսափիւնը։ Շահէնին պարզ լսելի եղաւ վեր
սրտի բաբախմունքը։

ԻԸ.

— Չիւն ոտնաձայն է, ո՞վ պիտի այսպէս տարածաւ դէպի այն
կողմը դայ, լսեց ու միթմրթաց Շահէնը, ձորակիցն անցկենայու ձա-
նապարհ չկայ, իսկ սմբակների ձայնը մօտենում է։

Ի՛նչ երկմտելու տեղիք չկայ, մի ձիաւոր կանգնեց այրի մուտքի
մօտ և ձիուցն իջնում է։ Ահա նա հանեց մի ոտքը անպանդակից.
նա շատ զգուշութեամբ է ցած գալիս, նա կարծես մի ծանրութիւն
ունի գրկին, որ վախում է ձեռքից թողնել։

Չիաւորն իջաւ. նա անցկացրեց սանձը թամբի զուխը և գրկած
ծանրութիւնը ներս բերեց քարայրը։

Շահէնը պարզապէս ոչինչ չէ տեսնում, միտան մէջ. հաղիւ
շարժմունք է նշմարում։ Նրա սիրտը դող ընկաւ, նա հանդարտօրէն
դէպի աւելի մութն անկիւնը կձկուեց, նա վախեցաւ։

Չիաւորը, կարծես, վարժ էր տեղի դրութեանը։ Նա իւր բնու-
նովն ուղղակի յառաջացաւ Շահէնի անկիւնը, ցած դրեց ամենայն
զգուշութեամբ գետնի վերայ իւր ծանրութիւնը և վերադարձաւ,
ինչպէս երևի, ձին ներս քաշելու։

— Ո՛ւր եմ ես, մի նուազ միմունջ լսելի եղաւ ձիաւորի ներս
բերած ծանրութիւնից։

— Ի՞նչ եմ լսում, ան, Սուսամբարս, կցկոտր թոթովեց Շա-
հէնն և յարձակուեցաւ որսի վերայ։

— Շահէնս... իմ սիրելի Շահէնս... դ՞ուր ես... քո ձայնն է...
ուր եմք մենք։

— Օգնութիւն... ճշաց Շահէնը այնպիսի ուժով, որ այրի ամէն մի խորշեց հարիւրաւոր արձագանքներ բարձրացան ու քարանձաւն ազադակով լցրին:

Ձիւռ տէրը, որին անկարծիք ընթերցողը ճանաչեց, Հիւսէինն էր, էլ տուն չեկաւ, նա ձիւռն էլ մոռացաւ, աղջկանն էլ. ուզողը կարող էր նորան գտնել ջրվէժից շատ ներքեւ. նա ոչ քարքարուտների և ոչ մտցառների արգելքներն է բանի տեղ դնում, նա կիսասունչ ձորն 'ի վայր վազում է:

ԻԹ.

— Թուրքերն ի՞նչ եղան, ո՞ւր գնացին, մէկը որտեղ ենք, այս մեր պարտէզը չէ, հատուկաւ խօսքեր էր դուրս փախցնում Սուսամբարն իւր բերանից անզգայաբար: Նա զառանցում էր, նորա ուշքը դեռ տեղը չէր եկել:

— Ե՛ս եմ, քո Շահէնդ եմ, Սուսամբար, ուշքի արի՛, այստեղ բացի մեզանից ուրիշ ոչ ոք չկայ, Թուրքը հեռացաւ, դու քո սիրելոյդ գրկումն ես, դու հիմա ապահով ես, կրկնում և երեքկնում էր Շահէնը. բայց աղջկը երկար միջոց տակաւին ոչինչ չէր հասկանում:

Աղջկանից ոչ պակաս անտանելի էր Շահէնի դրութիւնը. նորա համար միանգամայն մութն էր ներկայ հանգամանքը, Թուրքերն ո՞չ էին, ի՞նչպէս յափշտակեցին իւր սիրուհւոյն, ի՞նչպէս ինքը չնկատեց, հօր ձայնը որտեղից առաւ, ի՞նչ գործ ունէր ծերունին Որմեցու տղայի պարտիզում: Շահէնն ըստ իւր սովորութեան ոտքը խաղաղուած ժամանակը դուրս էր եկել տանից և սպասում սիրեկանին պարտիզի միւս անկիւնումը. օրիորդի ուշանալը կասկած զարթացրեց նրա մէջ. նա կամեցաւ պատն անցկենալ և մինչև դռնակը դնալ, բայց առաջին անգամը չվստահացաւ, Սուսամբարի խորթ մայրը կարող էր նկատել և այնուհետեւ ամենայն ինչ կորած էր իւր համար: Աղջկը նշանախօսած էր Դէյիարխան դիւղացի մի պատանու վերայ, դա Սուսամբարի խորթ մօր մերձաւոր ազգականն էր. երկու տարի պէտք էր, որ տեղական սովորութեան համաձայն կարելի լինէր նրանց ամուսնացնել, մինչ այդ ժամանակամիջոցը նրանց արգելուած էր միմեանց տեսնուիլ:

մանկաց զո, իսկ... լինի... Լ...

Որմեցու տղայ Սահրատը պատկուած էր Դէյկարխանցի Աւագի աղջկէ Մարիամի վերայ: Մարիամի ծնողքը, եթէ շատ հարուստ չէին, շատ չքաւորներին էլ չէին համարուում: Աւագը շատ էր սիրում իւր Մարիամին. նա մի ժամ աչքից չէր հեռացնում իւր սիրելի դստերը, բայց երբ աղջկը մեծացաւ և իւր գիւղացի երիտասարդներից ամէնքին էլ յոյսը կտրեց, նա հարկադրուեցաւ օտարական փեսացու ձարել:

Ետ ցանկացաւ Աւագը Սահրատին տնիեսայ պահել, իւր բոլոր ստացուածքը նրա զլխին գրել, բայց նորափեսան չհամաձայնեցաւ. այն մարդը, որ Սահրատի և Աւագի մէջ խնամախօս էր դարձել, չթող տուեց Սահրատին իւր դրացութիւնից հեռանալ: Մենք գիտենք, որ Որմեցու տղայ Սահրատը համագիւղացի էր Աբրահամին և սա ինքն էր, որ վերջին ժամանակներս յաճախ երթեկեկութիւն ունէր Դէյկարխան գիւղն և իւր համար իջևան էր ընտրել Աւագի տունը:

Թէ ի՞նչ ունէր Աբրահամը Դէյկարխանում, մենք առ այժմ չենք կարող ասել, բայց որ սա էր Սահրատի խնամախօսը, դրան կարծիք չկայ: Աբրահամի վերջին այցելութիւնը Դէյկարխանին եղել է Սահրատի հարսանեաց օրը, ինքն էր զլխաւոր կառավարիչը, ինքն էր պարագլուխը, իւր ձեռքովը հարսին ձի հեծացրեց և իւրեանց գիւղը բերեց: Այնօրից ցայսօր էլ Աբրահամի ոտքը Դէյկարխան գիւղումը չի եղել:

Ի՞նչ պատճառաւ Դէյկարխանցի պատանիները փախչում էին Աւագի աղջկայ վերայ նշանուելուց կամ ընչո՞ւ համար այդ պարոնները հեկնաբար միմեանց էին պարգեւ տալիս խնդր. Մարիամին, իւրեանք ևս ճիշդը չէին կարող պատասխանել, բայց արդարութիւնը պահանջում է ասել, որ մի գործող ու աշխատասէր գիւղացու համար Մարիամի նման առողջակազմ, պնդոսկր և կարմրայա աղջկանից աւելի տանտիկնացու պահանջելի չէ: Աղջկը միակ զսպանակն էր իւր հօր օջաղի. նորա ծնողքը ծերութեան հասակի մէջ ոտք էին դրել, երբ ինքը երկնքից շնորհուած ի նման պարզեւուեցաւ նրանց. նա անդրանիկն ու կրտսերն, առաջին և վերջին զաւակն էր ծնողաց: Պառաւ մայրը, մինչև Մարիամի չափահաս դառնալը, որպէսեկիցէ

կառավարում էր տունը, իսկ ահա ինքն ուժից ընկած՝ ամէն բան աղջկայ վզին է թողել։ Սարիամն էր դռմէշ ու կովեր կթողը, պանիր ու իւղ շինողը, մշակների ու օրավարձ բանուորների համար կերակուր պատրաստողը, իւր ոտ ու ձեռքից ընկած ծնողաց սնունդը հոգացողն, և ամէն բանը նա, ինչպէս ապում են, տունն ուսի վերայ առած՝ պարտում էր, իսկ այդքան չարչարանքի մէջ իւր առողջութիւնն օր աւուր վերայ ամրագնդուում էր։

Այսպիսի մի աղջկանից փախա տալը, այն էլ մի միջակ տան ժառանգից, անխոհեմութիւն էր. բայց ինչ օգուտ, որ խեղճ աղջկայ բաղդը միանգամից ծովն էր ընկել, դէյկարխանցիներից նրան ուղղը չեղաւ։ Այդ պատճառաւ էլ Աւագն ստիպուեցաւ իւր բարեկամ Սբրահամի խօսքը լսել և աղջկանը հեռու օտարութիւն տարազիր ուղարկել։

Եւ իսկ Աւագ, տուեց իւր աչքի լոյսը դուրս և անիծում էր պատճառին ու իւր զրուխը։

Որդեսէր ծերունիքը մի տարուց յետոյ լսեցին իւրեանց դստեր մահը և չկարողացան տանիլ. մի ամսի մէջ ինքեանք ևս հրաժարական տուին անցաւոր աշխարհքիցս։

Սարիամը թողել էր իրանից յետոյ երկու շաբաթական մի փոքրիկ աղջիկ։

Դա Սուսամբարն էր։

ԼԱ.

Սուսամբարին շուտ վիճակուեցաւ խորթ մօր դառնութիւնը ճաշակել։ Դա մի ջահէլ այրի էր, նոյնպէս Դէյկարխանցի ջիւղաւորելի ասել, թէ այդ կինը սկզբներումը մեծ դանազանութիւն արած լինի հարազատի և խորթ որդու մէջ. Սուսամբարը մի փոքրիկ դմբձիկ երեխայ էր, որին ամէն մարդ պարտք կը համարէր խնամել։ Մեծ դժուարութիւն չէր պէտք մի կաթնակեր երեխայ սնուցանելու, գեղջ կանան կեանքի մէջ միևնոյն կերպիւ հոգում են երեխայի և գաւառ վերայ, մարդու զաւակի և կովի որթի վերայ. առողջապահական մեծ գիտութիւն չէ հարկաւոր, երեխային այնքան ժամանակ պիտի հոգալ կերակրելու, մինչ ինքնազգացութիւնը նորա մէջ փոքրիկ աճի, այնուհետև կաթը շատ լից, առաջը դէր ու թող զկանի վերայ

սողոսկելով զլուսն էլ մէջը լուանայ. այդքանով եթէ բաւական չի, թող ճիշ ու գոռոցով ամենին կամենայ ձանձրացնել, կամ այստոտութեան մէջ շաղախուի, ով է նայողը, երեսայ է, կ'ասեն, լալով ու անմաքրութեամբ կամրապնդունն նորա ոսկրները: Շատ որ զլուս տարաւ, մի կտոր հաց թաթիկի մէջ դիր, գործիդ կաց, ինքն իրեն կըմեծանայ. ի՞նչ հարկաւոր է նորան լուանալ, մաքրել, սանրել, հաղուստը փոխել: Դժուարութիւնը նորածներինն է, նրանց մի քիչ աւելի խնամատարութիւն կ'ուզէ, բաւական չէ, որ օրօրոցի մէջ կաշկանդես ու հեռանաս, շուտ շուտ նրան ծիծ տալ է պէտք:

Չկարծես, ընթերցող, թէ գիւղացի մայրերը զգացմունք չունին. ընդհակառակն աչքի լուսից աւելի է սիրում իւր զաւակին, նա իւր կեանքը կըդնի իւր երեխաների համար. այդ է սակայն ընդունած ձեւը աւհաստարակ գիւղական կեանքի մէջ: Դայեակ մայրը բացի երեխայ սնուցանելուց շատ գործ ունի: այդ Աստուծոյ սիրելի ժողովրդի մէջ կինը նոյնպիսի պարտաւորութիւններ ունի կատարելու, որքան և այրը, և որքան զարգացողական աստիճանը ստոր է, կանացի ծանրութիւնը նոյնքան մեծ է. բացի ներքին պաշտամունքը, կինը դուրսն էլ շատ աշխատութիւններ բաժանում է իւր գլխի տէր — այր մարդու հետ և մանկամայր կինը անարտունջ ամէն գործին էլ հասնում է:

ԼԲ.

Սուսամբարի դժուարութիւններն անցել էին, երբ մի նոր մայր տուն եկաւ, նոր սկսել էր նա չորքոտանու նման չոչել. մինչև այդ օրը Սահրատի եղբօր կինն էր իւր զաւակի հետ երբեմնապէս դիել, պահպանել. իսկ այժմ նա բաժանուել էր եղբօրից, նոր կին էր առել և երեխան մի տարւոյ չափ ևս բաղդ ունեցաւ նոր մօրը սիրելի լինել: Այնուհետեւ էլ այն չէր. հիմի տանտիկինը ունի իւր հարազատ երեխան, այժմ նա մայր է, իւր ուշքումիտքը հետզհետէ կեդրոնացան իւր սեպհական զաւակների հոգածութեան մէջ: Սուսամբարն այժմ ոչ միայն իսպառ բարձի թողի արած է, այլ և նա իրրեւ աւելի հասակաւորն իւր քոյր ու եղբայրների պահապանն ու դայեակն է, իսկ այդ մանրահասակ չարաճճիներին պահելը և մօր պատասխանատուութիւնից դուրս գալը հեշտ էք կարծում:

Օր չանցնէր, որ անաէր որբիկը չծեծուէր, կամ հայհոյանք

ու նախատինք չստանար. աչքը բացած օրիցը նա գտաւ իւր և եղբարց ու քոյրերի մէջ եղած զանազանութիւնը:

— Մայրիկ, ունեւմ էին երեխայքը, Սուսամբարը մեզ կերակուր չի տալիս, մեզ վերայ աչք է չռում:

Այս այն ժամանակն էր, երբ իւրեանք կերակրի լաւն և կաթի սեր ու արածանը կերած պրծած, անդղների ձագերի նման չքաւատում էին խեղճ աղջկանը և ամէն կողմից յափշտակում նորա բաժինը: Եւ Սուսամբարը կծկուում էր դողդողալով և ատամները միմեանց պինդ սեղմելով, որ չզգայ մօր մագիւղների կսկիծը, որ անշուշտ թաղուելու էին իւր փափուկ կունների մէջ:

— Հոգեմ գլուխդ, հօր հոգու լափում ես ու իմ երեխաներիցն էլ խնայում իմ տղամարդի աշխատածը, շարժվում էին այս խօսքերի հետ Սուսամբարի քծծուած մագիւղի արմատներն իւրեանց անդից և զրկուում էր սղորմելին և իրեն բաժին ընկած ծոխանքաջրից. մինչ ինքը ձեռքն աչքերին դրած՝ դողում էր, նորա ամանը լպտտեցին միմեանց ձեռքից յափշտակելով փոքրիկ անկուշաները:

Ի՞նչ պիտի անէր թշուառ աղջիկը, ով ունէր նորան տէր ու տիրական խորթ մօր բարբարոսութիւններից պաշտպանելու, ամէն ոք նորա համար օտար էր. հայրն էր իւր ամենամերձաւորը, նա ևս իբրեւ գեղջուկ՝ իւր մշակական պարապմունքներովն էր զբաղուած. նա ժամանակ չունէր դստեր վերայ ուշք դարձնելու. մի փոքրիկ գգուանք, որ ձմեռուան երկայն երեկոները սփռում էր իւր գաւալների վերայ, արու գաւալների և ներկայ կնոջ աղջիկների համար էր պահած: Սուսամբարի մասին այնքան բամբասանքներ ու զանգատներ էր լսել նա իւր կնոջից, որ եթէ ոչ սրտանց ատելութիւն, արտաքուստ մի սառնութիւն էր զգում դէպի նա: Քաղցր պաշտպանողական խօսքը, որ մխտում էր յօգուտ իւր անդրանկի, լինում էր ի պատիւ նորա հայրենական ժառանգութիւն մնացած կալուածքի, որ կապալով էր տուել ու շահուում էր:

Աւագը իւր գոյքը կտակել էր Սուսամբարի անունովը:

ԼԳ.

Մի տուն կար միայն, ուր Սուսամբարն օտար չէր, ուր նորան գորովանօք ընդունում էին, ուր ինքը սիրում էր յաճախել:

Աբրահամի տունն էր այդ:

Աւել բացարեց աղջիկն, Աբրահամի տունը ասանջական եղաւ նորան: Պառաւ Սալբի նանը միշտ ժպտում էր նորա երեսին և իւրեանց բազմաթիւ երեսաների հետ սեղանակից էր անում:

Եթէ Սահրատի միւս երեսները յօժարամտութիւն չյայտնէին Աբրահամենց տունը գնալ, Սուսամբարը խորթ մօր ահից երբէք չէր համարձակիլ իւրեանց այդ հարեանի շեմքովը ոտք փոխել: Բայց երեսաների համար, ուր որ իւրեանց կտուցը քաղցրացնում են և ուր հասակակիցներ կան, ամենասիրելի տեղն է այն. և ի՞նչ ասել կուզի, որ Սահրատի կինը չէր հակառակիլ իւր սիրելիների այդ ցանկութեանը. օրն իրուն նրանք թափուած էին Աբրահամի տանը:

Սալբի նանը, վաղի առածի համաձայն, ձուածեղի խաթեր թաւի կոթն էր պաշում, Սուսամբարի ոտքն իւր տանից չկտրուելու պատճառաւ, Սահրատի փոքրիկներին իւրեանց երեսաներից չէր զանազանում. սակայն ի հարկէ այստեղ նրանք չէին վստահանում հարստահարել իւրեանց քրոջը և կորզել նորա բաժինը:

Սիրուն որբիկը դուրս շարժում է, արդարանում էր Սալբին իւր տագերականանց մօտ, Սուսամբարին այսքան սիրելու համար, իսկ նորա այս կարեկցական արտայայտութիւնները չէին անցնում առանց խոր և սրտաբուլի հառաչանքների:

Շատ շատ անգամ ուսերը բարձրացնում և խորհրդաբար միմեանց երեսի նայում էին տագերականայքը Սալբու այս օտարոտի վարմունքի համար, ուզում էին գլխի ընկնել այս բանի մէջ եղած զաղտնիքին, բայց վերջևերջոյ էլն անգիտանում էին և միմեանց աշխնում փսփսում.—մեզ ի՞նչ, Աստուած ամէն մարդու զործքն իրանից կը հարցնի, թող սիրի, որքան իւր սիրտը կը ցանկանայ:

—Շահէն, որդեակս, կաթի սերը քաշել եմ, քեզ համար մեր սենեկումը տաշտի տակին պահել, զնա, կեր, զանազանում էր Սալբին իւր միևուծարին ուրիշներից. բայց Շահէնը հաստատ զիտէր, որ մայրն իսկոյն յաւելացնելու է.—Սուսամբարը խեղճ է, նրան էլ ծածուկ աչքով նշանացի արա, հետդ ներս տար ու ի միասին կերէք:

Տարիներն անցնում էին, երեսայքը մեծանում էին, Սահրատի տղայքը հօտաղներ էին և աղջկունքը մօր կարիքին հասել էին, բայց Աբրահամի տունը էլ յաճախում էին:

Այդ եկեղեցւոյ մէջ այնուհետեւ օծուել են Անւոյ մեր թագաւորները, ձեռնադրուել հայրապետները և կատարուել եկեղեցական շքեղ հանգէսներ:

Կաթուղիկէի ձեռք երկայն քառակուսի է և շինուած ամբողջապէս ղեղին, սեւ, կարմիր և գորշ հրաքղկային կոփածոյ քարերից, որոնց մէջ ամենահաստը 3, իսկ ամենաբարակը $\frac{1}{2}$ արշին լայնութիւն ունի, իսկ երկայնութեան կողմից մէկ արշինից պակաս քարերի թիւը (զիստաօր ապէս ձեղունի վերայ) քիչ է, ընդհակառակը արշինանոցների և սաժենանոցների թիւը խիստ շատ: Պատահում են 11 $\frac{1}{2}$ սաժենանոց քարեր: Եկեղեցւոյ արտաքին կողմի քարերն ենք բլին կողմի քարերից համեմատաբար մեծ են: Ամբողջ եկեղեցին երեք դռներով, իւրաքանչիւրը վեց կամարանի, կանգնած է չորս ամբողջ սիւների և վեց կիսասիւների (որմնասիւն, թերասիւն), վերայ լայն խարիսխներով և գեղեցիկ պսակներով: Սիւները լուսաձև են և 16 անկիւնանի, որոց շրջապատը 3 սաժ. և 3 վերջօկ է: Կիսասիւների շրջապատը 8 իշդ այդ չափի կէսն է: Սիւները կաղնուած են, բոլորակ, կիսաբոլորակ, քառակուսի, կորնթարո և անկիւնաւոր մեծ և փոքր սիւնակներից, խոյակներից, որոնք շերտ շերտ ձգվում են վերևից ներքև սքանչելի ներդաշնակութեամբ միմեանց հետ կցուելով: Կարմանակի գեղեցիկութիւն են տալիս: Սիւների վերայ ձգուած են ընդարձակ կամարներ, որոնցմով եկեղեցին բաժանվում է մերեք զանգուրէյի, միջինը աւելի բարձր քան կողքերի երկուքը: Երկուսն ալ 16

Կաթուղիկէի եկեղեցին ներքին կողմից այս չափերն ունի: Երկայնութիւնն աւագ դռնից մինչև սեղանի ետևի պատը 16 սաժին: Լայնութիւնն հարաւային դռնից մինչև հիւսիսայինը 10 սաժ. 1 արշ. և 3 վերջօկ: Աւագ դռան կշտի կիսասիւնից մինչև նորա հանդիպակաց առաջին սիւնը 3 սաժին 1 արշ. և 8 վերջօկ տարածութիւն, առաջին սիւնից մինչև երկրորդը 3 սաժ. և 8 վերջօկ, երկրորդից մինչև երրորդը 1 սաժ. և 2 արշին: Երկրորդ սիւնի

առաջ ունենալով նախ հայ թագաւորաց և ժողովրդոց կրօնասիրութիւնն ու ջերմաւանդութիւնը և երկրորդ՝ որովհետև Ամբատ մեռաւ եկեղեցւոյ հիմնարկած տարին, ուստի նորա յաջորդները նորա յիշատակի իրազօր-ծումը հաղիւ թէ 20 տարի ձգձգէին, մահաւանդ թէ ոչ մի չինութիւն այդքան երկար ժամանակ տուած չէ Անւոյ մէջ: Ամենամեծ չինութիւնը, պարխսպները, չինել տուեց նոյն Ամբատ Բ. Ը. 8 տարուայ մէջ: Եւ նախ 6 յօգով Ե. զմայկամոյ իսկ չգնի 41 ևս 1 յամի 307: Նոյն

և երրորդ կիսասիւնի մէջ այդ 1 սաժ. և 2. արշին տարածութիւնը կազմում է եկեղեցւոյ դասը կամ հոգեւորականաց կանգնելու տեղը: Միմիայն սեղանի երկայնութիւնն է 3 սաժ. 1 արշ. և 3. վերջ. իսկ լայնութիւնը ճակատի կողմից 7 սաժ. և 8 վերջ. է:

Աւագ դրան բարձրութիւնն է 1 սաժ. 2 արշ. և 13 վերջոյ (մի արշինից աւելի լեցքն է), իսկ լայնութիւնը 1 սաժ. և 7 վերջոյ: Հարաւային և հիւսիսային դռներն կիսով չափ լցում են, ուստի և բարձրութիւնները անյայտ, իսկ լայնութիւնները իւրաքանչիւրը 2 արշ. և 13 վերջոյ: Պատերի հաստութիւնը $1\frac{1}{2}$ արշին:

Զննելով կողքի զայէրէյների համաչափութիւնը, ես նկատեցի որ նոքա միաչափ չեն և յայտն երկրորդ կամ դասի սիւնների և նոցա հանդիպակաց կիսասիւնների մէջ եղած տարածութիւնն է աջ կողմում 2 արշին 8 վերջոյ, իսկ ձախ կողմում 2 արշին 5 վերջոյ: Այդ 3 վերջոյի զանազանութիւնը, որ բաւականին անձնունի բան է, դժուար է եկեղեցին շինող ճարտարագետի անուշադրութեանը տալ: Գուցէ վերջերում սիւնների կամ նորա այս և այն մասի մէջ փոփոխութիւն կամ նորոգութիւն է եղել, սրով և այդ ճարտարագետաւոր կան կողմաւ օխալը սպրդել, թէ և, ուղեղը ասելով, նորոգութեան կամ փոփոխութեան նշան էլ երբէք չէ երևում: Սեղանի կողմերում կան զոյգ խորաններ, որոց իւրաքանչիւրի երկայնութիւնն է 2 սաժ. 2 արշին և 4 վերջոյ. իսկ լայնութիւնը 1 սաժ. և $2\frac{1}{2}$ արշին: Պատուհանների թիւը, բացի խորանների երկու կլորակ պատուհաններից) 25 հատ է: Գորանց 7 փոքր և բոլորակ, իսկ 16 մեծ, նեղ և քառակուսի են, որոնցից 6 քառակուսի և 3 բոլորակները հարաւային պատում, երեք քառակուսի և մի բոլորակ արեւմտեան պատում, մի հատիկ քառակուսի էլ արեւելեան պատում սեղանի մէջ: Թէ քառակուսի և թէ բոլորակ պատուհաններից դռների վերայ զետեղեցրածները միւս պատուհաններից աւելի մեծ են և բարձր: Բոլոր պատուհանները, նամանաւանդ բոլորակաձեւերը, առ հաւարակ թէ և բարձրից են դրած, բայց միւսնոյն ժամանակ երկաթեայ վանդակներ էլ են ունեցել, ինչպէս երկաթի ծայրերը հանգչելիք փորում տեղերը այդ հաստատում են: Կաթուղիէի նման մի ճարտարարուհա շինութեան այդպէսով պատճառած բաւականին օղեղութիւնը վերադրել է անշուշտ ժամանակին և իւր երկիւղալից աստօսիւններին թշնամոյ և զոգիրու կողմից: Քառակուսի պատուհաններից փոքրիկ բարձրութիւնն է 1 սաժ. 14 վերջ. իսկ լայնութիւնը 9 վերջոյ:

Մեծերինը այդ չափերի մէկ և կէսն է¹⁾։ Աւագ դրան վերայի մեծ պատահանը ունի (ներսից) սխաւազարդ գեղեցիկ գառնիկներ։ Սեղանը մի բարակ և զրեթէ ուղիղ դժով մէջտեղից ճաղած է։ Նորա շուրջը կան ամէն մինը 1 սամ. և 5 վերջ. բարձրութեամբ և 11 վերջով լայնութեամբ խաչարձանների կամ պատկերների 10 հատ բոլորաձև խորշեր, որոնցից առաջին երկուքը ծածկուած զոննր են, որոնք քաթեայ շրջապոյտ սանդուխներով հանում են դէպի խորանների վերայ

1) Կաթուղիկէի և Անույ միւս շինութիւնների չափերը այստեղ դնելով ես միմիայն այն նպատակը ունէի, որ եթէ այդ պատուական հնութիւնները մի հմուտ ճարտարագետի ձեռքով, բոլորովին կործանելից առաջ, չչափազանցուին, դէթ այդ չափերով մեր յետնորդները կարողանան մի թեթև պաշարաւոր ունենալ այդ շինութիւնների չափերի մասին։ Շատ ցաւում եմ որ Անույ շինութիւնների բարձրութիւնը անկարող եղայ չափելու կէստների քաջած կաթուղիկէի յատակագիծը, որից վերցրել է իրասէն և նորանից էլ կարծեմ հայրն Ալիշան, բաւականին սխալմունքներ ունի իւր մէջ։ Մինչոյն սխալմունքներից և աւելի կոպիտները մենք տեսնում ենք և Անույ շինութիւնների բոլոր պատկերների վերաբերութեամբ։ Սխալներից և կոպտութիւններից իւրեանց պատկերներում ազատ չեն մնացել և Տեսիլն և լուսանկարներ պ. Մակարովիչ (լիհացի), որ Անույ տեսարաններից յիմնայն 12 արտաքին տեսարաններ նկարած է, և պ. Նիկիտին (ռուս), որ 29 արտաքին տեսարաններ է նկարել, վերջին երկու պարտներէ ժողովածունքը իբրև լուսանկարներ հնայելով իւրեանց սխալներին, որոնք յառաջացել են գուցէ իւրեանց մեքենաների անկատարեղադրութիւնից և այն հանգամանքից, որ չկարողանալով երկար մնալ (պ. Նիկիտինը 4 օր մնալով հիւանդացաւ) ամէն բան վաղելով և վայր ի վերայ կերպով են արել, չեն կարող Անին իւր սխալի աւերակներով ամբողջապէս ներկայացնել, այդ իսկ պատճառով ամենամեծ շնորհակալութեան արժանի է ամէն մի գիտնականի և ամէն մի հայի կողմից մեր հայազգի լուսանկարը — պ. Յովհաննէս Քիւրքճեան, որին տեղական հայ և տաճիկ բնակիչները իրաւամբ «Հայաստանի բուսանուն են տուել, որը իւր կատարելադրութեամբ արհեստի և բազմատեսակ մեքենաների շնորհիւ, անտանելի նեղութիւնների և զրկանքների ինքն իրան ենթարկելով՝ ահա⁴¹⁾2 ամէն շարունակ նկարում է Անույ բոլոր տեսարանները մանրամասն կերպով։ Քաղցր է ինձ խոստովանել, որ Անույ այս իմ նկարագրութեան շարժառիթը, ինչպէս և նորա վերաբերեալ տեղեկութիւններից խիստ չափերի ազդելը պ. Քիւրքճեանն է եղել։ Մեր տոկուն լուսանկարի Անույ մէջ կրած նեղութիւններից մի փոքրիկ պատկեր ես դուրս կրբերեմ յօղաւածիւ վերջերում։

Ծան. յօդ. 20

գտնուած ծածուկ պահտարանները, որոց մասին յետոյ: Սեղանը թեթև կերպով սպիտակացրած է և նորա մէջ խաւար կ'ըլլայ նկարէն պատկերների հետքեր են հրեում, որոնք ես կարծում եմ վերջերում, յոյների և վրացիների տիրապետութեան ժամանակ, նկարուած են (ինչպէս և Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցում):

Ամբողջ եկեղեցւոյ մէջ ոչ մի տեղ չկայ ոչ արձանագրութիւն¹⁾, ոչ խաչ (մի հատ միմեայն սեղանի ետքի պատի վերայ), ոչ փորուածք, մանուածք կամ քանդակ, այլ եկեղեցւոյ ներքին մասը ամբողջապէս ներկայացնում է մի պարզ, ոլորի, անսեթեւեթ վսեմ պատկեր, ուր հրեում է ճարտարապետական գարմանալի նրբութիւն և ճաշակ: Մարդ ամիշում է թէ ինչպէս և ինչով եկեղեցւոյ պատերի 16 կարգ միմեանց վերայ դրուած քարի շերտերն և խրաքանչիւր շերտի քարերն այնքան խիտ կ'ըլլայ միմեանց վերայ նստացրած է, որ նոցա միաւորութեան տեղում հազիւ մի մազաչափ զիծ է նշմարվում: Միևնոյն ամիշութիւնը տիրում է երբ մարդ խոր աչքը դէպի ձեղունն է բարձրացնում, ուր մեծ և փոքր բաղմամբիւ քարեայ տախտակները կարծես մի կտոր լինին²⁾: Ոչ պակաս նշանաւոր հնարագիւ-

1) Սեղանի աջ կողմում բարձրից երկու սն քարերի վերայ երևում են մի քանի հայկական տառեր, գուցէ այդանդ եղել է և արձանագրութիւն, բայց այդ անշուտ վերջերում փորագրած է: Միևնոյն բանը կարելի է ասել սեղանի աջակողմեան կիսատիւնի վերայ փորագրուած «յանուն Աստուծոյ» և մի այլ քանի անվերժանելի տառերի մասին:

Մինչդեռ Անույ միւս եկեղեցիներն արձանագրութիւններով լիքն են, կաթողիկէի այդ բացառութիւնը, ես կարծում եմ, կարելի է մեկնել նորանով, որ այդ եկեղեցին որպէս մայր — եկեղեցի, կամ, եթէ կարելի է ասել, թագաւորների և աւագների եկեղեցի, հիմնուած թագաւորի և աւարտուած թագուհւոյ ձեռքով, հարկաւորութիւններ չունէր մասնաւոր անձինքներից նուէրքներ ստանալ և ըստ այնմ արձանագրութիւնների տեղեր տալ իւր պատերի վերայ ինչպէս միւս եկեղեցիներում, իսկ այն մի քանիսը, որոց մասին յիշատակութիւն է յիշում կաթողիկէի արտաքին պատի արձանագրութիւններում, եղել են աւաղանիք:

2) Հայրն Ալիշան (Նշմ. Հայկ. եր. 49) կարծում է որ այդ քարերը միմեանց հետ միացրած են կապարի թիթեղներով: Հ. Ներսէս Սարգսեան չգիտէ՝ «կրող թէ այլ իմն մածուցիկ նւթով հիւսեալը իցին», թէ՛ իսկ և երկաթի դասեօք օղեալը ի շինութեան սնդ» լաւեղացնում է նա (Տեղկ. Հայ- մեծ. Բաղմավէպ, Վենետիկ 1864. եր. 282). Ես կարծում եմ որ ինչպէս կաթողիկէի, նոյնպէս և Անույ բոլոր շինութիւնների բոլոր այդ

տու թեամբ շինուած են նաև կաթողիկէ եկեղեցւոյ ծածուկ պահա-
րանները: Դորանցից եւ 10 հատ գոայ. երկուսը խորանների վերայ,
որոց մուտքերը, ինչպէս տեսանք, սեղանի միջեցէ: Երկուսը սեղանի
զմբէթի երկու կողմերում: Դոցա մուտքերն էլ առաջին ծածուկ պա-
հարանների միջեցէ, և թէպէտ այդ դռներին ձեռք տուած է, բայց
և բոլորովին բացած չէ, իսկ մնացեալ վեցի մուտքերը սիւնների և
կիսասիւնների միմեանց միացնող կամարների վերին ծայրերումն է
սկսւում: Պատմաբանի խօսքին նայելով՝ եկեղեցւոյ մէջանդի գրե-
թէթի մէջն եւս դատարկ է եղել և նորա միջօփն էր որ Այփ-Արսլանի
զօրքերից մինը բարձրանալով վայր ձգեց կախարած բիւրիղեաց ջահը¹⁾,
դոնեա եւ այսպէս եմ հասկանում հետեւեալ բառերը զև անտի բնդ
նեղ անցս մահալ ի ներքս ի խորովիս զմբէթին և հան և ընկէց ի

Դոցա մուտքերն էլ առաջին ծածուկ պահարանների միջեցէ, և թէպէտ այդ դռներին ձեռք տուած է, բայց և բոլորովին բացած չէ, իսկ մնացեալ վեցի մուտքերը սիւնների և կիսասիւնների միմեանց միացնող կամարների վերին ծայրերումն է սկսւում: Պատմաբանի խօսքին նայելով՝ եկեղեցւոյ մէջանդի գրեթէթի մէջն եւս դատարկ է եղել և նորա միջօփն էր որ Այփ-Արսլանի զօրքերից մինը բարձրանալով վայր ձգեց կախարած բիւրիղեաց ջահը¹⁾, դոնեա եւ այսպէս եմ հասկանում հետեւեալ բառերը զև անտի բնդ նեղ անցս մահալ ի ներքս ի խորովիս զմբէթին և հան և ընկէց ի

1) Կաթողիկէ եկեղեցին հիմնարկելիս Սմբատ Բ. այդ ջահը բերել տուած էր Զնդկոտառնից՝ վճարելով բիւր գանձս, զոր հայրն Ալիշան հաշ-վում է մինչև 120—150,000 ֆրանք: Ջահի ծանրութիւնը 12 լիար էր (Նշմ. Հայկ. եր. 52): Մատթէոս Ուրհայեցի պատմագրի ասուածեամբ Ջահի ծանրութիւնը կամ կշիռն էր ճերկոտառան լիար և նոյն չափովն երկոտառան լիար (ձէթ) տանէր: (Թուղթ Մարկոսի Աղաթէկեան, Կ. Պոլիս 1878. եր. 118):

վայր և՛ խորտակեաց զահագին և՛ զմեծագին ապականէլէն ճրագա-
րանն»¹⁾։ Գլխավորով զսակից Եւսեպ ասէ՝ (Ամ Երեմ. Գոր. Գլխավոր)

Իմ Երեմ. Գլխավոր Ժամուկ պահարաններին ութի դռները կամ մուտքերը արդէն բացուած են և նեղ քարեայ սանդուխներինցը սողալով կարելի է բարձրանալ նոցա մէջ և՛ ազատ շրջիլ, մանաւանդ խորանների վերայի պահարաններում, որոնք խրեանց արեւելեան կողմերում ունին մի մի պատուհանիկներ, լոյս տալելու համար։ Իսկ դէպի այդ պահարանները բարձրացնող 10 աստիճանէ եւ ապա սողանել Ծանապարհն աղօտ կերպով լուսաւորվում է պատի մէջ զետեղեցրած մի կաւեայ փոքրիկ խողովակից, որի ծայրը անշմարելի կերպով դուրս է ելնում արեւելեան պատի միջից իբրեւ մի զարդ։ Մի և նոյն զարդի պաշտօնն են կատարում և միւս պատուհաններն էլ, բայց նոցա իսկական նպատակն է լոյս տարածել պահարանների մէջ։ Ստանում էին լոյս թէ ոչ, և իրանցից միւս պահարաններն էլ, ինձ անկարելի եղաւ տեսնել, որովհետեւ եկեղեցւոյ ահագին գմբէթը փուլէ եկած, ևս և, ինչպէս ասացի, ծածուկ պահարանների դռներն արդէն բացուած լինելով, լոյսը շատ տեղերից մտել է նոցա մէջ։

Որքան էլ որ վարպետ և հնարագէտ է եղել այդ ծածուկ պահարանների շինողը, նոյնքան էլ եթէ ոչ վարպետ, ղէթ այդ պահարանների ծանապարհը լուս քիսացող է ելել այն դռը ձեռքը, որ զարմանալի ճարտիկութեամբ այդ դռների տեղերը գտել է և բացել²⁾։ Օրինակի համար արեւմտեան պատի վերայ, աւագ դրան ձախ կողմը, կայ մի գեղեցիկ քարի մէջ փորուած կամարանի խաչ, չորս անկիւններիցն էլ սիրուն սիրուն քանդակներով զարդարուած։ Այդ խաչից վար գրուած քարը հանելով՝ գուր կը տեսնէք այն գուռը, որ կը տանի աւագ դրան կից եկեղեցւոյ միջից, կիսասիւնի կամարի ծայրում դանդաղ պահարանը, ուր եկեղեցւոյ միջից բարձրանալը եթէ ոչ անհնարին գէթ շատ դժուարին է։ Հանելով նմանապէս եւ

1) Չամչեան, հատ. Բ. էր. 982.

2) Մինչև վերջին ուսու-թուրքական պատերազմը Անույ շինութիւնների և մանաւորապէս եկեղեցիների ծածուկ պահարաններում քուրդ և տաճիկ մաքսանկնգները հաւաքում պահում էին ապրանքներ, որոնք յետոյ յաջող դէպքում Ախուրեան գետով անցնում էին ուսուական սահմանը։ Այդ էր պատճառը որ ուղիղ Անույ դիմաց՝ Ախուրեանի ձախ ափում շինուած էր սահմանապահ կողակների պահակատունը։

կեղեցւոյ խորանների ճակատներից մի մի բարակ քարեր, որքա՞նք մանէք խորանների վերայի ծածուկ պահպանները: Այդպէսով, ահա զանազան են և միւս պահպանների դռներն: Իմ այդ տեսած պահպաններից զատ, ձեղունի (ծածք) անկիւններում երևում են տեղ տեղ և ուրիշ դատարկ կամ թաղուն տեղերի մուտքեր: Վերջապէս աջակողմեան խորանի աջակողմեան, այսինքն սեղանին կից, պատի տակ կայ մի զետեղված ճանապարհ, որ չորս հոգւով սողալով և փոքր ինչ առաջ զնալով տեսանք սանդուխների և աստիճանների հետքեր: Այդ աստիճանները թերևս ներքև եկեղեցւոյ տակը տանելու ճանապարհներ են, բայց ամսոս որ ճանապարհը լցուած է և աստիճաններ չկան, ուր ազատ շունչ առնելն անգամ դժուարին է: Տեսածս ծածուկ պահպանները, չտեսածներին մուտքերը, և խորանի միջին դռան անփոր ճանապարհը, կարծեմ կարող են ապացոյց լինել, որ կաթուղի կէտէ եկեղեցւոյ թէ վերին կամարներից բարձր մասը և թէ ներքին, յատակի տակը մի կատարեալ լաբիրինթոս է ներկայացնում: Եկեղեցւոյն վնասուած կամ քանդուած տեղերն են ներքին կողմից (ա.) խորանների ճակատի քարերից մի մի քար, որոնք հանելով, ինչպէս ասացի, պահպաններն են գտել, բ.) այդ պահպանների խակական դռների քարերն են հանել սեղանի միջից, գ.) արեք դռներին էլ կամարներն, շեմերն և բարաւորներն, դ.) հիւսիսային պատի ոտքերի կամ ձեղունի կէսն փուլ է եկել, ե.) հիւսիսային և արևմտեան պատերի միացած անկիւնը ճեղքուել և յետ զնացել, զ.) սեղանի ետևի արևելեան պատը, ինչպէս վերևում էլ յիշած եմ, մի ուղիղ գծով վերևից դէպի ներքև ճաքել է, է.) առաջ դռան ձախակողմեան կիսասիւնի մէջտեղը կանգնած մի կարմիր սիւնի վարի մասը պակաս հասած է ի.), ը.) չորս կողմի պատերից ընդամենը 11 կտոր քար է պոկած հանած, ամէն մի պատից մի երկու և երեքական քար, վերջապէս թ.) մէջ աեղի գմբէթը ամբողջապէս փուլ է եկած: 2)

1) Պ. Բրոստի աւթովում ձախակողմեան խորանի կշախն եղող մի սիւնից էլ մի կտոր պոկած է դուրս բերած, բայց այդ սիւն էլ կաթուղի կէտէ սիւներից վնասուած է միմեայն իմ յիշած կիսասիւնը:

2) Տեղական ձերերը ասացին որ գմբէթը փուլ է եկած 1840 թուականի երկրաշարժի ժամանակ, բայց հօրն Արիշանի առուվանդի այդ բանը պէտք է որ պատահած լինի առելի տաճ իբր 1830—1833 թուականներին ինքն իրան թուղացած և ընկած (Տեղեկ, Հայ. միծ. եր. 29 և Նշմ. հայկ. եր. 50): Հայրն Ներսէս Սարգսեան ասում է թէ «կործանեալ է այս հինգ և

Լեւորա կտորտանքները բլրածե զիդուած մնում են եկեղեցւոյ մէջ ։
 Բացի զորանից եկեղեցւոյ մէջը առհասարակ շատ լցուած է մի տեղ
 մի արշին մի տեղ 21 արշին մի տեղ մի սաժին և աւելի բարձ-
 րութեամբ, այնպէս որ սեղանի յատակը արդէն գետին հաւանարեւ-
 և զեռ մի փոքր էլ ցածրն է մնացել ։ Ինչպէս վերեւում յիշել եմ,
 եկեղեցին ամբողջապէս քարից է շինած, բայց դասի հարաւային կա-
 մարի վերայ կայ մի գերանի ծայր և նորա հանդէպ մի ծակ, որ գե-
 րանի ծայրի տեղն է ։

Հաւանականաբար դասի վերայ երկարացրած է եղել մի գերան
 ջահեր կախելու համար ։ Գերանների զլխի տեղեր կան նաև աւագ
 դրան կշտի դալէրէյների անկիւններում ։ Եւ ենթադրում եմ որ եկե-
 ղեցում եղել է և վերնատան կանանց համար, ուր դուրէ բարձրանում
 էին փայտեայ սանդուխներով, որոնք և պէտք է որ դրուած լինէին
 արեւմտեան պատի անկիւններում, աւագ դրան աջ և ձախ կողմերից ։
 Եկեղեցւոյ փոքրութիւնը մասամբ նպաստամատոյց կարող է լինել այս
 կարծիքին ։ Եթէ վերնատան սովորութիւնը հին է մեր մէջ ։

Արտաքին կողմից դեպքերից եկեղեցին աւելի պարզարունակ
 չքեղ է ։ Դռների և լուսամուտների զլուխներին և կողքերին եղած
 քանդակներով, փորուածքներով, մանուածքներով, պատերի վերայի
 խաչերով, յաստակներով և այլ և այլ ազդեցութիւններով հատ
 հատ և զոյգ զոյգ սիւների և սիւնակների շերտերով, ի նոյնպէս և
 արձանագրութիւններով, որոնք մինչև այսօր անկողմ մնացած էին
 քննեք, նորա ամէն մի պատը անմահին անանին ։

Կաթոլիկէի ձախտը (կամ արեւմտեան պատը) վեց հատ կա-
 մարներով միմեանց հետ միացած սիւններով 1) բաժանվում է 5
 մասերի ։ մէջտեղները որոյ մէջ մանուած է կամարախաղ աւագ դուռը
 աւելի մեծ և աւելի բարձր է, միւս մասերը զոյգ զոյգ նորա աջ և
 ձախ կողմերում են ։ Այդ մասի վերեւում շոճորքի քանդակաւոր

վեց ամբ են (Բազմ. 1864. եր. 282.) ։ Գմբէթի բարձրութիւնը Բ. Ալիշան
 դնում է գետնից 92 ոտք ։ Իսկ տրամագիծը 28 ոտք ։ Գմբէթի վերայ էլ և
 արծաթեայ մարդաչափ խաչը զոր ի զազաթանէ դմբէթի կաթոլիկէի
 եկեղեցւոյն ընկեցին ի վայր, տարան զօրքն Տուրքիայ ի Նախիջևան քաղաք
 և եղին ի յատակի դրան մզկիթի ի կոխան ոտից մտանողաց (Չամչ. հատ.
 Բ. եր. 962) ։

1) Հիւսիսային անկան սիւնը ամբողջապէս հանած է ։
 Իսկ մ բոլոր սրբաբանացի և ի նոստա մասնաբաժնի քանդակաւոր

զառնիզների մէջանցը կայ մի կարմրագոյն շրջանակ, որոյ մէջ և մի խաչ քնարաձև պատուանդանով, խաչի ներքև գտնուող բոլորակ պատուհանի շուրջ չորս կարգ աստիճան առ աստիճան լայնացող և հաստացող գօտիներ և վերջուպէս դրան կամարը, որ շատ քայքայուել է: Աջ և ձախ կողմերու երկրորդ մասերում կիսակամարների տակ կան մի մի փոքրիկ խաչեր, իսկ մնացեալ երրորդ կամ վերջին մասերում լուսամուտների շրջանակներ, որոց վերայի քանդակները են զլուսնորասլէս քնարաձև, ամուսնաձև, տերեւանման և արեգակնաձև: Հետոյից այդ պատի սիմետրիան շատ ճիշդ և ուղիղ է երևում, բայց երբ մօտենում էք՝ զարմացմամբ տեսնում էք որ պատի տջ և ձախ կողմերում եղած զարդերու և քանդակներու մէջ, հազին զանազանութիւն կայ, բայց արհեստի նրբութիւնը և ազնուութիւնը այնքան մեծ է, որ այդ զանազանութիւնը նկատելու համար հարկաւոր կը լինի բաւական ժամանակ ակնուպիշ զիտել և զննել: Արեւմտեան պատի վերայ աւագ դրան ձախ կողմում կայ երկու ընդարձակ անթուական արձանագրութիւն ¹⁾, որոց անաջնից երևում է որ Առօն Մագիստրոս անունով մի մարդ, որ թագաւոր-

1) Այդ և Անուշ շինութիւնների միւս արձանագրութիւնները եւս աւելորդ համարեցի իմ յօդուածումս դուրս բերել: Յանկացողները կարգաւ այդ արձանագրութիւնները, որոնցից հնախնայները, պատմարանները, մինչև անգամ հայկաբանները կարող են ոչ սակաւ օգուտ քաղել, կարող են զրտնել նորանց ¹⁾ Հ. Մինաս Բժշկեանի ճանապարհորդութեան մէջ ի լեհաստան (Վենետիկ 1830), որ արձանագրութիւնների օրինակը ստացել է, ինչպէս ինքն է ասում, լճմիւսնեցի Յովհան և խաչատուր քահանաների արտադրածից: 2) Ջալալեան ճանապարհ ի Մեծն Հայաստան, Տփլիս, 1858. մասն Բ: Այս հեղինակի աշխատութեան մէջ շօշափելի սխալներ կան, նորա գրքում դուրս բերուած արձանագրութիւնները չեն սխալներով տառերի, բառերի, կէտերի կողմից: Կան աղաւաղուած, կրճատուած, մինչև անգամ բոլորովին դուրս թողած ամբողջ բառեր և նախադասութիւններ: 4) Հ. Աբէլ Մխիթարեան ճանապարհորդութիւն յԱնի, Վ. Պօլիս 1855: 5) Հ. Ներսէս Սարգսեան Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց. Բաղմավէպ 1864. այդ աշխատութիւնը կարծեմ անանձին գրքոյկով տպուած է: Վերջին հեղինակը արձանագրութիւններ օրինակելով ամենաբարեխիղճ և ճշգրիտն է: 6) Բրոսսէի մի քանի առանձին թերթերը աւրօմի հետ կցուած, որոնք ամենից աւելի սխալներ և անճշտութիւններ ունին: 7) Յովհ. անէր Աբրահամեան Տեղեկագրութիւն Անի քաղաքի (Թէոդոսիա 1867), մի տասնիկ թերթ և չնչին գործ, ուր մի երկու արձագրութիւնք կան: Կարգաւոր

ների մօտ շատ մեծարած է եղել, իւր մանկութեան օրերում եկել է արեւելք — Անի —, ամբողջապէս բարձրացրել է քաղաքի պարիսպները, զարդարել է նորանց արձաններով, մեծ փող մտնելով, յորպարողն ջուր է բերել տուած ամրոցի (Անույ) մէջ, ոսկիմատանեալ բերել է զիր ազատութեան ¹⁾, որով Ժողովրդեան վերայ դրուած զանազան հարկերին թեթեւութիւն է եղել և մասամբ էլ հարկեր բոլորովին խափանուել:

Երկրորդ արձանագրութիւնից երեւում է որ մի այլ պարոն Բագրատ Մագիսարոս ոգորմութիւն է արել քաղաքին՝ զանազան ապրանքային աւերակներէն առաջին հարկաւորութեան համար սահմանուած տուրքերն, կամ ինչպէս արձանագրութեան մէջ ասուած է, բաժերն (մաքս) մի քանի նիւթերի համար բոլորովին վերցրել է, մի քանի նիւթերի համար էլ մաքսը կիսել է: Այդ պատի վերայ մի արձանագրութեան հետք էլ երեւում է զրան վերայի մեծ պատուհանի շրջապատի ներքին մասում, որից եւ հազիւ կարողացայ մի քանի անկապ բառեր և անուր որոշել ²⁾:

Արեւելեան պատը վեց կամարակապ սիւներով բաժանւում է նոյնպէս վեց մասերի, որոնցից մէջանդինը աւելի լայն և աւելի բարձր: Նորանից յետոյ աջ և ձախ կողմերում այլ սրանկեան ձևով միջամուկ խորշեր, որոց վերայ օրօրոցաձև եռանկիւնի զմբէթիկներ: Սրանկիւնների միջև կրկնակի կամարները զարդարուած են ամենաշուրջ և ներկուած քանդակներով, որոնց երկնքանդ զոյնը մինչև այսօր անարատ մնացած է: Խորշերի նշանակութիւնը Անույ շատ շնորհութեանն է մէջ առհասարակ այն պէտք է լինի, իմ կարծիքով, որ բացի գեղեցկութիւնից, այդ խորշերը իրենց կամարաձևութեամբ փոքր ինչ թեթեւութիւն տան իւրեանց վերայ եղած զմբէթիկներին և զմբէթիկներին: Խորշերից յետոյ զարձեւայ աջ և ձախ կողմում եղող երրորդ կամ վերջին մասերը ներկայացնում են զաւազանաձև

1) Զաւազան սրբազանի գրքում, զիր ազատութեան բառերը դուրս են եկել իբրեւ մի այնպէս խառնաձուլ բառ՝ կերտապաճառութիւն — որը Անկիւններն բոլորովին անձանթ և անհասկանալի էր, (Ճանապարհ. ի Մեծն Հայաստ. Տփլիս 1858, մասն Բ.):

2) Կարծեմ այդ արձանագրութեան մասին է որ Հ. Ալիշան ասում է թէ ճառագ զրան վերին պատուհանաց միջոց անմաշ և աննդժ արձանագրութիւն կայ (Նշմ. Հայկ. եր. 49):

սիւներ և խոյաներ ամենասիրուն ներդաշնակութեամբ միմեանց հետ կցուած: Արեւմտեան պատի մէջտեղի լուսամտի հարաւային կամ աջ կողմում փորագրած է մի փոքր արծիւ, որոյ հանդէպ հիւսիսային կողմում պէտք է որ լինէր և մի ուրիշը, բայց, ինչպէս պարզ երևում է, քարի վերայից արծուի պատկերը ջնջած քերած է:

Արեւելեան պատը արեւմտեանի համեմատութեամբ աւելի անփնաս է մնացած, և ինչ որ ջնջած ու քանդած է, բոլորը մարդկանց ձեռքով է եղած: Այսպէս այդ պատի ներքին մասը մի զրան չափ քանդած է, այնպէս որ այդ քանդուածքից, իբրև աւազ զրան մի հանդիպակաց դռնից, կարելի է ներս մտնել ուղղակի եկեղեցւոյ մէջ:

Հարաւային պատը 11 կամարակապ սիւներով բաժանուած է 12 մասերի, որոնցից ամենալայնը և ամենաբարձրը դարձեալ մէջտեղինն է, ուր գտնւում է քայքայուած հինգկամարանի դուռը, որոց երկու կողմում արգէն երկրորդ փոքրիկ մասերում փորագրած են մի զոյգ արծիւներ: Այդ զրան կամարների և գառնիկների շատութիւնից, քանդակների և մանուածքների սքանչելի նրբութիւնից և գեղեցկութիւնից և արծուերոշ նշանակներից հեշտ է ենթադրել որ նա թագաւորական կամ թագաւորամուտ դուռն է եղել: Երրորդ մասերը ներկայացնում են կրկնաստիճան սրանկիւն, բայց ոչ այնքան զարդարուն խորշեր: Մնացեալ մասերից 2-ը ձգվում են պատի արեւելեան կամ ձախ կողմում, իսկ 3-ը արեւմտեան կամ աջ կողմում: Այս պատի մասերը և նորանց մէջ գտնուած լուսամուտները իւրեանց վերայի շրջանակներով, գօտիներով, կամարներով և միմեանցից տարբեր տարբեր զարնկներով չունին նոյն գեղեցկութիւնը, որով զմայլեցնում է մէջտեղի, այսինքն զրան շրջապատող մասը: Այս պատի փնասուածներն են ա) դուռը, որի վերին կողմերը քայքայուած և կամարներից մինի կէսը պոկած է. բ), ոջորքի գառնիկներն տեղ տեղ փուլ են եկել և գ.) ամբողջ պատի միջից 7 հատ մեծամեծ քարեր են հանուած:

Հարաւային պատի վերայ կան հինգ արձանադրութիւններ: Դորանց առաջինից, որ գտնւում է պատի արեւմտեան կողմում ցածրից և ունի ազգային ՆԾԹ. և ՄԺԹ. յունական կամ, ինչպէս տեսնւում է, Հռոմեաց թուական, երևում է որ Գաղկայ «մեծափառ թագաւորութեան և Սարգսի կաթուղիկոսութեան ժամանակ կատարանիտէ հայոց թագուհին, Սիւնեաց Վասակ թագաւորի դուստրը Աստուծոյ ողորմութիւն ապաւինելով իւր մարդու (Գաղիկ առաջինի)

քողջ պատի վերան ընդհանրապէս և մասնաւորապէս այն տեղերում,
որտեղ ցոյց էին տալիս ճանապարհորդների պատկերները, և այցուց-
մունքները: Զարմանալին ինձ համար այն էր, որ ցոյց տրո՞ւմ է տեղե-
րից ոչ մի քար, տեղամ, լինի՞ս, կամ դրքերու՞մ ռախտիտեցրած
չէր: Այդ գնդակները չիմանարույ՞ն հանրերձ են էլ չկարծում եմ մոր
ժամացոյց պէտք է որ լինէր և կաթուղիկէի վերայ, ինչպէս վա՛ն և
միւս եկեղեցիների վերայ: Զայրն Ալեշան այդ ժամացոյցը, դնում է
կահրամիւզէի արձանագրութեան մօտ քանիով ժամացոյց մարեանիչ
հայկական տանիք ժամատրոհեալ 1): 1) ճառագայ 116) 116)
1) ճիւսիսային պատը 11) Կամարակապ սիւներով քաժանվում է
10-ը մասերի, ամենալայնը և ամենաքարձը մղարձեալ մշտեղներ,
որ է դուռը, ցիտոյ գծիս են նորա աջ և ձախ քիողմերում Զարան-
կին կրկնամսիձան խորշեր, մնացեալ մասերից ճորսը գրան շարեւ
լիան, իսկ երեքը արեւմտեան կողմերում: Ճակատում կայ մի խաչ,
խաչի ներքև բոլորակ պատուհանի քանդակագործ գործին, յարեւ
նման հարաւային պատի գծունի: Գուռը բոլորովին քայքայուած է
և անորա երկրորդ կամարի վերայ կայ էլ միտերկայնաձև խաչ, իսկ
հինգերորդ կամարի վերայ կայ էլ մի համառօտ արձանագրութիւն
ՋԳԷ՝ ազգային (որ է 1287 տիբլիսական) Թուականաւ, որից երևում է
որ 300 հաննայ Թոռն) Դաւթի որդի Ռուբէն խնունով միմպարոն
եկեղեցւոյն ընծայել է մի գծի Թահաւ քոլորովն ակն դիւրմալմենայն
յաջողութեամբ (այսինքն պարագայիւք) Դռնից թաւական զբարձր
դպրի արեւելք պատի ծայրում կայ էլ մի բոլորովին անվերձանել
արձանագրութիւն: Գծիկապի ծանոթ միւս մի քանի քանակ
գծիկ ճիւսիսային պատը, նամանաւանդ գրան արեւմտեան կողմը,
միւս բոլոր պատերից աւելի շատ վնասուած է ոչ այնքան մարդկանց
որքան բնութեան ձեռքից: Հիւսիսային հողմերը, անձրեւ, քարեի բա-
ցակայութիւնը երկար ժամանակ և 87 զանազան օթերեւթները այդ
պատի քարերի բնական գոյնը բոլորովին խամրացրել և մամուռ
պատ են դարձրել, — Սիմեոնիայի կողմից հիւսիսային պատի
կէս բաժինը (արեւմտեան) նման է հարաւային պատի կէս բաժնին
(արեւելեան) և ընդ հակառակն: Այս բանին ուշադիր չլինողը
հեշտութեամբ կարող է ենթադրել Թէ այդ պատերի միջ զբա-
նուած գնդերի աջ և ձախ կողմերում գտնուած դարդերը դեռ ևս

1) Տեղեկ. Հայց մեծաց, եր. 29:

կիսատ են, մինչդեռ այդպիսի բան չկայ: Չափակցութեան կողմից
այդ պատերի մանաւանդ հարաւայինի վերայ կան նոյնպէս մի քանի
թերութիւններ: Եւ որ չգիտեմ թէ անոր մէջ ի՞նչ տեսակ զոհեր կան
նազը: Երեւում են թերցողը կարգաց որ կաթուղիկէն ունի ստոր-
ձաններ: Դռքա հինգ կարգ են, որոնք ամէն կողմից շրջապատում են
եկեղեցին, և ամէն մի կարգը մի շտանաւափ լայնութիւն ունի: Ատոր-
ձանների քարերը նոյն խոկ եկեղեցւոյ քարերից են, բայց համեմա-
տաբար մեծ և հաստ: Եկեղեցւոյ կտուրը բացի փուլ եկած դրէ-
թից, թէ և խախտած է, բայց անձրեւի ազդեցութիւնից նորա կաշ-
մող քարեայ տախտակների տակի երեսները բաւական խամրացել են:
Կտուրի վերայ տեղ տեղ էլ մտնելու պատել է: Եւ մասնաւորապէս
մտնող ջրայիւղի այդ և այդպիսի մարդկանց և բնութեան ձեռքով
եղած հարուածներին: Անոյ կաթուղիկէի մօտ ահա 900 տարուայ
ընթացքում այդ չափ տնարատ, այդ չափ մաքուր մնալը զարմաց-
նում է ճանապարհորդին: Եւ ինչ որ ասում են թէ այդ ժամանակ
միայն ինչպէս պատմութիւնը վկայում է՝ կաթուղիկէ եկեղեցին շինել
է Տրդատ հայ օարտարապետը որ իւր ժամանակում նշանաւոր մարդ
է եղել: Եւ այնպէս որ մեր այժմեան եզակի քանաստեղծը, Տ. Ալե-
շան, իրաւամբ նորան կոչում է հայ վիրտուփոս Պալատիս: Բազ-
րադունեաց ժամանակ Հայաստանի այս և այն կողմում շինուած քիչ
չատնշանաւոր ձեռակերտները պէտք է որ նորա զղին և ձեռքի
շնորհը լինէին: Եւ ինչ որ (գլխաւորապէս միայն) ասում են որ Տրդատ
միայն կաթուղիկէի պարեմեան պատի մօտ և նորան հաւասար եր-
կայնութիւնը երևում են մեծամեծ փլատակներ, որոնք զուցէ եկե-
ղեցւոյն ժամանակի կամ զանգակատան փլատակներն են: Փլատակներ
բնակարան մասերը և միայն տանիքի տակի քարերը չեն
այլ: Բայց Անոյ կաթուղիկէից Տրդատը չինել է (ա.) Արզնույի կա-
թուղիկատարանի մեծ եկեղեցին 978—985 թուականներում (Նշմ. Հայկ.
պր. Ի. եր. 51. և Չամչեան եր. 842. բ.) և Պօլսոյ Ս. Ստեփանի մի մասը,
որ 989ի մեծ երկրաշարժից փլատուել էր: Անդ (և Պօլիս) դիպեալ, ա-
տու է Սամուէլ Անեցի պատմագիրը, ճարտարապետին հայոց Տրդատայ
քաջագործի, տայ զօրինակ շինուածոյն խոստումն հանձնարով պատրաս-
տեալ զկաղապարս և սկզբնաւորեալ զիննէն, որ և գեղեցկապէս շինեցաւ
պայծառ քան զտաշինն, դ.) Հաղրատի Ս. Խաչ՝ եկեղեցին. (Բրտսէ.
Désor et Haghabat St. Petersbourg. 1863 եր. 3.) և հարկէ կը լինին և
ուրիշները, որոնք գոնեայ ինձ յայտնի չեն:

կան նաև հիւսիսային կողմում, որոնք խուցերու կամ սովորական բնակարաններու նմանութիւն ունին: Գուցէ այդ բոլորը ի միասին լինին և պարսպի հետքեր: Բացի դորանից եկեղեցւոյ արևելա - հարաւային անկիւնում կայ մի մատրան միմեայն սեղանի կամարակապ պատը: Այդ մատուռը պէտք է որ լինի Վկայարանն սրբոց Հռիփսիմեանց՝ 1), որոց նշխարքի համար Սարգիս կաթուղիկոսը «շինեաց եկեղեցի յանուն իոյա առննթեր կաթուղիկէին Անույ՝ 2):

Ի.

Վերեւում յիշածս Անույ արևելեան կողմում կայ կաթուղիկէից յետոյ մի այլ եկեղեցի Սուրբ Փրկիչ անունով, կաթուղիկէից հազիւ 30, իսկ Գլխի ձորից 10 սաժին հեռաւորութեամբ: Ս. Փրկիչը իւր ձևով բոլորովին որոշվում է Անույ միւս եկեղեցիներից և շինութիւններից: Նա իւր բոլորչի ձևով, կրկնակի գմբէթներով, մասնակաճ և զլանաճ, որոնք բարձրանալիս հետցհետէ սեղմվում են հեռուից աւելի հստակեան ամփոթէատրոնի, քան եկեղեցւոյ կը նմանի: Շրջապատը արապին կողմից 23 սաժին է: Որքան մօտենում էք եկեղեցւոյն, այնքան նշմարել են լինում նորա պատերի և գմբէթի վերայ սուր և բութ անկիւններ, որոց թիւը բաւական շատ է: Ս. Փրկիչի քարերը արապին կողմից կարմիր և գորշ հրաբոխային քարեր են, ինչպէս և կաթուղիկէ եկեղեցւում բայց նորանից անհամեմատ մեծ և հաստ: Ներսի կողմի քարերը մեծութեամբ ու հաստութեամբ ոչ պակաս արապիներնից: Դեանից մի սաժին և աւելի բարձրութեամբ ձգվում են բոլորչի քարեր, որոնք յետոյ հետցհետէ արձրանալով և զանազան կողմեր տարածուելով ստանում են զանազան ձևեր երբեք չկորսնցնելով իւրեանց հարթութիւնն ու սղորկութիւնը: Ներսի կողմից եկեղեցին բաժանվում է ութը կիւսաբոլորակի մասերի (խորշերի) որոնցից արևելեանը, որ ամենից մեծն է,

1) Նշմ. Հայկ. եր. 51.

2) Չամչ. եր. 877. Հայրն Ալիշան տառն է որ կաթուղիկէի արևելեան կողմում պարս 500 տար հեռի կայ աներակ եկեղեցի Տիրամօր կամ թիւրս սրբայն Հռիփսիմեայն (Տեղեկ. Հայ. մեծ. եր. 29). Առաջին անուանով եկեղեցւոյ տեղն այժմ չէ երևում.

2 սաժին 2 արշին լայնութեամբ, արմատներ, ուր սեղանն է, բոլորովին բոլորակ չէ, իսկ մնացեալները բոլորովին միաստի և միահաւասար: Ութը մասերն էլ միմեանցից զատուած են միակտուր կարմիր սիւներով, որոց վերին խարիսխների վերայ ձգվում է մանեկաձև շրջապատ բոլորակ և այս վերջինիս վերայ զլանաձև զմբէթն:

Սեղանի աջ և ձախ կողմերում կան փոքրիկ և նեղ խորաններ, որոնք եկեղեցւոյ արտաքին բոլորակութիւնից զուրս չեն եկել:

Եկեղեցին ունի երկու դուռ, հարաւային և արեւմտեան կողմերում, որոնք բաւականին քանդուած են և ներքին մասերում լցուած: Դոցա լայնութիւնը վերին կողմերում 2 արշին 10 վերջօկ է: Արեւմտեան դրան կշտի կիսաբոլորակի մէջ մի ամբիւն է շինած, որտեղից ոլորուն սանդուխներով կարելի է բարձրանալ մինչև եկեղեցւոյ վերին զմբէթը: Միջին կամ մանեկաձև զմբէթի շուրջը կան 12 նեղ քառակուսի լուսամուտներ, մի փոքրիկ կտր լուսամուտ հարաւային դրան ճակատին, մի փոքրիկ բայց քառակուսի լուսամուտ էլ արեւելեան ճակատին: Եկեղեցւոյ ներսը սպիտակացրած է, թէ սեղանի մէջ և թէ կիսաբոլորակների վերին և ներքին մասերը լիքն են զանազան աւրշակած նկարէն պատկերներով, որոնք առանձին առանձին ներկայացնում են Հայր Աստուած, Արդին Աստուած և Հոգին Սուրբ, չորս աւետարանիչները, վերնատունը, և մարդկութեան խորհրդին վերաբերեալ այլ և այլ պատկերներ: Դոցա վերայ կան արձանագիրներ, որոնցից ես կարողացայ կարդալ միմեայն հետեւեալները ա.) «Սուրբ Հոգւոյն գալուստը», բ.) «Աստվծոս սուրբ աւետարանիչ բարեխաւսեա (բարեխոսեա) առ Քրիստոս... Սարգսի...», գ.) «սուրբ Մարկոս», զ.) «սուրբ վերնատուն», ե.) «սուրբ Յովհանն աւետարանիչ»:

Արտաքին կողմից Սուրբ Փրկիչը կրկնակի սիւներով և սիւնակներով բաժանուած է բազմաթիւ մասերու, որոնք հասնում են մինչև վերին կամ զլանաձև զմբէթը, որի ներքին կողմում եղած գաւառիկները ներկայացնում են մի քանդակագործ զարդարուն դօտի: Այդ դօտու ներքև երկրորդ մանեկաձև զմբէթի վերայ—օձաձև միմեանց զաւարուած մի այլ դօտի երկայնաձիգ քարերից բաղկացած: Արեւելեան կողմում մի ավեճկակ քանդակագործ խաչ քանդակուած պատուանդանով: Խաչից վտրբ լինչ բարձր մի արծիւ (1): Արտաքին կողմում միջուկով և շրջակայքով զարդարեալ է ներս մտնող յարկով մի կա-

1) Պ. Բրոստէի պատկերում այդ արծիւը դուրս է եկել իբրև մի կատարեալ երնխայ: Սոյն այս եկեղեցին է որ հռչակաւոր ակադեմիկը կո-

մից եկեղեցին շատ փաստած է բնութիւնից, իսկ միջին կողմից, բացառութեամբ դռներին, բոլորովին անփնտռ:

Արձանագրութիւններ կան միմեայն արտաքին պատերում և են թուով ութը (1), որոնցից արևելեան և արևմտեան կողմիցների կիսերիցը աւելին պոկած հանած է քարերի հետ:

Արձանագրութիւնների առաջինից երեւում է որ Սուրբ Փրկիչ եկեղեցին շինել է յամին ՆՁԵ. «Ապղարիպ մարգպան որդի Գրիգորի իշխանի և թուսն Ապուղամբի և եղբայր Վահրամայ (Վահրամայ — Պահլաունեոյ) և Վասակայ», Պետրոս կաթողիկոսի և Գագկայ որդւոյն, Սմբատի, Թագաւորութեան ժամանակ:

Հիմնադիրը եկեղեցւոյն տուել է այս ընծաները. ա.) երեք կրպակ, բ.) ձի... (Թերևս ձիթահանք), գ.) այլի և հողեար (Թերևս հողեր, ցանքի համար), դ.) Աւետարան և տօնակոն ոսկւով և արծաթով և ակամբք պատուականօք: Երկրորդ արձանագրութիւնը. ՆՁԴ. Թուականով է, միևնոյն անձին (Ապղարիպ մարգպանին), որ յայտնում է թէ Սմբատ Թագաւորից հրովարտակ առնելով գնացել է Վ. Պօլս յունաց Սիսեկ (Սիքայէլ) կայսեր մօտ և մեծ փող վճարելով բերել է Սուրբ Խաչի մի մասը և աւարտելով իւր ձեռնարկած տաճարը, մասունքը տեղաւորել է նորա մէջ: Երևի այն ժամանակուայ մեր հոգեւոր հայրերն էլ շատ ստոր համարմունք են ունեցիլ ժողովրդեան առաջ, և նոցա (հոգեւորականների) յափշտակութիւնը, ազատութիւնը և ուրիշ ախտերը ժողովրդեան յայնի են եղել, որ Ապղարիպին նման մի մարգպան իւր արձանագրութեան վերջերում գտնական նգովքներ և անէծքներ է կարդում այդպիսի քահանաների վերայ:

Երրորդ, ՆՁԵ թուականով, արձանագրութիւնը ցոյց է տալիս որ յի մեծաւիառ Թագաւորութեան հղաւ (հզօր) և փեղերակալ Սմբատայ որդւոյ Դագկայ Հայոց Պետրոս Հայոց կաթողիկոսը իւր մի Մշն կի կոչուած այգին տրմով (պարիսպով) և ծառովք պտղաբերովք, և անպտղաւք (անպտղօք) և խոտազեանովք, և երեք աւուր ջուրք ծախել է Ապղարիպ մարգպանին, որը իւր հերթում ընծայել է իւ-

շում է église de S. — Pierre sourp — arhakiel — որ պարզ սխալմունք է: 1) Զաւախեանի գրքում այդ ութը արձանագրութիւններից միմեայն երկուքն է դուրս բերուած:

րաշէն Ս. Փրկչին իբրև քաթակի ¹⁾ վասն փրկական խորհրդայն: Այս արձանագրութիւնից այս էլ է երևում, որ Ապղլարիպ մարզպանը Ս. Փրկչի մօտ շինել է և մի սպարանք (պալատ):

Զորքորդ ՆՂԹ. Թուականով արձանագրութիւնից երևում է որ Բրիստափոր անունով մի պարոն եկեղեցւոյն ընծայել է Եօթը տուն, պայման կապելով եկեղեցւոյ սպասաւորաց հետ որ իւրաքանչիւր տարի չորս եկեղեցիներու մէջ ամենայն օր անխափան իւրեան համար «ժամ առնեն», այսինքն հողոց ասին:

Հինգերորդ ՆՂԹ. արձանագրութեան հեղինակն է մի այլ մարդ թէ կին մարդ՝ Շահեկ անունով՝ որ իւր վարդ որդւոյ հետ միասին եկեղեցւոյն նուիրել է իւր տունն ու բակը: Այդ արձանագրութիւնից երևում է որ Անուոյ եկեղեցիների մէջ եղել է և մի Սուրբ Թովհանէս անունով եկեղեցի, հաւանականաբար Ս. Փրկչի մօտ, բայց դա բոլորովին անհետացած է այժմ:

Վեցերորդ ՉՂԱ. Թուականով արձանագրութեան հեղինակն է «Աթապակ վահրամ որդի իվանէի որդուն մեծին և հգաւրին (հգաւրին) Զաքարեայի», որը վերստին նորոգել է Սուրբ Փրկչի «կումբէթը» (գմբէթը) վասն երկար կենդանութեան իմօյ և յիշատակ մեզ և նախնեաց մերոց:

Եօթներորդ ԶԽ.*) Թուականով արձանագրութիւնից իմանում ենք որ մի մարդ «Մխիթար որդի Երասցի որդի չուսի Միսալուքեանց» Ս. Փրկչի համար զանգակատուն է շինած և զանգակներ բերել տուած, որոց ձայնից զուարճացողներից խնդրում է ասել իրան և իրան ծնողաց ատէր Աստուած ողորմեաւ:

Վերջապէս ութերորդ ամենաընդարձակ արձանագրութիւն, որի թուականն է, ոչ արձանագրի սկզբում այլ մի քանի տող յետոյ դրուած, ՈՒԲ (622) ի ժամանակս «աստուած ապաւիւ և հոգևոր յայնպիսի»

¹⁾ Թայտնի է որ հայոց մէջ մեծ բարեպաշտութիւն է համարվում պատարագի ժամանակ Ս. խորհրդի համար բաժակ կամ բաժկացու գինի տալ: Շատ բարեպաշտներ, մինչև անգամ արհեստաւորների այս և այն կարգը շատ անգամ ամբողջ տարիներով իւրեանց վերայ են առնում՝ այս և այն եկեղեցւոյ բաժակցուն տալով: Ապղլարիպը գնելով Փետրոս Ապթուղիկոսի այգին ուղեցել է իւր շինած եկեղեցւոյ բաժակցուն աղանջով:

Ծան. յօդ.

*) Սոյն յօդուած արտագրող պարոնի մի քանի տառերի զրուծեան ձևերը բոլորովին անորոշ լինելով մենք, չենք երաշխաւորում մանաւանդ թուականների և անձանց բառերի ճշտութիւնը:

Ծ. Խ.

միևնոյն ժամանակ չպիտի մոռանանք որ այդ շինութիւնը իբրև բաշխանք բարձր կը լինէր քան, օրինակի՝ համար, սովորական տներն, բայց այժմ, ինչպէս տեսաւ ընթերցողը, նորա կտուրը զբան պաշտօն կրկատարէ և ահա այդ բանը կարող է մի գեղեցիկ ապացոյց լինիլ, որ ամբողջ Անին մի ահագին լեցք է, որովհետեւ ամբողջ քաղաքի մէջ ամէն մի քայլափոխում գուր կը հանդիպէք արքունական բանդանիքի նման բլրակաձև աւերակների, որոց տակ, ո՞ գիտէ, թէ ի՞նչ հիանալի շինութիւններ են պարտկուել: Ինչպէս ընդհանուր դիրքից երևում է, քաղաքի մակերևոյթը պէտք է որ հարթ լինէր, բայց ամէն կողմ դիզուած շէղջ շէղջ աւերակի կոյտերն և բլուրներն նորան այժմ մի այնպիսի կերպարանք են տուել, որ ձեր աչքի հորիզոնի տարածութիւնը հազիւ մի քանի սաժեն տեղ կը կտորէ և Անույ մէջ շրջնու համար դուք ստիպուած էք լինում անդադար մեծամեծ և նեղիչ ելեէջներ առնել քարերի շէղջերի և աւերակների ու բլուրակների վերայ ¹⁾:

16) Արքունական բաղանիքի երկայնութիւնն է արտաքին կողմից 12 սաժեն, իսկ լայնութիւնը 7 սաժ. 2 արշին: Բաղնիսի մէջը մի դռմբութարդ դահլիճ $5\frac{1}{2}$ սաժ. երկայնութեամբ և 1 սաժ: $2\frac{1}{2}$ արշին լայնութեամբ: Այդ դահլիճը ևս կարծում եմ հասարակաց բաշխանիքն է, որ որովհետեւ նորա դռմբութի քարերը ներսի կողմից խոնարութիւնից փխտորած և բորբոսնած են: Դահլիճի հիւսիսային և հարաւային կողմերում կան վեց հատ քառակուսի սենեակներ ամէն մինը $5\frac{1}{2}$ արշին երկայնութեամբ և լայնութեամբ: Դռքաւ ևս կարծում եմ առանձին բաղանիքներ են: Թէ հասարակաց և թէ առանձին բաղանիքների անկիւններում կան լուացուելու տաղաններ (դուռնա), թէ դռներ պատի մէջ փորուած և թէ ջուր վազելու

1) Լսելով է որ Մոսկուայի հնախուզական ընկերութիւնը մտադիր է եկող տարի Անին փորել: Այդ գործի համար նշանակուած է, ասում են, 20,000 ռուբլի: Որքան որ ընկերութեան նպատակը գովելի է, այնքան, վստահանում եմ ասել, այդ գումարը չատ քիչ է: Նա որ տեսել է Անին կարող է վկայել որ նորան լաւ կերպով փորելու և հետազօտելու համար հարկաւոր է մի քանի յաճարիւր հազարներ: Ընկերութեան անդամներից մինը, պ. Բիդրով, որի մասնագիտութիւնն է գերեզմանները հետազօտել, շուտով գալու է, նորա մասին յանձարարական թղթեր արդէն ստացել է մի քառառապետ:

ծորակներ: Բաղնիսի մուտքը արևմտեան կողմից է, ուր երևում է մի դրան հետք, որոյ աջ և ձախ կողմերում 2 սաժ. և 10 վերջօկ երկայնութեամբ և նոյնչափ լայնութեամբ կան քառակուսի սենեակներ, թերեւ հանուելու և հագնելու տեղեր: Այդ սենեակներից մի ընդհանուր մուտք կամ դուռ զէպի հասարակաց բաղանիքը: Թէ ի՞նչ է բաղանիքի արևմտեան կողմում զիջուած զերփուկը, չեմ կարող ասել, որովհետեւ նորա մէջ մանեղ անհնարին եղաւ: Հաւանականաբար գերիփուկն էլ ներկայացնելիս է երկւ բաղանիքի վառարան և ջրամբարը:

ԻՐ.

Արքունական բաղանիքից հապիւ 20—30 քայլ զէպի հարաւ դառիփայրի զլսում, որ տանում է զէպի Ախուրեան ձորը, քաղաքի մակերևոյթից բաւական ցածր տարածվում է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եկեղեցին ¹⁾, քաղաքի պարսպից $5\frac{1}{2}$ սաժեն հեռաւորութեամբ: Պ. Բրոսսէն և նորանից առաջ ու յետոյ Անին տեսնող օտարազգի ճանապարհորդները այդ եկեղեցին ընդունում են իբրեւ յունական եկեղեցի, մի համառօտ արձանագրութեան համար, որ դրուած է նորա դրան ճակատին, որը, ինչպէս ընթերցողը պիտի տեսնի, վերջերում յունաց տիրապետութեան ժամանակ աւելացրած է: Ս. Լուսաւորիչը կաթուղիկէ եկեղեցւոյ նման երկայն քառակուսի ձև ունի, բայց նորանից անհամեմատ փոքր, որովհետեւ սորա երկայնութիւնն է արաարին կողմից 6 սաժեն 2 արշին և 5 վերջօկ, իսկ լայնութիւնն 4 սաժեն 1 արշին և 5 վերջօկ, բարձրութիւնն 5 սաժեն և $1\frac{1}{2}$ արշին:

Այսոյ քոյրը աւերակներից ամենից աւելի անարատ և անփնաս Խնացողը այս եկեղեցին է և դորա պատճառը այն է, որ սորա տարիքը ամենից փոքր է: Ընթերցողը վերջերում արձանագրութիւնից կը տեսնուի:

1) Հայրն Արիւան ասում է որ այս եկեղեցին կոչվում է նաև վանք Ս. Գրիգորի և թէ «Ապուղամրենց Ս. Գրիգորի (ուրիշ եկեղեցի է) հորիզոնական գծին վրայ կինգնայ» (Նշմ. հայկ. եր. 61.), որ պարզ ո՞րտե՞ղ է, որովհետեւ Ապուղամրենց Ս. Գրիգոր եկեղեցին գտնվում է քաղաքի մէջ և նորա արևմտեան ծայրում, մինչդեռ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը գտնվում է քաղաքի արեւելա-հարաւային ծայրում:

ղեկանայ որ Սուրբ Լուսաւորիչը շինուած է 1215 Փրկչական Թուականին: Գեռ եկեղեցին շինուած դուք տեսնում էք նորա առաջ արեւմտեան կողմում, ուր է եկեղեցւոյն իսկ դուռը, մի կամարակապ զաւիթ չորս սիւնների յեցած: Ամբողջ ոճորքը, կամարների մեծ մասը և սիւններից երկուքը արդէն կործանել են և գետնի վերայ ցարդ մնում են նոցա կաորտանքը: Գաւիթը իւր չափակցութեամբ, հոյակապութեամբ արտաքին և ներքին կողմից աւելի գեղեցիկ, սիրուն և ուրախ տեսք ունի, քաննոյն իսկ եկեղեցին: Գաւիթը երեք կամարակապ մուտք է ունեցել, որոնցից այժմ մինն է մնացել միմիայն: Կամարի թէ կանգուն, թէ կործանեալ սիւնների խարխալում և պսակներում փորուած քանդակներն իւրեանց նրբութեամբ և բազմազանութեամբ զմայլեցնում են մարդու:

Գաւթի աջ (հիւսիսային) կողմում կայ նոյնաչափ մեծութեամբ մի մատուռ, արեւելեան և արեւմտեան պատերը մասնաւորապէս վնասուած: Մատուռն տակը ներկայացնում է մի կամարակապ նկուղ: Գաւթի և մատուռն ներքին մասում միմիայն կան մի քանի կիսաեղծ նկարէն կրօնական պատկերներ: Եկեղեցւոյ բռնած տարածութիւնից դուրս գտնուելով՝ այդ մատուռը կարծես նորա մի թւեն է կազմում: Ս. Լուսաւորիչը կանգնած է չորս կիսասիւնների վերայ (Խրաքանչիւրի շրջապատը երեք կողմից 2 սաժեն և 6 վերջօկ է) որոնք կամարներով միմեանց հետ միանալով բռնում են եկեղեցւոյ զմբէթը:

Կիսասիւնների զէպի արեւմուտք դարձած երեսները քառակուսի են, զէպի արեւելք՝ քառանկիւնի, իսկ զէպի հիւսիս՝ բոլորէ: Սեղանի ճակատն է 2 սաժեն և 12 վերջօկ: Նորա կշտերին երկու նեղիակ խորաններ, խրաքանչիւրը 1 սաժ. 2 արշին 7 վերջ. երկայնութեամբ և 1 $\frac{1}{4}$ արշին լայնութեամբ: Խորանների վերայ ծածուկ պահարաններ, որոնց միակ դուռը սեղանի աջ կողմից: Պատերի հաստութիւնը 1 արշին 4 վերջօկ: Կրան բարձրութիւնը 1 սաժ. 1 արշին 6 վերջօկ, իսկ լայնութիւնը 1 արշին 14 վերջ: Նեղ և քառակուսի լուսամտանների թիւը 16 է, որոնցից սիթը զմբէթի շուրջը, մինը արեւելեան պատում սեղանի ետևը, մինը արեւմտեան պատում՝ դրան վերև, մի մի հատ էլ հարաւային և հիւսիսային պատերում: Վերջապէս մի մի հատ էլ խորանների մէջ: Խորանից զոտ երկու փոքրիկ կուրակ լուսամուտներ էլ՝ կան դրան և մէջտեղի կիսասիւնների տարածութեանց մէջ: Որպէս զի այդ լուսամուտները եկեղեցւոյ տեսքին

և սիմեարիային տեղում թիւն չպատճառեն) նորանցից քիչ հեռու հիւսիսային և հարաւային պատերի վերայ շինուած են նոյնչափ և նոյնաձև համըլուսամուտներ՝ թուով չորս։ Ամբողջ եկեղեցւոյ ներքին մասը ծածկուած է նկարէն կիսակղծ պատկերներով, որոնք իրանց անձոնսիւթեամբ և այլանդակութեամբ¹⁾, կարծես մի նստմութիւն են ձգում եկեղեցւոյն վերայ։

Բոլոր պատկերներին նիւթը վերցրած է հին և նոր կտակարաններից։ Այդտեղ կան Սաւուղի պատերազմը, յաղթանդամ Գողիաղը իւր կորուած և արկւնդայ զղիւով, զանազան չարչարանների և չարչարանաց զործիքների մահուէն, տեսարաններ, (սուրեր), թուրեր, ձիեր, հրէաներ որոնք փշերով թակում են Յիսուսին, Քրիստոսի թաղումն, Յարութիւնն և այլն և այլն։

Այդքան պատկերներ տեսնելով մերձակայ բնակիչները Ս. Լուսաբորչին «Նագշչի» քիլիսէն (Նախշուն եկեղեցի) անունով են մկրտել։ Պատկերների վերայ շատ տեղ կան յոռւանկան և վրացական համառոտ արձանադիր, որոցմով պատկերների խորհուրդն է հասկանալում։ Հաւանական է որ այդ պատկերները վերջերում յոյների և վրացիների տիրապետութեանց ժամանակ քաշուած են և ոչ եկեղեցին շինած ժամանակ, ինչպէս կարծում է, թէ և կանխածանօք, հայրն Ալիշան²⁾ մի արձանադրութեան մէջ պատկերազործ խաչերով քառերը կարգադրով։

Ս. Լուսաբորչին շինուած է նոյնպէս կարմիր, գորշ և մաշ քարերից և նորա պատերի արտաքին տեսքը նման է կաթողիկէին։ Ճակատը կամ արեւմտեան պատը զոյգ կամ կրկնակի կամարակապ (կամարները զանազան նուրբ քանդակազործութեամբ) սիւնակներով, որոնք յեցած են միշտ մի խարսխի և մի պատուանդանի վերայ բաժանուած է չորս մաս, որոց երկուքը սրանկիւն, միջամուխ խորշեր են, արեւելեան պատը — հինգ մաս (երկուքը խորշեր), հիւսիսային և հարաւային պատերը տասնական մաս (երկրկուքը խորշեր)։ Դմբէթը նոյնպիսի սիւնակներով բաժանվում է 18 կամարակապ մասերի և ոչ 12, ինչպէս ասում է հայրն Ալիշան³⁾։ Պատերի միջի միջամուխ խորշերի

(տարբ.) 1) Հորն Ալիշանի կարծիքով այդ պատկերները «չափաւոր (չնորհրդունին) (Նշմ. եր. 63.)

2) Նշմ. Հայկ. եր. 63.

3) Նշմ. Հայկ. եր. 63.

խորհուրդը արդէն ընթերցողին յայտնի է: Այս ևս ակտք է անելաց-
րած այդ խորշերի նկատմամբ՝ որ ինչպէս կաթողիկէն և միւս նոյնա-
ձեւ եկեղեցիներում, նոյնպէս և այս Ս. Լուսաւորչում, իւրաքան-
չիւր մի գոյգ խորշերի վերայ ամէն մի պատում բարձրանում են նախ
փոքր եռանկիւնի զմբէթներ, որոց թւերի վերայ անպատճառաբար
ամբառնում է մէջանդի զմբէթը և այդպէսով այդ սեռակ եկեղե-
ցիները իւրեանց վերին մասերում օրօրոցի ձեւ են ստանում:)
Ս. Լուսաւորչի կամարների լուսամուտներին շրջանակներով զօ-
տիւնելի և այլ և այլ մասերի վերայ փորուած քանդակներն),
իւրեանց բաղմունքի մասը, առատութեամբ և նրբութեամբ, յիշեցնում
են դարձեալ կաթողիկէի արտաքին զարդերն, որոնցմով Լուսաւորիչը
կարելի է տեսլ և նախադաս է: Այս եկեղեցւոյ հարմարային պատի
վերայ կայ մի արեւի ժամացոյց անոնց նշանագիրների: Առանձին ու-
շադրութեան արժանի են Ս. Լուսաւորչի չորս կողմի պատերի վերին
մասերում քանդակների մէջ փորագրուած պատկերներն, որոնք ներ-
կայացնում են մի մի և գոյգ գոյգ մեծ և փոքր բաղձներ, արծիւներ,
աղաւթներ, քնարահաւեր, աքաղաղներ, առիւծներ, վագրեր, ինձեր,
ցուլեր և եղջերուներ թուով ընդամէնը 40, որոնցից 18 հարաւային
(պատի վերայ, 11 հիւսիսային, 5 արեւելեան, իսկ 6 հասկէլ արեւմտեան:
վերջին պատի թռչուններից մինը ծածկուած է գութի պատի տակ:
Այդ պատկերները այնքան բնական և այնքան ղեղեցիկ են, որ մարդ
չէ կշանսում նոցա վերայ նայելուց: Ոչ անպակաս զարդեր են նաև
զմբէթի կամարածակների մէջ փորուած լուսնաձև և արեգնաձև քան-
դակներն:)
Ս. Լուսաւորչի արձանագրութիւնները բոլորն էլ ազդրօրց են և
թուով 6, որոնցից երկուքը արեւմտեան պատի վերայ (երան կամարի
մէջ), երեքը հարաւային, իսկ մինը արեւելեան²⁾: Առանձին երկու,
անթիւ, արձանագրութիւնները, որոնք թանաքով թէպէտ ներկով
գրուած են (ինչպէս և եկեղեցւոյ միջնապատկերների վերնագիրները),
վերաբերում են նախ յայտնիին և անպատճառաբար որովհետեւ հակադրու-
ղեղուններով են գրուած:)

գ. յոս. 1) Այս եկեղեցւոյ վերայ օչմիտեղ ամիսինոս (խճողանորդ — mosaïque)
չկայ, ինչպէս այդ կարծում է Ալիշան (Տեղեկ. հայ. մեծ կր. 29.)) ամիսնո-

20 ղմ. իսկ Երան. յոգ.

2) Սրբազան Զաւալեանի ճանապարհորդութիւնում այդ արձանագրու-

Յոյնը սաղմոս է ասում «Տէր, սիրեցի զվայելութիւն տանքո և զտեղի յարկի վառաց քոց»։ Իսկ վրացին փոք է ասում «Այս դուռն Տեառն է և արդարք մտանեն ընդ սա» ¹⁾։ Մնացեալ արձանագրութիւններից ամենաընդարձակը (հարաւային պատի վերայ) պատկանում է եկեղեցին շինող Տիգրան Սմբատեանցին յազգէն Հոնենց ²⁾։ Արձանագրութեան ազգային թուականն է ՈԿԴ. (Փրկչ. 1215), որից երևում է որ առաջ այդ տեղը քարուտ ու մացառուտ է եղել և ուր եղել է մի հին մատուռ Ս. Աստուածածնի անունով։ Տիգրանը զնում է այդ տեղը «ի հէրէնիաէրաց» ³⁾, նորա շուրջը պարիսպ է քաշում ⁴⁾ և շինելով ⁵⁾ զեկեղեցի յանուն Սրբոյն Լուսաւորչին Գրիգորի զարդարում է «բազում զարդիւք, փրկարար նշանաւք Ս. Խաչի, ոսկեով, արծաթով և ակամբք և մարգարաւ և կանդեղաւք (կանդեղօք) և նշխարաւք (նշխարօք) սրբոյ առաքելոց, մարտիրոսաց և մասամբ (մասունք) աստուածընկալ և տէրունական խաչին»։ Բացի դորանցից այդ իշխանը եկեղեցւոյն մօտ շինել է նաև «զամենայն ցեղ» ⁶⁾ զքնակարան վանականաց և իշխանաց, կարգել է քահանաներ (թերևս և վանականներ, որոց համար բնակարան պատրաստեց ի հարկէ)։ Իւր շինած եկեղեցւոյն ընծայ է տուել մի զիւղի (որոյ անունն է Գաւռօխտից) կէսն, մի քարհատի (քարահանք) հինգ բաժինն կամ դանքն «մշակունենց կէսն, կապողոցն կէսն, ցամաք ծովն, բոլոր խուզած մահմունդի» կարողցի յերկիրն ու շինոյ (երկու)

թիւններից միմեայն մի հատն է դուրս բերում, թէ և բոլորն էլ անեղծ են, բայց պէտք է ասած որ այդ արձանագրութեանց տառերի ծաղկազարդութիւնը զսուրբացնում է նոցա ընթերցմունքը, որոյ համար պէտք է լաւ վարժալքեր ունենալ։

1) Տեղեկ. հայ. մեծ. եր. 381—382 և Նշմ. հայկ. եր. 64.

2) Սոյն այս Տիգրանն էր որ, ինչպէս ընթերցողը տեսաւ, Լուսաւորչիլը շինելից երկու տարի առաջ կաթուղիկէի աստիճանները նորոգեց։

3) Այս բառը հայրն Ալիշան մեկնում է «հայրենի ժառանգութեամբ տէր եղող» (Նշմ. եր. 62).

4) Այժմ պարսպի հետքեր երևում են միմեայն հիւսիսային կողմում։

5) Այդ ժամանակ Անույ վերայ իշխում էր Զաքարիա սպասալար «հզար և տիեզերակալ» ինչպէս արձանագրութեան մէջ ասած է։

6) Յեղ բառը են հասկանում եմ տեսակէ վիճակի վանակց (81

դանդն խաչորկանն և փնդուկն ¹⁾։ Ի քաղաքիս Հայրենիք, բազմեան, ու մէկն իմոդանի ²⁾։ Սխանապատն կուղարկներովն ու կամարակապ փնդուկն ու մարագն հետ բազնեցն, տէր Սարգսի աստուծն ու մարտն զոր գնեցի, կալն և բ․ ակն ձիթահանքն ³⁾։

Արանցից պատ Տիգրանը տուել էլ և ուրիշ բնծաներ Քիզան վանիցս առջև պահեցն ⁴⁾։ ու լանջն ինչուրովն ⁵⁾ Գլխ ձորի դուռն ինչովն ⁶⁾ գետն ու զեակեղերն պահեցն զոր գնել էի և շինել տուել զԳլխադռանն կէսն ակն ջաղաց ⁷⁾ Թարփմի, բոլոր ու լենն այլ Թարփին շաբ բ․ տւր (օր) Գլխձորին ջաղաց ա Թարփն շաբաթ բ․ տւր ⁸⁾։ «Բ» ի Բէշքէնակապէն ⁹⁾ ինչուրովն կամուրջն գործին կէսն իմ գնած է Պապեկն խանաբարն ¹⁰⁾ Գ․ դանդն ու դռան կուղարկն բոլոր տներ հասեցնոց զուկակի ¹¹⁾։ քաղաքիս դռանս բազում հոգիներ գնած այգի ա․ (մէկ հատ) յերեան, այգի ա․ յօշական, այգի ա․ կոշ ¹²⁾, էգի ¹³⁾ ա․ յարուժ, որ սաղոտն կոչի, այգի ա․ իմ

1) Գնդուկ բառը համապատասխանում է մեր քարվանսարայ բառին։

2) Միլ բառի նշանակությունը ես ոչ մի տեղ չգտայ, իսկ փնդանիս բերես լինի թի մէյդանի—հրապարակ, քի մեյի (բնմայի ուստի մեծամասն)։

3) Բնագրին մէջ կէտեր չկան, բայց ես այստեղ ձրի իմաստը արմր․ զեղու համար, միայն ի հարկէ կարող եմ ես սխալուել։ ան հարկով կոչող

4) Թերես պարտեղ։ 5) Մինչև։ 6) Նոյնպէս մինչև։ 7. Ջրաղացին մինչև այժմ զաղթական հայք կոչում են ջաղաց։

8) Այդ բառերի իմաստը ես այսպէս եմ հասկանում, զինադռան քով եղած ջրաղացի բոլոր օրը բանող Թարփին, որ շաբաթը 2 օր է բանում, Գլխձորի ջրաղացի առաջին կամ մէկ Թարփն, որ շաբաթը 2 օր է բանում։ կամ թէ այդ ջրաղացները պէտք է բանին վանքի օդտի համար միմեայն այդ որոշուած օրերումը։

9) Բէշքէնակապը հ․ Ալիջան հասկանում է այն Շքարակտուր սանդուխքն կամարակապ դրոցուած որ կերթան մինչև կամուրջն Ախուրեանի (Նձմ. եր. 65)։

10) Գուցէ ճանապարհն կամ խարաբան—աւերակ։

11) Զուկակ նշանակում է փողոց, տաճկերէն սողաղ կամ սոխախ։

12) Տեղի անուն պէտք է լինի։ Ես չգտայի յարապակից մի գայքն։

13) Երևանի վիճակի հայք այգիին կասեն, նաև էգի։

ըէս¹⁾ և այլ բազում գրաւկնած²⁾ էր, զոր ոչ արձանագրեցի վանացս էի տվել», — Այսքան ընծաներից զատ Տիգրան իշխանը շինել է էլի մի վանք «Բեխենց կոչեցեալ» և ամէն բանով փարթամացուցել:

Ինչպէս ընթերցողը տեսաւ, Տիգրան Ամրատեանցի արած զոհաբերութիւնները շատ և շատ են, այդ պաճառով էլ նա չէ բաւականացիլ որ ընդունուած սովորութեան համեմատ, իւրեան կամ իւր ընտանեաց համար որոշեալ թուով պատարագ լինի, կամ հոգւոց ու ժամուց ասուի, այլ պահանջել է որ «անխափան պատարագ մատչի վասն արեւշատութեան տանց իմոց շահնշահի³⁾» և որդւոց իւրոց և վասն թողութեան մեղաց իմոց: Բացի դորանից լեթէ ոք ի մեծաց կամ ի փոքունց իմոց, կամ աւտարաց (յօտարաց) զոր ինչ է արձանագրեալ խափանել ջաւնայ (ջանայ), կամ թէ շորթէ յարդեանցս որ ի սմա հաստատեալ է, կամ զյիշատակ զմեղուցեալ ծառայս Աստուծոյ խաբանէ զինչևիցէ պատճառաւ, այնպիսին աւրոշել (որոշեալ) լինի փառացն որդւոցն Աստուծոյ, պատիժս կամենի (պաշենի) և զՅուդայի ժառանգեցէ, ի զլուխ իւր և երեք հարիւր Սուրբ ժողովոյն և Թ. (ինն) դասուց հրեշտակաց նզովել (նզովեալ) եղիցի և մեր մեղացս համարս տացեն առաջն Աստուծոյ: Ամէն, ամէն, ապա ինձ հետ դուն էլ, սիրելի ընթերցող: Իսկ, ձեզամարարքն և հաստատուն պահողքն աւրհնին (օրհնին) յԱստուծոյ:

Մնացեալ արձանագրութիւններից երեւում է որ այլևայլ անձեր այլևայլ նուէրներ են արել վանքին և ջուր բերել տուած նորահամար: Ինչպէս վերևում յիշեցի Ս. Նուսաւորչի հիւսիսային փողմում կան աւերակների մեծամեծ և արդէն զեանին հաւաքարած կոյտեր, ես կարծում եմ այդ տեղ պէտք է լինին Տիգրանայ արձանագրութեան մէջ յիշուած վանականաց խցերն կամ բնակարաններն, իսկ եկեղեցուց 20 սաժեն հեռու դէպի արեւմուտք ձգվում է մի երկայն կամարակապ շինութեան մնացորդ: Այդ շինութեան երկայնութիւնը 30 սաժեն է, իսկ լայնութիւնը 6 սաժեն և 2 արշին: Նա ձգվում է հիւսիսից դէպի հարաւ և որովհետեւ տեղե գիրքը բա-

1) Տեղի անուն պէտք է լինի:

2) Թերեւս զրով զնած կամ գրաւած:

3) Զաքարիա Սպասաւարի որդւոցն է ակնարկեւմ:

ւականին զառիվար է, ուստի և երթալով Հետզհետէ աստիճանաբար ցածրանում է, այնպէս որ մինչդեռ նորա Հիւսիսային ծայրը արքունական բաղանիքի կշտից կարելի է տեսնել, հարաւային ծայրը արդէն քաղաքի պարսպի տակն է մտնում և հետեւաբար նորան տեսնելը ուրիշ կերպով չէ կարելի, եթէ ոչ պարսպին բոլորովին մօտ գնալով:

Շինութեան երկույարկանի լինելը անտարակուսելի է, որովհետեւ երկու կարգ միմեանց վերայ շինած կամարակապ սենեակների կամ նկուզների մնացորդները ցարդ տեղ տեղ երևում են, բայց կան և մի քանի ապացոյցներ, որոնցմով թերեւս կարելի էր և եռայարկ անուանել այդ շինութիւնը:

Թէ ինչ բանի համար յատկացրած էր այդ հոյակապ շինութիւնը, չեմ կարող ասել, թերեւս այդ տեղ եղած լինէր Տիգրանի արձանագրութեան մէջ յիշուած ապարանքը, որ նա շինել էր իշխանաց համար: Մի բան կարելի է հաստատ ասել, որ այդ շինութեան ներքին յարկից սկսվում է այն ստորերկրեայ ճանապարհը, որ գնում իջնում է մինչև Ախուրեան գետը և որոյ մասին ես իւր տեղում կը խօսիմ: Նկարագրածս շինութեան Հիւսիսային ծայրից սիսեալ բաւականին առաջ գնալով դէպի արևմուտք հանդիպում էք մի փոսի, որի միջով և կիջիք Ախուրեան ձորը: Այդ փոսը մի թէ և լայն, բայց խանգարուած և բնական ճանապարհ է, որ ոլոր մոլոր ձեռք տանում հասնում է ձորի մէջ, ահադին քարափի զլխին կանգնած մի մասուն, որին պարոն Բրոսսէն իւր ալբոմում *monastere de sourb Grigor* (Ս. Գրիգորի վանք) անուն է տալիս¹⁾: Այստեղ, ուր վերջանում է այսպէս ասած այդ բնական ճանապարհը և ուր ձոր սկսում է բոլորովին ուղղահայեաց գիրք ստանալ, սկսվում է արուեստական ճանապարհը: Դա մի 1 1/2 սաժեն լայնութեամբ կամարակապ ուղի է, որ քարեայ աստիճաններով գնում է խոտորնակի ձախ գէպի հարաւ, յետոյ գէպի արևմուտք, յետոյ գէպի

1) Ազգային հին և նոր պատմիչներից ոչ մէկը չէ յիշում այդ վանքի անունը և չլիտում ինչ հիման վերայ տալիս է այդ անունը, միայն ընթերցողը տիտի վիտնայ որ եթէ այդ մասունքն անունը Ս. Գրիգոր է, այնու ամենայնիւ դա այն Ս. Գրիգորը չէ, որ Տիգրանի նապրութեան մէջ յիշվում է:

Հիւսիս և յետոյ դարձեալ դէպի հարաւ, ¹⁾ որտեղից մինեղ զոնով կը մանկը գաւթի մէջ: Կամարակալ ուղին շինուած է փոփածոյ աղիւսադոյն քարից և այն անկիւններում ուր ուղին սկսում է ծռուել այս և այն կողմ կան լուսամուտներ:

Առաջին բանը որ կը տեսնէք մտնելով գաւթի, են նորա հիւսիսային և հարաւային կողմերում եղած երկու հատ քառակուսի մեծ սենեակների միմիայն չորս պատերը, մէջերում տեղ տեղ փոքրիկ պահարաններով, յետոյ արեւմտեան կողմում ժայռի զլինի երեսները դէպի միջնաբերդ կանդամ են մի գոյգ փոքրիկ մատուռ ներ զուտ կարմիր քարից շինած ²⁾: Առաջին և համեմատաբար մեծ կակ մատուռն շրջապատն է ներսից 3 սաժ. և 2 արշին՝ բաժանուած 5 խորունկացած կիսաբոլորակ խորշերի, որոնցից մինը սեղան է: Պատահաններն թիւր 8, որոնցից չորսը նեղ և գմբեթի վերայ, իսկ չորսը կլորակ խորշերի վերին ծայրերում: Փոքրելով մատուռն մէջ լեցուած հողը, ես տեսայ որ նորա յատակը կարմիր ցեմենտով ծածկուած է ³⁾ և արեւելեան կողմից քարից պակաս է: Արեւմտեան կողմիցն է միակ գուռը, որոյ բարձրութիւնը 2 արշին 12 վերջոյ է, իսկ լայնութիւնը 1 ¹/₂ արշին: Ճակատին 3 խաչ, որոց երկու կողմը մի գոյգ սիրամարգ, իսկ մէջտեղը եզան կզջիւրներ: Մատուռն թէ գմբեթը և թէ պատերը բաժանուած են 16 մասերի: Գրմբեթի մասերը միմեանցից անջատուած են երեք հատ միմեանց վերայ հանկցրած սիւնակներով: Պատերի և գմբեթի միացած տեղերում դեղեցիկ խճազարդեր, իսկ կամարների մէջ փարագրուած են արծիւ, սիրամարգ, վարդ և խեցի: Նրկորդ մատուռը նման է առաջնոյն, բայց ոչ նորա չափ զարդարուն: Այդ երկու մատուռն էլ

1) Այդտեղ թէ և կամարակալ ուղին վերջանում է, բայց սկսում է բնականը, որ տանում է մինչև կամարը: Այդ բանից ես ենթադրում եմ որ կամարակալ ճանապարհը շինուած է երկու բանի համար, նախ՝ մատուռը դնելու և երկրորդ՝ ձորի դժուարին տեղը դիւրացնելով՝ ձորը իջնելու համար: Մատուռն շինողը պէտք է որ լինի և այդ կամարակալի շինողը:

2) Սենեակների քարերը աշտարակների քարերիցն են և դեղնադոյն:

3) Այդ ցեմենտից ես մի կտոր վերցրած ունիմ հետո: Յայտնի է որ ցեմենտով զեալներ ծածկել այժմ նոր բան է, մինչդեռ Բաղրատունեաց շատ վաղ յայտնի էր:

նուաճ է նորա վերայ, որ վերին յարկի ձախակողմեան անկիւնում կայ մի փոքրիկ սենեկի և լուսամտի փլատակներ: Այդ սենեակը, իմ կարծիքով, պահականոց պէտք է լինէր: Կարելի է նաև ներքին յարկը սայլաւորների և ձիաւորների համար լինէր: Կամուրջը շինուաճ է աշտարակների քարերից: Գետի լայնութիւնը ես չկարողացայ չափել, բայց նա կը լինի մօտաւորապէս 6 սաժ. և աւելի:

Գետի ձախակողմեան ափում մինչև հիմայ երևում է այն քարաշէն ճանապարհը, որ միացած է կամրջի հետ: Այդ ճանապարհը նախ զննում է դէպի արևմուտք, յետոյ խտորվում է դէպի հարաւ, յետոյ դէպի հարաւ—արևելք և այդպիսով աստիճան աստիճան ձորից բարձրանալով, դուրս է գալիս դաշտը: Քաղաքից դէպի կամուրջը իջնելու չորս ճանապարհ կայ: Մինը նախնիքաց գլխում նկարագրուած մատուան տեղ տեղ կամարակապ և տեղ տեղ բաց ճանապարհն է, միւսը Կաթուղիկէ եկեղեցւոյ հարաւային կողմից է, որ քարեայ աստիճաններով ¹⁾ իջնում է ուղղակի կամրջի վերայ, երրորդը միջնաբերդի արևելեան անկիւնումն է, և ամենից նեղ ճանապարհն դա է: Այս անկիւնում կայ մի դրան հետքեր ևս, որը ես աւելի կամրջի քան քաղաքի դուռ ընդունելով, դռների թուում չեմ հաշուել, չորրորդ ճանապարհը ստորերկրայ ճանապարհն է, որը, ինչպէս վերևում յիշելեմ, սկսվում է Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ կշտից: Անոյ կամրջի փլատակների վերայ ոչինչ արձանագրութիւն չկայ:

Կամուրջի ձգուած տեղը Ախուրեանը սահում է ամենահանդարտ կերպով: Միևնոյն հանդարտութիւնը ունի գետը իւր բոլոր ընթացքում՝ սկսեալ Ալէքսանդրապօլից մինչև միջնաբերդի արևմտեան կողմը, որից այն դին ես պատեհութիւն չունեցայ նորան տեսնել: Շառաչիւն և խոռոչիւն, ձայն և շըշնչիւն չունի Ախուրեանը, և այնքան տխուր և թաղծալից է նա, ինչպէս և Անոյ և իւր ափերի վերայ ցրուած միւս բազմաթիւ աւերակները: Աջակողմեան ափում խիտ առ խիտ բուսած և մի սաժենից աւելի բարձրացած եղեգները կարծես չեն թողնում ճանապարհորդին մօտենալ

1) Այդ աստիճանների մեծ մասը այժմ կամ հանած է, կամ զետնի տակ թաղուած: Աստիճանների տակը ես դատարկ է տեղ տեղ և մի փոքրիկ բաւիղի նմանութիւն ունի:

դէպի այդ գետը և վերցնել նորա մեռելափայ խաղաղութիւնը: Աստուծանին յաճախ ոչցելով և նորա ջրերի վերայից անդադար թռչկոտով միակ հիւրն է ձկնելու, որը նորա խորհրդի իւրեան պաշարն է հանում: Ուր ուրեք ձախակողմեան արիւմ տեսնվում են նաև ձկնորսների խուղեր: Իսկ խրայէլի ծախամուտ որդին մօտակայ գիւղերից գալով և օձի նման սողսողալով եղէգների մէջ, կարատում է նոցանից լաւերը և ծխպամորջ¹⁾ շինելով Ալէքսանդրապօլ և գիւղերը տանում ծախում է: Նրբ ես տալից ճնշում չէի կարող մի հնարք գտնել գետին մօտ դնալ և նորա ջուրը խմել, հրէան ինձ երկարացրեց իւր ձեռքի եղէգներից մի երկայն եղէգ, որով առաջին անգամ ես կուշա ծծեցի Աստուծանի քաղցր բայց պղտոր ջուրը²⁾: Համաձայնելով հրէայի այն կարծիքի հետ թէ հարկը և նկողութիւնը մարդուս հնազանդութիւն և խելք կը սպրնդնեն: Վայելելով հետս իմ համեստ նախաձաշիկս և խրախուսուելով իմ տուած դովետից իւրեան հնարաղիտութեան մասին, հրէան ընդարձակօրէն պատմեց ինձ Գեթեհանի պատմութիւնը և թէ ինչպէս ջուր էին խմում նորա զինուորները: Իմ այն հարցմունքներին, որ վերաբերվում էին Անույ շինութիւնները քանդելուն, քարերը և խաչարձանները գողանալուն և տանելուն, խօսակիցս միշտ և հանապաղ ջգրտեմ ոչինչ բան ոչ ոքից չեմ խել և պատասխաններ էր տալիս և ստէպ ստէպ աչքերը անհանդստութեամբ դէպի վեր քաղաքը ուղղած մտիկ էր տալիս աւերակները նկարող Քիւրքճեհանին՝ կասկածելով թէ մի գուցէ իւր պատկերն ևս դուրս գայ և յետոյ այդ պատկերով նորան գտնելով՝ իւր կորած եղէգների փողը պահանջեն իւրանից, թէ և ռեւոլուսիոնայ պատմութիւնը անող մարդիկներից չէ, աւերացնում էր հրէայն³⁾:

Բայց թողնենք հրէային իւր գործով պարանկելու, մանաւանդ

1) Ծխպամորջ բառը մունդշտուկի և տաճկական չիբուղի տեղ գործածել է հ. Գարեգին Սրուանձտեան իւր, կարծեմ, ռոպոս աղբարս գրքի մէջ:

2) Աստուծանի շատ անգամ պղտորութեան պատճառը այն է, որ նա ընդարձակ դաշտի միջից գնալով, փսրում է կրախառն հողը իւր ընթացքում և կեղտոտովում:

3) Պ. Քիւրքճեհանը և այս կողմերում հանրածանօթ է: Նորա արիւղաներից մինն է և այս ռեւոլուսիոնայինքն նկարիչ տիտղոսը:

որ նա ոչ մի պատասխան չէ կարող, կամ չէ ուզում տալ, թէ զոնեա ի՞նչ տեսակ ձկներ են դուրս գալիս գետից, թէ գետը տարին քանի անգամ և որչափ բարձրանում և ցածրանում է և երբ, թէ իւրեանց զիւզը որրան ժողովուրդ կայ, ինչով են պարապում, ի՞նչ պէս են ապրում և այլն և այլն և բարձրանանք դէպի կաթուղիկէն:

ԻԳ.

Կաթուղիկէից 100—150 քալ դէպի արեմտ — հարաւ, միջնաբերդը քաղաքից բաժանող պարանոցի հիւսիս — արեւելեան անկիւնում Ախուրեան ձորի պլիկ վերայ, կանգնած է մի փառաւոր պալատ, որոյ հիւսիսային և հարաւային պատերի մեծ մասը, իսկ արեւմտեան պատի փոքր մասը փուլ է եկած: Պ. Բրոսսէի տլբում, «Նշմարք հայկականում և միւս ճանապարհորդների գրուածքների մէջ այս պալատը կոչուած է մզկիթ¹⁾, զուցէ այն պատճառով, որ նորա հիւսիս — արեւմտեան անկիւնում կցուած է մի մեծ և զեռ կանգուն մինարէթ, բայց, ինչպէս ընթերցողը յետոյ պիտի տեսնի, բացի ուրիշ ապացոյցներից, նոյն իսկ այդ մինարէթը ինքը մի ապացոյց է որ այդ շինութեան ուրիշ ոչ մի անուն չէ կարելի տալ բացի պալատից, բայց անհնարին լինելով գտնել նորա շինողն ու մէջը բնակողները, ես իմ յիշատակարանում անուանել եմ նորան անանուն պալատ: Պալատի բարձրութիւնը արեւելեան (ձորի) կողմից 9 սաժին, և 8 վերջօկ է (մնացեալ երեք կողմերում այդ չափը պակասում է), երկայնութիւնն հիւսիսից դէպի հարաւ 8 սաժին 6 վերջօկ, իսկ լայնութիւնն արեւմուտքից դէպի արեւելք 6 սաժին 2 վերջին և 2 վերջօկ: Այս չափերը պալատի այժմ երևացող մասերի չափերն են, բայց, ինչպէս արտաքին պատերի մէջն բաժանմունքներից և հեռուն երևացող այլ համաչափ պատերի հիմքերից և կոյտերից պարզ երևում է, պալատի հիւսիսային և հարաւային կողմերում

1) Պալատի արեւմտեան կողմը մինչև ջաղկոցածորի զուլսը շինութեանց մի երկայն փլատակներ կան հողի տակ ծածկուած: Ոմանք ճանապարհորդներից կարծել են որ այդ փլատակների մէջ եղել է և մի եկեղեցի և այս պալատը նորա ժամատունն է: Հայրն Աբէլ Մսիթարեան այդ շինութեան ուղղակի եկեղեցի է ասում:

եղել են և այլ սենեակներ, այնպէս որ այժմ երեացող մասը հաւանականաբար ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ պալատի դահլիճը:

Պալատը կանգնած է վեց ամբողջ և ութ կիսասիւնների վերայ ¹⁾: Սիւները կարծ' են և շինուած կարմիր միապաղաղ կլոր քարերով: Նոցա ամէն միւր շրջապատը 1 սաժ. 11¹/₂ վերջ է: Սիւների խորիսիւնները հինգ, իսկ պսակները երեք՝ բոլորակ, կիսաբոլորակ և քառակուսի պատուանդաններ ունին: Սիւների զլուխներից միմեանց վերայ ձգուած կամարները բարձրանում են մինչև քարեայ տախտակներով ձեղունը: Դահլիճը յիշեալ սիւներով բաժանվում է երեք գոյլերէպէ: Ձեղունը բաժանվում է 12 մասերի (ամէն մի գալէրէպում չորս մաս) ամէն մէկը ասանձին ձեով, դիրքով և զարդարանքներով և մէկը քան զմիւսը զեղեցիկ և սիրուն: Ձեղունի եզերքը, մշտեղները կան ամենանուրբ ձաշակով և շինուած խոշոր խճազարդեր (մոզայիք) այլ և այլ ձևերով, չափերով գրանիտներ և գանազան շքեղ զարդեր: Ձարմանայի են մանաւանդ ձեղունի մի քանի մասերի՝ գոյնզգոյն և բոլորովին անեղծ ներկերն, որոնք այդ ձեղուններին մի մի ամենաշքեղ բառկէթի կերպարանք և տեք են տալիս: Պալատի յատակը հողով ծածկուած է: Բայց չորս կողմի պատերի ներքին մասերի բացուածքները և տեղ անդ երեացող փոքր զերանների ծայրերը ապացոյց են, որ այդ շինութեան յատակը տախտակաւ մած է եղել: Յատակի տակի այն մասը, որ ձորի կողմն է ձգվում, դատարկ է, ուր կան չորս հատ միմեանց կից կամարակապ նկուղներ կամ ներքնատներ, իւրաքանչիւրը մի մի նեղակ պատահանիկներով դէպի արևելք: Ներքնատները շինուած են սև, սրբատաշ քարերից: Ամէն մի ներքնատան երկայնութիւնը 5 արշին, լայնութիւնը 4¹/₂ արշին, իսկ բարձրութիւնը 3 սաժին և 14 վերջով: Արևելեան պատի վերայ աշտտաղից փոքր ինչ ներքև կան չորս հատ կիսաբոլորշի լուսամուաներ, որոնց ներքև՝ 2 սաժին 2 արշին բարձրութեամբ և 2 արշին լայնութեամբ չորս հատ դռներ, որոնք տանում են դէպի այդ պատի վերայ շինուած պատշգամբը, որի զերանների ծայրերը զարդ կեցած են պատի մէջ և դրսից պարզ երևում: Պատի հիւսքից մինչև պատշգամբը 5 սաժ. և 11 վերջով է բարձրութիւնը:

¹⁾ Կիսասիւնների թիւը ²⁾ տեղաք է լինի, բայց այժմ պակասած չորսը պատերի քանդած մասերի հետ փուլ են եկած:

Անանուն պարտաւոր որքան որ ներքին կողմից զարդարուն է, արտաքին կողմից նա այնքան պարզ է և անպաճոյճ: Արտաքին պատերի քարերը յարեւման են աշտարակների քարերին և ոչ մի տեղ ոչինչ զարդ կամ քանդակ չէք աննում: Թէ որ կողմից էր դահլիճի դուռը, այժմ չէ կարելի իմանալ, որովհետեւ ինչպէս վերեւում յիշեցի, երեք պատերն էլ մասամբ քանդուած են, իսկ պալատան դրան տեղը ¹⁾ իմանալը նոյնպէս անկարելի է, որովհետեւ ինչպէս յիշիւ եւմ, նմանապէս երկու կողմերում շինութեան մասերը պակասում են:

Արդիւ չեսայ մինարէթը ²⁾ հաւասար կողմ կամ երես ունի, ամէն մինը մէկ սաժեն լայնութեամբ, բարձրութիւնը հաւասար է 12 սաժենի, իսկ քարեայ սեւ և կարմիր սանդուխտների թիւը 90 է: Ամբողջ մինարէթը շինուած է աշտարակների քարերից, առանց որ և է զարդի, մինարէթի զլխին միմիայն պսակի ձեով կան զառնիկներ, որոնք ներկայացնում են սեւ քարեայ կոշտ խճաղարդեր ³⁾: Մինարէթի քարերի պալատի քարերի հետ ունեցած նմանութիւնը երբեք չէ կարող ծածկել այն տղեղութիւնը, կոպիտ տաշուածքը, նորութիւնը և տարբեր ձեւը, որոնցմով առաջին շինութեան քարերը որոշվում են երկրորդի քարերից, այնպէս որ այդ շինութեան մօտ գնացողը իսկոյն կ'ասէ որ մինարէթը վերջերում կացրած մի խորթութիւն է պալատի համար, դիտմամբ քանդելով հիւսիսային և արեւմտեան պատերի մի մասը: Այս պատճառով էր ահա որ ես վերեւում տասցի թէ այդ մինարէթը ինքը ապացոյց է, որ իմ նկարագրած շինութիւնը սկզբում մզկիթ չէ եղել: Բայց այդ ապացոյցից կան և ուրիշ փաստեր, ա), ձեղունի խճաղարդերի և ներկաշէն պարդերի մէջ կան զանազան ձեւերով խաչեր, մանաւանդ հարաւային կողմի վերջին մասը (ձեղունի) կազմում են ամբողջապէս վեց

1) Հ. Ալիշան կարծում է թէ դուռը արեւմտեան կողմում է եղել. (Նշմ. հայկ. եր. 71):

2) Միննոյն ձեւն ու չափն ունի և նոյնպէս անվնաս է Անույ երկրորդ մինարէթը, որ գտնվում է քաղաքի կենտրոնում՝ Ծաղկոցաձորի կողմում: Այս մինարէթի զազաթի ներքին կողմում կայ մի սեւ քարի մէջ փորուած փոքրագիր տառ և մի կանաչի բերանաբաց դուռ, որի երկու կողմից կախուած են մաղերի խողովակներ: Այդ դուռը լուսնի թէ արեգական հեռուէր նմանութիւն ունի: Մինարէթի վերայ կայ պարսկերէն մի կարճ յիշատակարան 1198 թուականի:

կարմիր և վեց դեղին խաչեր, բ.) նոյն հարաւային կողմում պատկից սիւնի մէջ կայ մի փորածոյ պատկեր, քառակուսի շրջանակի մէջ զետեղեցրած: Պատկերը այժմ թէպէտ արշակած է, սակայն ուշի ուշով նորան զննողը խփոյն կը համոզուի, որ դա Աստուածածնի պատկերն է, թէ և շատ խամրացած և փչացրած, դ.) որովհետեւ այդ պաշտօնի ձևով Անեոյ մէջ կայ և մի այլ շինութիւն, (ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք), ուստի նորա ներքին մասի արաբական ճարտարապետութեան հետաւոր նմանութիւնը մեզ պէտք է այն եզրակացութեանը տանի, թէ Անեոյ մէջ տեղի ունեցած է բացի բիւզանդական և հռոմէական ճարտարապետութիւնից վերջնում նաեւ արաբական ճարտարապետութեան ճաշակը և վերջապէս դ.) այդ շինութեան մզկիթ չլինելը ապացուցվում է նաեւ իսլամական ծէսի մի հրապիր իսպառ բացակայութեամբ:

Պաշտօնի արեւմտեան պատի վերայ կայ մի երկայն պարսկերէն արձանադրութիւն ուռուցիկ զրերով ¹⁾, նորա ներքեւ մի այլ արձանադրութիւն վրացի լեզուով: Ամէնից ներքեւ հետեւեալ բառերն հայրէն լեզուով որ հաստատուն պահուն աւրհնին (օրհնին) յԱստուծոյն ²⁾: Ես կարծում եմ որ պարսկերէն արձանադրութեան փոխանակ առաջ եղել է հայերէն, յետոյ նորան փոխել են և վերջի բառերը, որ յատուկ են ամէն մի արձանադրութիւններին, գիտմամբ թողել են:

Պարսկերէն արձանադրութիւնը գրուած է ԺՂ դարու առաջին քառորդին, որից երևում է որ Անեոյ վերայ թաթարների կողմից վերակացու եղող Ապուստոս (նաեւ Էպուստայիա) Պէհաուրը հովարտակ է հանել ժողովուրդը չնկատեցել և աւելորդ հարկեր չառնել, որովհետեւ այդ աւելորդ հարկապահանջութիւնքն են եղել պատաժաւ. փնասու և աղքատանալոյ և ցրուելոյ ուղայից, որով և զէղ-

1) Հ. Ներսիսեան տեսել է մի այլ քիւֆի զրով գրուած արձանադրութիւն, որից մնացած կէս տողից խմայվում է, որ գրուած է 172 թուականին Մանուչէի, ժամանակ (Բաղմ. 1865 եր. 59. և Նշմ. Հայկ. եր. 72):

2) Բաղաբի կենտրոնում գտնուած երկրորդ մինարէթի վերայ կան միևնույն իմաստը յայտնող այս բառերը հաստատուն պահողքն աւրհնին յԱստուծոյն. Այս մինարէթի հիմքը արեւելեան կողմից բաւական քանդած է:

խուղայք կամ պետք զիւղից (Թուխալ¹⁾ զժառանգութիւն իւրեանց և զինչս և զտունս, գնացին ի պանդխտութիւնս²⁾։ Պէհաւուրը յետոյ վրացոց Գաւթ Բ.-ի ձեռքը դերի անցաւ։ Հէնց այդ ժամանակում գրուած է վրացերէն արձանագրութիւնը, որոյ Թարգմանութիւնն է «ի Թուխա ՆՅԸ (1258) ես Աթապէկ Զաքարիա հաստատեցի»³⁾։

ԻԴ.

Կաթուղիկէի հանդէպ, նորա արեւմտ — հիւսիսային կողմում Ծաղկոցաձորի վրից 3½ սաժեն հեռու գտնվում է Ապուղամբենց Ս. Գրիգորը⁴⁾։ Գա մի փոքրիկ (շրջապատը 17 սաժեն զբաղւից) և

1) Գէղխուղայ բառը մեղանում ընդունուած է селскій старшина բառի տեղ, որ և հայերէն սովորաբար Թարգմանում են տանուտէր։ Այնու արձանագրութիւններից մինի մէջ այդ իմաստը յայտնող մի այլ գեղեցիկ բառ կայ, որ է գեղաւագ, որ տանուտէրից աւելի լաւ և ուղիղ բառ է։

2) Հ. Ար. Մելիք. Ճան. յԱնի. եր. 80.

3) Բաղմալ, 1865. եր. 59.

4) Հայրն Ապրղիա Ներսիսեան կարծում է որ Ապուղամբենց Ս. Գրիգորը շինուած է այնտեղի վերայ, ուր Գաղիկ շինել էր վաղորօք, այսինքն փրկչական 1000 թուականին, համանուն Ս. Գրիգոր եկեղեցին, որ ըստ առաջին Ասողիկ պատմադրին «ի կուտ Ծաղկոցաձորոյն ի բարձրաւանդակ տեղւոյն տարփատենջ տեսողացն, մեծատաշ վիմարդեան կոփածոյ վիմօք մանուածոյ քանդակեալ, լուսանցոյց պատուհանօք, կրրակի դրամբք, սրանչատես տեսմամբ զմեթաւորեալ գունակ գերամբարձ»։ Ես կարծում եմ այդ կարծիքը սխալ է, ոչ թէ նորա համար որ այժմեան Ս. Գրիգորը չունէ պատմադրի նկարագրած առաւելութիւնը հին Գաղկաշէն Ս. Գրիգորից, որովհետեւ, ինչպէս ասում է Հ. Ներսիսեան, վերջին եկեղեցւոյն հիմնադրողը արդարեւ կարող էր «կառուցանել ոչ մեծանիստ և արքայապոյել, այլ ի փոքու սահմանեալ որչափ բաւական էր՝ ձեռն իշխանին հիմնարկողի» (Բաղմ., 1865. եր. 31), այլ նորա համար որ Ասողիկի առաւել քարճարուանդակ տարփատենջ տեսողացոյ դիրքով մի տեղ կայ Ս. Գրիգորից 20) քայլի չափ զէպի հիւսիս, էլի «ի կուտ Ծաղկոցաձորոյն» որոյ վերայ գտնուող մի ամենափառաւոր եկեղեցւոյ մի վիթխարի և բարձր պատը միմիայն աշտարակաձև կանգնած է այժմ թուրքի վերայ, որոյ գաղաթը և կողքերը ծակուած են փլատակներով։ Աւելի հաւանական է որ այդ թմբի վերայ գտնուող փլատակներն են հէնց Գաղկայ շինած Ս. Գրիգորը։

բոլորակ եկեղեցի է, որ Ս. Փրկչից զանազանվում է զխաւորապէս իւր փոքրութեամբ, զմբէթի կոնաձևութեամբ և համեմատաբար աւելի անփնաս մնացած լինելովն: Արևմտա—հարաւային կողմում եղող միակ դռնով, որոյ բարձրութիւնը 1 սաժեն 1 արշին, իսկ լայնութիւնը 1 արշին 11 վերջօկ է, ներս մտնելով, դուք ձեր հանդէպ կը տեսնէք եկեղեցւոյն կիսաբոլոր սեղանը $5\frac{1}{2}$ արշին լայնութեամբ: Սեղանի բոլորքը կան նոյնաձև և աւելի խորունկցած կրկնակամար խորշեր՝ իւրաքանչիւրը 1 սաժեն 10 վերջօկ լայնութեամբ: Սեղանի երկու կողմերում կան փոքրիկ դռներ, որոցմով գնում էք եկեղեցւոյ դուրս շինուած խորանները, որոց աւերակները դիզուած մնում են: Խորշերը միմեանցից բաժանվում են քառակուսի սիւներով: Սոցա վերայ կան մի մի հատ էլ միջակ մեծութեան սիւներ, որոց կենտրոնը ձևացնում է մի բոլորակ, բոլորակի վերայ ամբռնում է կոնաձև զրմբէթը միջից հանած խաչի տեղովը: Եկեղեցին ունի 18 նեղ և երկայն պատուհաններ, որոց 12-ը զմբէթի վերայ է, իսկ 6-ը սեղանի և խորշերի մէջ:

Բարակ շերտով եկեղեցին ներսի կողմից զաճած է և նորա միակ զարդերն են սիւների խարիսխների անպաճոյճ և հասարակ քանդակներն: Արտաքուստ Ս. Գրիգորը բաժանվում է 8 քառակուսի և 6 եռանկիւնի մասերու: Լուսամուտների կամարներն միմիայն հասարակ կերպով քանդակուած են: Կամարների երկու կողմում կան զոյգ զոյգ սիւնակներ: Խորշերի, լուսամուտների, կամարների քանդակներից անհամեմատ զեղեցիկ են զմբէթի լուսամուտների սիւնադարձ և 4 կարգ աստիճանաբար մեծացող զօտիւններն, որոց երկերկու շերտերն օձաձև գալարուն են: Հարաւային պատի վերայ արևի ժամացոյց տասներկու հատ հայկական նշանադիրներով: Ս. Գրիգորի պատերի թանձրութիւնը մի քանի վերջօկ աւելի է կաթուղիկէի պատերից: Չնայելով այս եկեղեցւոյ մեծ տարիքին, ինչպէս արձանագրութիւնից երևում է, նա շատ լաւ մնացած է, քանդուած են միմիայն խորաններն, ջարդոտած և հանած բոլոր սիւնների պատուանդաններն և պատերից էլ տեղ տեղ մեծամեծ քարեր պոկած: Ոչ մի նորոգութեան չէ ենթարկուել Ս. Գրիգորը, մի հանգամանք, որ աչքի առաջ ունենալով նորա նորութիւնը, բաւական հետաքրքիր է և լաւ ասպացոյց մեր նախնեաց զիւլեցիկ և հաստատուն ճարտարապետական ձեռնարկութիւններին:

Ապուղամբից Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյն արտաքին պատերուն վե-

րայ կոյ հինգ արձանագրութիւն: Առաջինը արեւելա—հիւսիսային կողմում ՆՁԹ. ազգային թուականով (Փրկչական 1040), որից երևում է որ եկեղեցին շինել է «Ապղարիպ հայոց մարզպան որդի Գրիգորի և թոռն Ապուղամրի հայոց իշխանաց» իբրև հանգստարան իւր հօրը, Համգէ եղբօրը և Սեդա քրոջը համար: Բացի եկեղեցւոց Ապաղարիպը շինել է նա և եկեղեցւոյն կից երկու սենեակ Ս. Ստեփաննոս և Քրիստափոր: Վերջիններս մատուռներ եղած են և նոյա աւերակները ցարդ կան եկեղեցւոյն հիւսիսակողմը: Այդ արձանագրութեան մէջ շատ սրտառուչ են այն խօսքերը, որով Ապղարիպը յայտնում է որ իւր փոքրութեան պատճառաւ հօրը թէ և չէ տեսած և չէ էլ յիշում նորան, սակայն «հարկեցեալ ի ծնողական սիրոյն» շինել է եկեղեցին նորա յիշատակի համար: Արձանագրութեան վերջերում դուրս են բերուած սովորական պայմանակցութիւնք քահանայից հետ: Երկրորդ անթուական արձանագրութիւնը գտնվում է արեւելեան կողմում սեղանի ետևը մի փոքրիկ քառակուսի շրջանակի մէջ այս բանաբանով «Քրիստոս Աստուած յորժամ դաս փառօք հաւր (հօր) նորոգել զերկիր, ողորմեա Գրիգոր ծառայիս քո»: Երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ արձանագրութիւնները գրուած են արեւմտեան կողմում, դրան ճակատին և նորա կողքին:

Դարանցից մինը, որ ունի ՆԽԴ. ազգային թուական, ցոյց է տալիս որ տիկնաց տիկին Շուշանը «զուգակից» Գրիգոր իշխանի ¹⁾ իւր ունեցած Մրուանայի ²⁾ կրպակներն եկեղեցւոյն է ընծայել: Միւս արձանագրութեան տէրն է «Վ. հրամ իշխանաց իշխան» ³⁾ որ նոյնպէս երկու կրպակ է ընծայել եկեղեցւոյն: Երրորդի հեղինակն է Սարգիս անուով մի մարդ որ ինքնիրան զարարար ⁴⁾ է կոչում և որ իւրեան տունը նուէրք է տուել եկեղեցւոյն:

ԻԵ

Ապուղամրենց Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ դէպի հիւսիս—արեւելք ձգվում է Ս. Առաքելոց եկեղեցին 20 սաժեն երկայնութեամբ և 9

1) Գրիգոր իշխանը եկեղեցին շինող Ապղարիպ մարզպանի հայրն է, ուրեմն Շուշանը վերջնոյս մայրն է:

2) Չգիտեմ տեղի թէ փոքրի անուն է:

3) Ապղարիպի մեծ եղբայրն է:

4) Լար կամ թուկ շինող արհեստաւոր արդեօք:

սաժեն լայնութեամբ: Այդ եկեղեցւոյ միմիայն միջի մասը կամ այսպէս առած զահլիճը այժմ մնացած է, մնացեալի փլատակները զիջուած են նորա արեւելեան, արեւմտեան և հիւսիսային կողմերում: Շիրակայ մօտակայ հայ բնակիչները այդ շինութեան անուանում են «զարմանակերտ եկեղեցի» և արդարեւ զարմանակերտ է և եթէ չէին եղել նորա արձանագրութիւնները, ես էլ կ'աւերժէի պ. Բրոսսէի նման այդ շինութեան պալատ անուանել ¹⁾: Ամենաընտիր ճարտարապետական նրբութեամբ, փոքր և մեծ բաղնիքներ և երկնքներով խնայարկերով, մանուածքներով, ձեղունի վերայի ներկանի վառկէթով, միապաղաղ վիթխարի սեւաքար սիւներով, ամէն մի կողմում փորուած հրաշալի քանդակներով, խառնակ միմեանց կաշող զմայլելի կամարներով և այլն և այլն. Ս. Առաքեալը միշտ դերազանց է, ընթերցող, մինչև հիմայ Անոյ մէջ տեսած բոլոր շինութիւններին: Արդարեւ անիրաւ մարդկանց ձեռքը շատ խախտել, քանդել են պոկել են նորան և կարելի է ասել միմիայն նորա կմախքն են թողուցել, բայց այդ կ'ախքն էլ իբրեւ կմախք էլն զարմանալի է:

Ս. Առաքեալը իւր ներքին կողմից՝ մանաւանդ չորս հանդիպակոց կարճ սիւներովը, սաղաշէն ձեղունովը բաւականին նման է միմիայն անանուէն պալատին, իւր ձևով էլ Ս. Առաքեալը նման չէ ոչ մի եկեղեցւոյ և եթէ նա եկեղեցի է ուրեմն և առանց զմբէթի:

Ո՞րքան գուռ ունէր եկեղեցիս և ո՞ր կողմից, անկարելի է խմանալ, որովհետեւ երեք կողմի պատերն էլ փչացած են, հիւսիսային պատի միջից կան երկու դռներ, որոնք տանում են այդ կողմում եկեղեցւոյն կցուած մի այլ եկեղեցի՝ թէ մատուռներ, որոց պատերը ամբողջապէս կենում են: Վերջիններիս Ս. Առաքելոյն մաս լինելը անժրխտելի է, բայց այս ևս անուրանալի է որ այդ մասը շատ և շատ ստոր է միւս մասից թէ ձևով, թէ ճարտարապետութեամբ և թէ զարդերու խաղառ բացակայութեամբ: Քարեյն ևս ստոր տեսակից են: Բայց Ս. Առաքել եկեղեցւոյ հարապառ մասերու պարզ հեռքերն սիւների համաչափ կամարներն — երևում են նորա արեւելեան, մանաւանդ արեւմտեան կողմում, այնպէս որ ի բաց առնելով հիւսիսային կողմից կցուած վերոյիշատակեալ մասերն, բացարձակ կարելի է ասել

1) Պ. Բրոսսէն նորան անուանում է palais des Bahlabides. — Պահլաւունեաց պալատ:

որ մեր տեսած դահլիճի նման երեք մասեր կամ դահլիճներ եղել են եկեղեցւոյ երկայնութեամբ արևելքից դէպի արևմուտք, որոնցից մինը, արևելեան կողմինը, պէտք է ընէր զիանանց սեղանը: Պէտք է տեսնել, ընթերցող, Ս. Առաքել եկեղեցւոյ մէջտեղը անձամբ անձին, որ մարդ կարողանայ մի թեթև գաղափար կազմել նորա գեղեցկութեան մասին, խօսքով չէ կարելի բառ դնել նորան նկարագրելու համար: Այդ դահլիճին և նորա ձեղունին, սիւներին, պատերին խճապարդերին, դրանիօններին, միմեայն կարելի է նայել նայել և զմայելլ, ու յտիշտահուել, ուրիշ ոչինչ:

Եկեղեցւոյն մէջ կան դանդաղան չափերով և ձևերով 24 հասքանդակագործ խաչեր և նորա դուրսն ու ներսը 14 արձանագրութիւններ, որոնք բոլորն էլ անեղծ մնացած են, բացի մէկից, որոյ կէսը քանդած հանած է: Արձանագրութիւններից մի քանիսը միմեայն ունին աղգային թուականներ, որոնք ժ. դարից յետոյ են գրուել, բայց այդ արձանագրութիւններից ոչ մէկից, զժբաղդաբար, չէ տեսնուում ոչ եկեղեցին շինողն անունը և ոչ տարեթիւը, այլ նորանց բոլորի գրեթէ բովանդակութիւնը այն է որ այս և այն անձը այս և այն ընծայ է տուել «ի Սուրբ Առաքեալս» և շատերն էլ այս և այն հարկը, բաժը կամ բոլորովին դադարացրել են կամ քչացրել:

Այսպէս, օրինակի համար, մի պարոն Աղբուղէս անունով «որդի իւանէի թուռն մեծացն Զաքարիայի» զաւով Անի, տեսել է նորան «աղքատացեալ և խիստ վերանացեալ ¹⁾» զև շատ հարկ էր ի վերայ գրած, որ իսկզբանէ չէր եղել»: Պ. Աղբուղէսը վերջնում է այդ հարկերը, թողնում է զեղին (եղին), և զկովին համբերն ²⁾ զոչխարին աղհակն:

Մի ուրիշ պարոն, Մխիթար անունով, որ «զամկաճի» կամ կնիք զարնող է եղել, «հրամանաւ պարոն Աղբուղէն» (այսինքն վերոյի-

1) Ժողովական ընտիր բառ, որ նշանակում է աւերակացեալ, կոտորածեալ: Գաւառներում մինչև այժմ գործածվում է այդ բառը, «առնն ու տեղը վերանայ եղաւ» ասում է, զօրօրինակ, ռամիկը:

2) Այդ բառերից իմացվում է, որ անեցիք իւրեանց եղբրին և կովերին համբանքով (թուով) հարկ կուտային, իսկ ոչխարներին տեղահարկ կամ աղհարկ: Աղը այն պարտապատ, վերան բաց տեղն է, ուր զիւղացիք գիշերը պահում են բացօթեայ իւրեանց ոչխարները:

շեալ Աղբուղէսին) դադարել է կնիքի հարկ ժողովելուց: Միւսնոյն Աղբուղէսի հրամանաւ և նորա «արեւ շատութեան» համար, մի այլ պարոն, նոյնպէս հարկահան կամ հարկերի կապալառու, դադարեցնում է վաճառականների և ներկարարների վերայ դրուած հարկերն:

Մի արքեպիսկոպոս էլ «աէր Գրիգոր որդի Ապուղամբի արհի-եպիսկոպոս» անունով իւր կողմից դադարեցնում է այն հարկը (հողերի տուրքը այսինքն) որով ամբողջ Շիրակայ դաւառի բնակիչները «յամենայն զեղէ երկու զրիւ»¹⁾ հաց յաթոռս ապին», իսկ քաղաքի բնակիչները «յամենայն եկեղեցիս մորթի մի գատկին տային» վերջապէս մի Մխիթար եպիսկոպոս էլ Աստուծոյ ցաւմանից երկիւղ կրելով վերցրել է «զկիրակէի վաճառն ի փողոցէ» այսինքն կիւրակէ օրերում առեւտուր անելը դադարեցրել է առանց մտածելու թէ այնքան հարկեր վճարելու համար ժողովուրդը բնականաբար ստիպուած կը լինէր ոչ թէ միմեայն կիւրակէ օրերում, այլ և, եթէ կարելի լինէր, զիշերներում առեւտուր անել:

ԻԶ.

Բլրակացած աւերակների վերայով ուղեղ զծով 50—60 քայլ Ս. Առաքեալից դէպի հիւսիս դնալով կը հանդիպէք մի այլ աւերակացեալ շինութեան, որի բլրկած պատերն են միմեայն երեւում: Դա սկզբում իմ յիշած անանունն եկեղեցին է: Եկեղեցւոյս երկայնութիւն 6 սաժին, իսկ լայնութիւնն 3 սաժին է: Նորա աակը երկայնութեան հաւասարութեամբ կան կամարակապ նիւղներ:

Արեւելեան կողմում կիսաբոլորակ սեղան, մի նեղ պտտուհանով, իսկ հարաւային և հիւսիսային պատերը հասարակ սիններով բաժանուած են վեց տափարակ կամ հարթ մասերի: Այդ բաժանմանց մինի մէջ, հիւսիսային պատում, քանդակուած են երկու կուսանք թէ կրօնաւորներ (առանց վեղարի), միւսի մէջ զահլ վերայ բազմած մի թագաւոր, որոյ հանդէպ մի ահաւոր հեշտակ սուրբ ձեռին թաղաւորի վերայ յարձակողական զիրք բռնած: Եկեղեցւոյ հաւաւային պատը արտաքին կողմից կրով ծեփած է և, ինչպէս նշաններից երեւում է, այդ պատին կցուած է մի այլ շինութիւն, որոյ

1) Չափ պէտք է լինի

հետքն անգամ այժմ չկայ: Մաքրելով տեղ տեղ ծեփը ես նորա տակ գտայ մի խուցուրի տառերով ընդարձակ արձանագրութիւն, որ և չկարողացայ կարգաւ այն լեզուին անտեղեակ լինելովս¹⁾: Անանուն եկեղեցին շինուած է հասարակ սե քարից, նորա պատերի թանձրութիւնը մի արշինից պակաս է:

Հարաւային պատի տակով կան էլի նկուղներ դէպի հարաւ ձգուած ուղղութեամբ և ահա այդ նկուղներն են, որոնցմով կարելի է ապացուցանել թէ այդտեղ ևս եղել է կամ եկեղեցւոյն մի այլ մասը և կամ մի այլ առանձին շինութիւն: Անանուն եկեղեցին իւր քարերովն և շինութեան ընդհանուր ձևովն շատ նման է Ս. Ս. Ռաքեալ եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմում եղող խորաններին: Անանուն եկեղեցւոյ դէպի արեւմտ — հիւսիս բաւական զնալով ձեր առաջին կը տեսնէք թիկնապահից տունը քաղաքի պարսպին կից: Թիկնապահից տան միմեայն հիւսիսային պատն է մնացել, երկու սիւնաղարդ մաս բաժանուած: Պատի լայնութիւնը հազիւ երկու սաժին կը լինի և նորանում բնակւողները անշուշտ պահապաններ կը լինէին այն թագաւորներին, դէպի որոց պալատը հրաւիրում եմ այժմ ընթերցողին:

ԻԷ.

Անոյ արեւմտ — հիւսիսային անկիւնում ճիշդ այն ահեղ քարալիի զլխին, որոյ ներքեւ Շաղկոցաձորը երեք մաս է ճիւղաւորում, տարածուած է մի վիթխարի շինութեան տխուր կիսաքանդ և թանձր պատերը, շինուած պարսպի և աշտարակների դեղնադոյն քարերից և յար ու նման նոցա: Դա ռամկի Նուշիրվանայ պալատ և եւրոպական ճանապարհորդների Պահլաւունեաց պալատ կոչուածն է: Թէ արդարեւ դա պալատ է տարակոյս չկայ, բայց Պահլաւունեաց թէ այլոց, անկարելի է իմանալ, որովհետեւ ոչ մի տեղ արձանագրութիւն չունի: Բացի դորանից ոչ պատմութեան և ոչ ճանապարհորդների յիշատակարաններում ես չգտայ այդ շինութեան ճշգրիտ անունը: Հեռուից մօտենալով Պահլաւունեաց պալատին ձեր աչքերն կը յափշտակուին արեւելեան պատի մէջ դանդաղ կրկին միմեանց վերայ

1) Պ. Բիւրքճեանը ինձ ասաւ որ 4 տարի առաջ այդ շինութեան պատի վերայ կար և մի հայերէն արձանագրութեան մաս:

շինուած դռների¹⁾ զարդերով կամ, աւելի ճիշդն ասելով, խճա-
զարդերով, որոնք ներկայացնում են ներքին դռնում ու թանկիւնանի
կարմիր և սև քարեր խաչաձև միմեանց մէջ հանդգրած, իսկ վերին
դռնում քառանկիւնի դարձեալ խաչաձև քարեր:

Այդ մոզայիքներից շատ հանած է, ինչպէս ասացին, եւրոպացի
ճանապարհորդների ձեռքով: Որքան որ մի կողմից ցաւալի է արե-
մոեան աշխարհի որդւոց այդ վարմունքը, միւս կողմից սլափու է որ
հայ ճարտարապետութեան և ընտիր ճաշակի այդ սքանչելի զարդե-
րով, զարդարուել են դուցէ այս և այն եւրոպական թանգարանը:
Դռան լայնութիւնը 2 սաժին 1 արշին և 6 վերջօկ է: Երկու իսկ
դռների շրջապատը հաւասար քառակուսի ձև ունի և բաւական
ընդարձակ: Վերին դռան բաբաւորի վերայ շինուած կամարն սուր
ձևով դէպի վեր էր դարձրած, իսկ ներքին դռան կամարն միանգա-
մայն բոլորակ: Դռնից ներս մտնելով շինութեան մէջտեղը, բայց աւելի
դէպի հարաւ, կը տեսնէք մի միջնորմ (միջնապատ) որ պալատը
բաժանում է երկու անհաւասար, հիւսիսային և հարաւային, մա-
սերի: Միջնորմի արևելեան և արևմտեան ծայրերում զտնուող դռնե-
րով պալատի մասերը միմեանց հետ հաղորդակցութիւն ունին: Բոլոր
շինութեան մէջ 12 սենեակների պարզ նշաններ երևում են: Սե-
նեակների մինի մէջ, երեսը դէպի արևմուտք, կայ մի ջրի միջակ
աւազան, որի ճակատը նախաձ է վեց անկիւնանի աստղաձև սև և
դեղին քարերով: Կրկին դռները անհերքելի ապացոյց են Պահլաւու-
նեաց պալատի երկյարկանի լինելուն, բայց պատերի վերին մասերում
կան և երրորդ յարկի, թէ կտուրի ծածկոցի առկայ:

Ամբողջ շինութեան մէջ մի հատիկ միմեայն լուսամուտ կայ,
որ հայում է դէպի Ծաղկոցածորը և որովհետև մի պատուհանով
այդ ընդարձակ շինութիւնը լուսաւորելը անհնարին էր, ուստի չէ
հասկացվում թէ հապա որտեղից լոյս էին ստանում միւս սենեակ-
ները: Հայրն Ալիշան և հ. Ներսիսեան կարծում են²⁾, որ այդ պա-
լատը լուսաւորվում էր կտուրից, բայց այդ կարող էր լինել վերին յարկի
համար, հապա ներքին յարկը: Այս հանգամանքը Պահլաւունեաց
պալատի համար մի գաղտնիք է կարելի է ասել: Եթէ չեմ սխալվում

1) Այդ դռները սարսկիւնտուան ճարտարապետութեամբ են շինուած:

2) Նշմ. հայկ. եր. 68 և Բաղմ. 1865 եր. 60

ներքին յարկը կարող է լոյս ստանալ երկու յարկերի միացած տեղերից կողմնակի կերպով: Բացի մեր տեսած յարկերից, ընթերցող, Պահաւորականաց պալատը ունի և մի այլ յարկ, որին ճանապարհորդները ասում են ներքնատուն, իսկ ես կանուանէի գեանայարկ, որովհետեւ երեք կողմերից նա թաղուած է գետնի մէջ ¹⁾ և միմեայն արեւմտեան կողմն է, որ զրօից երեւում է: Վերին յարկից դէպի այդ գեանայարկը իջնելու կայ ճանապարհ, որ այժմ փչացած է: Բացի դորանից գեանայարկից դէպի վեր և փոխադարձաբար ձայն տալու փոքրիկ քառակուսի քարերով խցուած տեղեր կան չորս հատ: Այդ ձայնի տեղերը գեանայարկի միջեց աւելի պարզ կ'երևին: Պահաւորականաց պալատի ձեւը քառակուսի է և նորա երկայնութիւնն ու լայնութիւնն ներքին կողմից հաւասար է 34 սաժենի: Պալատի պատերի զիրքը բոլորովին յարմարեցրած է ձորի և պարսպի զիրքին և պալատի հիւսիսային, արեւմտեան և արեւմտ-հարաւային պատերը հէնց քաղաքի ներքին պարսպի տեղն են ծառայում և նորա մասերն կազմում են:

Կանգնելով պալատի արեւմտեան պատի աջ կողմի վերայ, որտեղից դէպի ձորը իջնելու փչացած ճանապարհ կայ, դուք կը տեսաք ձորի ահեղ զիրքիցը: Զոր իջնելու այդ ճանապարհը կրկին պատով պատսպարուած է և անտեսանելի ձորի միջեց, մինչդեռ ինքը ձորը բոլորովին տեսանելի պալատից: Մինչև այժմ գրածս նկարագրութիւն էր Պահաւորականաց պալատի այժմ երեւցող մասին, բայց շնորհիվ նորա հիմքերը, պատերի զիրքը և ձեւը, չափելով կործանուած մասերը՝ գետնի տակ ես գտայ այդ պալատի շարունակութիւնը, որ ձգվում է դէպի նորա հարաւին կողմը: Այդ գետնին մէջ թաղուած մասի երկայնութիւնը 23 սաժին է, իսկ լայնութիւնը 18 սաժին: Փորփրկելով գետնի պալատի հարաւային պատի ուղղութեամբ դուք պարզ կը տեսնէք թաղուած հիմքեր երկու իսկ կողմից, վերջապէս մի այլ պատի հիմք էլ արեւելքից դէպի արեւմուտք ձգուած: Այդ պատով խեղապէս ահա վերջանում է Պահաւորականաց պալատը իւր հարաւային կողմից: Ափսոս որ միմեայն այդ հիմքերը ոչինչ որոշ բան չեն կարող հասկացնել այդ՝ արդէն բոլորովին կործանուած մասի վերաբերութեամբ: Ով ինչ էլ որ ասէ միշտ ենթադրութիւն և զուցէ սխալ ենթադրութիւն պիտի լինի: Դորա համար էլ ես հրաժարում եմ իմ ենթադրութիւնները յիշել:

1) Արեւելեան և հիւսիսային կողմերը ժայռ է:

Դան. յոդ.

Ահա այդ գետնի մէջ թաղուած մասից է, ընթերցող, որ պէտք է այժմ մտնեք Պաշտօնականաց պալատի գեանայարկը: Գեանայարկը մեծ և փոքր, նեղ և լայն, ցածր և բարձր կամարակապ նկուղների մի ընդարձակ շարք է, բաժանուած չորս սրահների, որոնցից երկուսը, հիւսիսային և հարաւային կողմերում, նեղ են, իսկ մնացեալ երկուսը, արևելեան և արևմտեան կողմերում, լայն: Նկուղների թիւը 12 է, որոնցից 7 մեծ և 5 փոքր: Գորանցից միմիայն հիւսիսային պատի վերայ խիստ բարձրից ունի մի փոքրիկ նեղ լուսամուտ, միւսները բոլորովին մթին են: Առանց ճրագի չէ կարելի ազատ շրջել այդանոց, չնայելով որ տեղ տեղ քանդուած պատերից բաւական լոյս թափացում է ամէն մի կողմից: Այդ գեանայարկը հաւանականաբար կամ գնդան, այսինքն բանդ, լինելու էր կամ զանձատուն: Անշուշտ զանձարան կարծելով մարդիկ շատ տեղ գեանայարկի պատերը և յատակ քանդոտել և փորփրել են: Թէև այդ գեանայարկը ինքը ամբողջապէս թէ ներքին և թէ արտաքին կողմից մի ծածուկ պահարան է կարելի է ասել, բայց նորա թանձր պատերի մէջ կան դարձեալ երկու հատ ծածուկ սենեակներ, որոց բարձրութիւնը մարդու հասակից շատ բարձր է: Այդպէս երկու սենեակ կայ գետնայարկում, մինը քառակուսի, միւսը նեղ և երկայն: Վերջինի միջից է վերնայարկի հետ հաղորդակցութիւն ունեցող ճանապարհը: Մենք շատ անգամ տեսանք, ընթերցող, որ մեր նախնիք մեծ շինութեանց տակը կամարներ էին կապում, նոյնպէս գմբէթի կամ այլ ծանրութեան ենթարկայ եղող պատերի մասերին սրանկիւն ձև էին տալիս: Պաշտօնականաց պալատը, Անույ այդ ամենամեծ շինութիւնը, իւր վիթխարի մարմնով, աւաստիկ կանգնած է ամբողջապէս գետնայարկի այդ պատուանդան — կամարների վերայ:

Գետնայարկից դուրս գալով և բաւական առաջ գնալով դէպի հարաւ և յետոյ ծռուելով դէպի արևելք մենք կը հանդիպենք ամբողջապէս կարմրագոյն ժայռերից փորուած մի զոյգ մատուռների, որոնցից մեծի երկայնութիւնը 5 սաժ. լայնութիւնը 2 սաժ. 1 արշին, իսկ բարձրութիւնը $2\frac{3}{4}$ արշին է: Այդ մատուռն միջի թէ հանդիսակաց սիւներն և թէ նոցա պատուանդաններն ու խորխոսներն փորած են միևնոյն ժայռից: Միակ պատուհանը սեղանի դիմաց արևմտեան կողմումն է:

ՀԻՆ ԿԱՂՆԵԱՅ ՊԱՀԱՐԱՆ

ՄԻԶՆԱՎԷՊ ԻՄ ՀՕՐԵՂԲՕՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՅ

Աբբէյէնդոս քաղաքի խաղաղ բնակիչները պառկելու վրայ էին։ Արդէն նորա հին փողոցների մի քանի լապտերները հագին մի թիթեւ լոյս էին արձակում, իսկ միւսները հետզհետէ հետեւում էին այդ օրիւնակին, փողոցների լուսաւորութեան կապալառուին քաղաքային խորհրդարանի առաջ ամբաստանուելու փառնգի մէջ դնելով։ Ղլխաւոր փողոցի վաճառականները փակում էին իւրեանց խանութների դռները, որովհետեւ սաստիկ շղջան անձրեւը չէր կարող խոտանալ նոցա մի լաւ մուշտարի։ Երեք ոստիկանները, որոնց յանձնուած էր բնակիչների ապահովութիւնը, գնացել էին հանգստանալու, որովհետեւ համոզուած էին որ այսպիսի եղանակին գողերը, եթէ Աբբէյէնդոսում կային, ցրտի պատճառով չէին համարձակել դուրս գալ իրանց որջից։ Վիրաբոյժը, քաղաքի ծայրում բնակող հիւանդի մօտից վերադառնալով, իւր ձին ակոռն էր տանում՝ հաստատ միտքը գնելով թոյլ տալ որ իւր միւս բոլոր հիւանդները առանց իւր հրամանին մեռնին, եթէ չէին կարող սպասել մինչեւ առաւօտ միւս աշխարհ գնալու համար։ Ժամը մօտ տասն էր, բայց կարելի էր կարծել թէ կէս գիշեր է, որովհետեւ հրապարակներում և փողոցներում մարդ չկար։ Միայն «Երեք—Աղանիների» հիւրանոցում ոչ ոք միտք չունէր կարծես քնելու։ Բոլոր դահլիճները բազմութեամբ լիքն էին և ծառաները այս կողմից այն կողմը վազվզում էին, տանելով պնակների վրայ սննդաբար ընթրիքներ, թէյ իւր ամէն պարագաներով, անուշ ըմպելիքներով բաժակներ, դաւնակներ, և այլն։ Միայն մի երիտասարդ ճանապարհորդ քաշուել էր իւր սենեակը և կանգնած, ձեռքերը կուրծքին խաչաձև դրած,

նայում էր մի պայուսակի մէջ պարունակուած իրեղէնների վրայ, որ նոր էր բաց արել:

«— Ապա տեսնենք, ասաց նա, դեռ կարելի է մի օգուտ քաղել սորանից... Այո, այս պայուսակից կարող եմ մի ոգի յարուցանել, նոյնքան զօրաւոր որքան և Հագարումէկ զիշերներինը, վրէժխնդրութեան ոգին... գուցէ նաև հարստութեանը... Ո՞վ գիտէ. սկսենք նախ միւսից»:

Եթէ կարողացած լինէիք տեսնել թէ ինչ էր պարունակվում այդ պայուսակի մէջ, կը կարծէիք թէ նորա տիրոջը ուրիշ ոչինչ չէր մնում անելու՝ բայց եթէ տանել նորան հնափաճաւոյ մօտ, որովհետեւ բոլոր եղած չեղած մի քանի փալամներ էին, որոնք ձևի և նիւթի կողմից մեծ մասամբ ուրիշ դարու էին պատկանում, բայց մէկ երկու կանանց շորերից. բայց ի՞նչ կարող էր անել կնոջ շորից մի երկասարդ, որի երեւակայութիւնը այդպէս բորբոքվում էր մի ուղանդակ պահարանի առաջ: — Գոնեա բարեկեանի ժամանակ էլ լինէր... — «Արդէն տասը ժամն է, ասաց նա յանկարծ, պէտք է շտապել, ապա թէ ոչ ծերը խանութը կը փակի»:

Այսպէս ինքն իրան խօսելով, նա կռճկում է իւր Ֆրակը, ձգում է իւր վրայ մի որսորդական վերարկու, իջնում է ներքեւ, տանից դուռն է գալիս, դնում մեծ փողոցով, մինչև իւր ճանապարհի երկուերորդ մասը, արոյտ է տալիս մի նեղ փողոց և կանգ առնում մի փոքր խանութի առաջ:

Այդ խանութը գուցէ դեռ միակ բաց տեղն էր ամբողջ քաղաքում: Պատուհանից կարելի էր տեսնել զանազան յայրանքների, կահ կարասիք, գրեանք, ակնոյների, արծաթեղէն իրեր, ակնեղէնների, ժամացոյցների, հին երկաթեղէնների, և հագստեղէնի վերաբերեալ առարկաներ: Այս իրեղէնների մեծ մասի վրայ նշանակած էր իւրաքանչիւրի զինը: Վանդակակապ գրամարկի ետեւ նստած էր մի մարդ գրիչը ականջին դրած, իբրև մի հաշուատես որ ընդհատում էր մի մաթեմատիկական դործողութիւն ճրագի քիթը կտրելու համար, որովհետեւ այդ բոլոր հարստութիւնների մէջ, գրամարկի առաջ նստող մարդը խնայողութեամբ էր լուսաւորվում հասարակ ճրագուի լուսով, որ յցած էր մի հին գատարի շէ մէջ:

Նա էլ, պանդոկի երկուսարդի նման, իւր ճանճրութիւնը փարստում էր մեղախօսութեամբ կամ այնպիսի լուռ խօսակցութեամբ որի հարցերն ու սրտասխանները մարդը, մեղակ է տալիս:

Ուղիղ են ասում, թէ մի շերինգով կարելի է միլիոն հաւաքել, ինչպէս ցորենի հատիկներով կարելի է ամբարներ լցնել: Բանն այն է որ գիտենաս շերինգը լաւ բանեցնել և ցորենի հատիկը լաւ հոգում ցանել: Թեւեթ և անտեսութիւնը արժողութիւն են տալիս զրօններին, եթէ թուերից յետոյ ես դնում նոցա, իսկ յիմարութիւնը և շռայլութիւնը թիւը զրօններից յետոյ են դնում: Այս շաբաթն էլ շատ յաջող անց կացաւ: Այն երկու հարիւր Փունտ ստէրլինգը, որ Թոմաս Էվէնսը փոխ էր տուել ինձ սորանից աստի տարի առաջ, լաւ պտուղ է բերել: Սիմարը իմ մուրհակը կորցրեց ուրիշ ինչ լաւ բան կարող էր անել նա իւր սովորական անհոգութեամբ: Նա փողն էլ կը կորցնէր, եթէ նշանակեալ ժամանակին ներկայանար ինձ, փոխանակ մեռնելու ժառանգութիւնը թողնելով իւր Գէորգ որդուն որ իրանից էլ աւելի շռայլ է: Ինձ այնպէս է թվում թէ Թոմաս Էվէնսը գիտաւորութիւն է ունեցել ինձ կտակելու այդ դումարը, թէ և երիտասարդը մի ժամանակ գրել էր ինձ և պահանջել իւր երկու հարիւր Փունտ ստէրլինգը, պնդելով թէ հօր պարտքը չէի վճարել: «-Իմ սիրելի պարոն, պատասխանեցի նորան, բերէք իմ մուրհակը, ես իմ ստորագրութիւնից չեմ հրաժարուիլ. ժամանակ չեմ խնդրում, կարող եմ իսկոյն վճարել, պարոն, ինքներդ եկէք, եթէ վստահութիւն չունիք ձեր գործաւորարի վրայ»: Ումն ես ասում երիտասարդը աւելի լաւ համարեց թափառել մի դերասանուհու հետ և յետին ունեցածը ուտել Ամերիկայում, որ տեղից յուսամ թէ այլ ևս չի վերադառնալ: Ասում են թէ նա ինքն էլ դերասան է դարձել... Գերասան թող թատրոնը տայ նորան ինչ որ խել է նորանից: Մեր երէցը, վերապատուելի Մակ - Հոլին, իրաւունք ունի թատրոնը Մատանայի դպրոց անուանել: Եթէ Թոմաս Էվէնսը իմացած լինէր թէ որդին իւր կրթութիւնը պիտի աւարտէր այդ դպրոցում, ոչ միայն երկու հարիւր Փունտ ստէրլինգի մուրհակը ինձ կը կտակէր, այլ և այն փոքրիկ ստացուածքը որ իւր անիծեալ որդին այնպէս վատ գործ գրեց: Թոմաս Էվէնսի ժառանգութիւնը ուտել մի դերասանուհու հետ, և վերջը վերջը ինքն էլ բեմը դուրս գալ... Այդ երիտասարդը կորած է: Ես նորա խաղը տեսնելու գնացողը չեմ, եթէ մինչև անգամ ձրի տոմսակ ուղարկէր ինձ:

Ս. Բէնսոնը, այս մենախօսութիւնը արտասանողը, որ կրկնակի արհեստ էր գործ դնում իբրեւ հնավաճառ և գրաւով փոխ

առուղ, գուցէ նոյնքան ապերախտ էր դէպի թատրոնը որքան և դէպի իւր հանգուցեալ բարեկամ Թոմաս Էվէնը, որովհետեւ իւր խանութը զարդարող իրեղէնների մի մասը այն խեղճ դերասաններից էին գալիս, որոնց նա Սատանայի աշակերտներ էր անուանում, և այդ բոլոր ապրանքը վազուց չէ որ նա ստացել էր կէս գնով Աբբէյլանդսի թատրոնի վերատեսչի անսկիութեան պատճառաւ: Նորա վերջին խօսքը, որ վերապատուելի Մ. Մակ—Հօլի բարեպաշտ հետեւողի արժանի եռանդով էր արտասանել, լսած պիտի լինէր Երեք—Աղանիների պանդոկի երիտասարդը, որ պատուհանից մի հեռաքրքիր հայեացք ներս ձգելուց յետոյ, նոյն բոյլէն մտաւ խանութը:

«— Ծառայ եմ, պարոն, ասաց նա Մ. Բէնսօնին, ես շատ ուրախ եմ որ ձեր խանութը դեռ չէք փակել, մի փոքր գործ ունիմ ձեզ հետ:

«— Մի աւելորդ ժամացոյց ունիք և մի քանի զինէ պահապանախէս չէ՞, հարցրեց Մ. Բէնսօնը բաց անելով մի փոքր արկղ:

«— Ոչ, պարոն, ես ոչ երկու ժամացոյց ունեմ և ոչ մէկը: Բայց փառք Աստուծոյ դեռ այնքան զինէ ունիմ որ կարող եմ գնել ձեզանից մի կարասիք, որ այս առաւօտ ձեր խանութի առաջ անցնելիս տեսայ. մի փոքրիկ պահարան իւր արկղերով... կարծեմ կաղնեայ է... ահա, հէնց դա է...»

Ներեցէք, պարոն, կրկնեց Մ. Բէնսօնը, տեսնելով որ լաւ չճանաչեց մուշտարուն որ բան առնելու համար այնպիսի ուշ ժամանակ էր գալիս որ ուրիշները սովորաբար ընտրում են իրանց կայքից մի բան պահանջնելու համար: Ներեցէք, եթէ այս պահահարանը դուր է գալի ձեզ, պատրաստ եմ ծախել նորան... Ուզեղ որ շատ սիրուն բան է... կաղնեայ է... այն էլ ամենալաւ տեսակից, այնպիսի արկղերով որոնց օգտակարութիւնն ու գեղեցկութիւնը ոչ ոք չէ կարող ուրանալ: Ես այս պահարանը բաւական թանկ գնով ձեռք բերի Մէրրիփուդ ազարակատիրոջ կայքը ծախուելու ժամանակ, մի շատ ազնիւ մարդ որ անցեալ շաբաթ մեռաւ: Բայց ես քիչ օգուտով կը բաւականանամ, թէ և այսպիսի հին կարասիները այժմ շատ են հարցվում: Մէրրիփուդ ազարակատիրը ասում էր թէ այս պահարանը գոնեաւ երկու հարիւր տարի կը լինի որ իւր ընտանիքի մէջ գործ էին ածում: Միայն ձեզ կարող եմ երկու ֆունտ սոէրլինդով ծախել:

«— Ես չեմ կարող պարծենալ թէ հին կարասիներ լաւ ճանաչող եմ, պատասխանեց երիտասարդը. բայց ես մի հօրաքոյր ու

նիմ, որին կարծեմ այս պահարանը դուր կը գայ, և ես կամենում եմ նորան ընծայել մեր կարասիները լրացնելու համար: Ուրեմն երկար չեմ խօսիլ, ահա երկու ֆունտ ստերլինգ: Կանխիկ եմ վճարում երկու պայմանով. նախ՝ որ պահարանը հենց այս երեկոյ ուղարկէք ձեր հաշուով և երկրորդ, եթէ հօրաքոյրս պահարանին չհաւանի, վաղը առաւօտ պարտաւորուիք փոխել նորան մի այլ բանի վերայ, և դորա ուղարկելու ծախքը այս անգամ ի հարկէ իմ հաշուով կը լինի:

«— Ուրախութեամբ, ուրախութեամբ, ասաց Մ. Բէնսօնը, որ սպասում էր թէ գոնեա մի քանի շիլլինգ կը սրտեցնէ իւր ասած գնից: Բայց ինչպէս կարող եմ այս գիշեր ուղարկել:

«— Այդ իմ բանը չէ, պատասխանեց գնողը. բացի սորանից ես կըխնդրէի յօռլ ինձ մի անդորրագիր, թէ փողը ատացաք, յայտնելով միանգամայն թէ ծախում էք ինձ այդ կարասին և ինչ որ նորա մէջ պարունակվում է. որովհետեւ շատ անգամ պատահում է որ այդպիսի հին բաների մէջ գանձեր են գտնում, աւելացրեց նա ժպտալով: Այնպիսի բաղկաթոռների պատմութիւններ են անում, որոնց տէրը թղթադրամներով է լցրել:

«— Փանձը թող ձեզ լինի, ասաց Մ. Բէնսօնը անդորրագիրը գրելով... գալով պահարանը տեղափոխելուն... նա այնքան ծանր չէ... ես այդ յանձն եմ առնում... միայն հասցէն յայտնեցէք ինձ:

— Տիկին Տրուման, համար 2, Սէլբիւրի—Ստրիտ արուարձանի մէջ: Կեղեցիկ թաղ չէ, բայց երբ աները թանգ են, մարդ բնակում է ուր որ կարող է:

«— Դատ մութ փողոց է և լաւ համբաւ էլ չունի, ասաց գրաւով փող սուղողը: Մի՞թէ չէք կարող սպասել մինչև վաղը առաւօտ: Ես մենակ եմ իմ տանը մի աղախնու հետ, և որովհետեւ փողոցի անկիւնում կանգնող բեռնակիրը այսպիսի ուշ ժամանակ էլ այնտեղ չի լինիլ, չեմ ծածկում ձեզանից որ ստիպուած պիտի լինիմ ես ինքս պահարանը տանել: Այդ փողոցում քսան տարի առաջ մի մարդ կողոպտուեցաւ ու սպանուեցաւ:

«— Էհ— քսան տարի առաջ, ասաց երիտասարդը ծիծաղելով, Սէլբիւրի փողոցը այդ թուականից յետոյ շատ է բարեփոխել: Թողնենք որ ոչ մի գող չէ կարող աչք ունենալ մի դատարկ պահարանի վրայ որ երկու կամ երեք հարիւր տարի մնացել է Սէլբիւրի ագարակատիրոջ գերդաստանի մէջ:

Մ. Բէնսօնը մի կասկածական հայեացք ձգեց իւր մուշտարիւ վրայ. բայց նա հանգստացաւ տեսնելով որ իւր առաջ կանգնած է մի քսանչորս կամ քսանհինգ տարեկան երիտասարդ բաց ու անկեղծ կերպարանքով: Արդարեւ ի՞նչ ունէր վախենալու, մէկ էլ որ գեղեցիկ առիթ էր ներկայանում բեռնակրի վարձը զրպանը դնելու: «Յիրաւի» ասում էր նա ինքն իրան, ես պէտք է այս երիտասարդին հրաւիրել էի մի բան խմելու...» բայց այս բարի ղիտաւորութիւնը ուրիշ շատերի նման անգործադրելի մնաց:

«**Եթէ** դուք ինձանից առաջ կը համենք իմ հօրաքրոջ տունը, ամաց երիտասարդը, խնդրեմ որ ասէք նորան միայն թէ այս իւր եղբօրորդու կողմիցն է. բայց յուսամ թէ ժամանակին վերանդառնամ և ինքս անձամբ ընդունիմ ձեզ: Միայն մի քսուորդ ժամ կը մնամ մեծ փողոցում, որովհետեւ արդէն ուշ է:» Այս ասելով, երիտասարդը փաթաթուեցաւ իւր վերաքրիւն մէջ և մնաս բարեւ ասաց Մ. Բէնսօնին:

Մ. Բէնսօնը իւր գոհ հայեացքը յածեց իւր շուրջը. «Լաւ է, ասաց նա» ահա մի գործ որ բաւական օգտուէտ կերպով աւարտում է այս օրուան առուստուրս: Ի՞նչ անելու երիտասարդ. երեւի շատ է սիրում իւր հօրաքրոջ որ երկար չէ խօսում երբ կամենում է մի ընձայ անել նորան: Շտապենք տանելու նորան այս հին պահարանը որ սպառնում էր երկար ժամանակ տեղ բռնել խանութիս մէջ:» Նա կանչեց իւր աղախնին և յայտնելով թէ տանից գնում է, շալակեց փոքրիկ կարասին, փակեց խանութի դուռը և արագ քայլերով գնաց դէպի Սէլիաբիւրի փողոցը: Անձրեւը դադարել էր:

Գտնելով համար 2 տունը, բաղխեց դուռը և ոչ մի պատասխան չտացաւ: «Ե՛հ, է՛հ», ասաց նա ինքն իրան, աս կարծես այն տունն է որ երկար ժամանակ դադարի էր մնացել: Նս չդիտելի թէ այս տունը վարձողներ եղել են: Արդեօք ումն են դիմել կահ կարասիների համար:» Երկրորդ անգամ խփելով վերջապէս կենդանութեան նշան տուին. նախատեսնակում քայլերի ձայն լսուեցաւ և մի պառաւ կին դուռը բաց արաւ, իբր դարմանալով որ այդպէս ուշ մարդ էր գալիս: «—Նս պատրաստվում էի անկողին մտնել, ասաց նա, և միայն եղբօրորդուս էի սպասում... կարծում էի թէ նա... նորանից...»

«**Նա** շուտով կը գայ, պատասխանեց Մ. Բէնսօնը. նա յանձնեց ինձ իւր կողմից այս սիրուն պահարանը բերել ձեզ: Բոլորը

վճարած է... բայց կարելի է դուք էլ կամենաք մի բան աւելացնել, ասաց նա առանց ամենակին խղճահարուելու, որովհետեւ, մտածում էր ազահ վաշխառուն, ես չեմ կարող արգելել բարի կնոջը նոյնքան առատաձեռն լինել որքան և իւր եղբորորդին:

«— Ի աւ, ասաց պառաւը, ահա վեց պէնս. ակն սիրուն եղբորորդիս, ինչպէս սիրում է նա իւր հօրաքրոջը:

«— Վաղուց էք կենում այստեղ, բարեսիրտ տիկին, հարցրեց Մ. Բէնսօնը մինչ հօրաքոյրը փող էր պտուում գրպանում:

«— Ոչ, միայն երեք օր է, պատասխանեց նա:

«— Շնորհակալեմ, բարեսիրտ տիկին, և եթէ ձեզ բան պէտք լինի, խնդրեմ ինքներդ դաք իմ խանութը ուր լաւ ընդունելութիւն կը դանէք:

«— Եղբորորդիս որ կայ, չկարծեմ թէ մի բանի պակասութիւն ունենամ. մանաւանդ որ իմ հին կայքը այս առաւօտ ամբողջապէս հասաւ այստեղ ծովով: Բարի գիշեր:»

Մ. Բէնսօնը ձգեց գրպանը վեց պէնսը և դուրս գնաց ամենակին չցանկալով ինչպէս և պառաւը խօսակցութիւնը երկարացնել նախատեսեալում, ուր տիկինը խնդրեց նորան տեղաւորել պահարանը, առանց ներս հրաւիրելու:

Տուն հասնելով, վաշխառու վաճառականը իբրեւ ճիշտ մարդ, վառեց ճրագը, նշանակեց մատնանի մէջ իւր վերջին մուտքը, և անկողին մանկելուց առաջ՝ ծխաբարձը վառելու շալկութիւնը թոյլ տուեց իրան, ածելով մի բաժակ օղի ժամանակ առ ժամանակ շորթութենքները թրջելու համար: Շուտով լսեց որ իւր ժամացոյցներից մէկը տասներկուսն է խփում, բայց մի ուրիշը համարեա միւսնայն ժամանակ մի ժամ պակաս խփելով, նա մտածեց թէ այս վերջինը կարող էր իրաւունք ունենալ, և կրկին լցրեց ծխաբարձը սարսելով որ մի երրորդը խփէ: Այդ միջոցին մի կառք կանգնեցաւ նորա դրան առաջ:

«— Ո՞վ կարող է գալ ինձ մօտ այս կէս գիշերին, հարցրեց նա ինքն իրան երբ դուռը խփեցին: Գալիս եմ, գալիս եմ: Երևի մի սնանկացած ագնուական է, որ իւր ծնողական արծաթեղէնը բերում է ինձ մօտ, կամ կոմսուհի որ մի աւելորդ ադամանդ ունի իւր արկղում:» Այս քաղցր յոյսով Մ. Բէնսօնը գնաց դուռը բանալու: Նա տեսաւ մի տիկին սուրհանդակի կառքից ցած գալիս, որի կառավարը փոքրիկ երկաթէ սանդուղքը բարձրացրեց և դռնակը

փակեց, մինչ ճանապարհորդ տիկինը ասում էր նորան. «Կառքը թող սպասէ ինձ: Ես ձեզ մի կարեւոր բան ունիմ հաղորդելու, պարոն Բէնսօն: Մտնենք ձեզ, որ առանձին լինինք:

Մ- Բէնսօնը տարաւ նորան իւր խանութը, և իւր ճրագի լուսով տեսաւ իւր առաջ մի գեղեցկահասակ կին, պարզ հաքնուած, և սաստիկ վրդոված:

«— Արդեօք իսկապէս դուք էք պ. Բէնսօնը, զրաւով փոխ տուողը, անաց նա:

«— Այո, տիկին, և վաճառական աժան ապրանքների, կարասիների, գրքերի, արձանների, պատի և գրպանի ժամացոյցների, տկենդենների, երկու բերանի հրացանների, ատրճանակների և ուրիշ զանազան իրեղէնների:

«— Անցեալ շաբաթ չորեքշաբթի օրը դուք այնտեղ էիք երբ Մէրրիվուդ ագարակատիրոջ կայքը ծախվում էր:

«— Այո, տիկին:

«— Եւ դուք գնեցիք:

«— Ի՞նչ բան:

«— Ահ, մոռանում էի. դեռ չեմ ասել ձեզ, և չպէտք է էլ ասեմ: Ո՞րքան վճարեցիք ձեր ձեռք բերած բոլոր իրեղէնների համար:

«— Պէտք է խոստովանեմ որ բաւական լաւ բաներ եմ ձեռք բերել: Բայց երեսուն զինէի չափ փող էլ տուել եմ:

«— Կրթարհահաճի՞ք ցոյց տալ ձեր առած բոլոր իրեղէնների ցուցակը և թոյլ տալ ինձ որ ուզածս ընտրեմ, կամ, աւելի լաւ, կը կամենա՞ք տալ ինձ բոլորը հարիւր Փունտ ստէրլինգով, որ պատրաստ եմ համարելու ձեզ այս սեղանի վերայ:»

Մ. Բէնսօնը նայում էր տիկնոջ վերայ, որ այնպէս վրդոված էր որ շրթունքները դողդողում էին:

Նորա առաջարկութիւնը անկեղծ էր:

«— Ոչ, տիկին, պատասխանեց նա, հարիւր զինէ շատ քիչ է: Զեզ համար անշուշտ այդքան արժէ, բայց ինձ համար աւելի արժէ:

«— Երկու հարիւր կը տամ, համաձայն էք: Ի՞նչ բաներ էք աւել, անկողիններ, սեղաններ, բազկաթոռներ, պահարաններ: սպա ցոյց տուէք ինձ ցուցակը:

Մ. Բէնսօնը յետ արեց մի մեխից գնահատող գործակալի յի-

շատակազիրը և դրեց տիկնոջ առաջ, որ աչքի անցկացրեց նորան, և միևնոյն տեսլային յուզմամբ աղաղակեց. «Ի՞նչ հարկ կայ բոլորը մի առ մի ստուգել. մի բան կայ որ ինձ հարկաւոր է, և ահա այս է: Պահեցէք մնացածը, և տուէք ինձ այս վոքերիկ պահարանը իւր չորս ակղիկներով. նշանակեցէք ինքներդ զինը և թանկագին ժամանակը չկորցնենք:

«— Անկարելի է, տիկին, ասաց Մ. Բէնսօնը գունաթափուած և վրդոված: Այդ պահարանը ինձ մօտ չէ, ես արդէն ծախել եմ նորան, էլ այստեղ չէ:

«— Թեազդ, աղաղակեց դարձեալ տիկինը, դուք ինձ էլ ձեզ էլ աղքատացրիք: Այդ պահարանը մեզ երկուսիս կը հարստացնէր: Ինչո՞ւ այդպէս ուշ իմացայ որ ծախուել է, ինչո՞ւ այդպէս հեռու էի. ինչո՞ւ... բայց միթէ դուք չէք կարող յետ առնել պահարանը ով է զննել նորան. դուցէ առնողը զիջանի ինձ առ նորան. ասացէք ինձ նորա անունը և հասցէն... դեռ ամէնը կորած չէ, այնպէս չէ:

«— Գնողի անունը չգիտեմ, պատասխանեց Մ. Բէնսօնը. բայց բարեբաղդաբար գիտեմ թէ ուր է բնակում, և դուցէ մի հնար լինի գտնել նորան: Բայց նախ ասացէք ինձ, տիկին, թէ ինչո՞ւ այդ պահարանը ձեզ այնպէս թանկագին է երևում: Հաւատացնում եմ ձեզ որ ես ուշադրութեամբ զննել եմ նորան, մի հասարակ կարասի է, ոչ երկու յատակ ունի, ոչ էլ ծածուկ զսպանակ... Դուք սխալ վումէք անշուշտ:

«— Սխալուելու բան չկայ: Դուք լաւ զննել էք չորս արկղիկները, նկատել էք թէ ի՞նչ հաստութիւն ունին: Ամենին չէք կասկածել որ վերելինը մի տեսակ անցք էր պարունակում մի կողմում:

«— Ո՛չ... ես ոչինչ չեմ տեսել. բայց որովհետեւ դուք այնպէս վստահ էք ձեր ասածի վրայ, դուցէ ես լաւ չեմ զննել: Խոստովանում եմ որ անշտորք մարդ եմ. ինձ ծաղր են արել, խաբել են... ես աղքատացայ...»

Վաշխառուն իւր պարզմտութեան վրայ համոզուած այնպէս յուսահատուած էր թվում, որ տիկինն անգամ ցաւեցաւ նորա վրայ: «Լսեցէք ինձ, ասաց նա, եթէ զգուշութեամբ վարուիք, դեռ ամէն բան կարող ենք ուղղել, բայց պէտք է որ համաձայնութեամբ գործ տեսնենք: Համաձայն էք մեր մէջ բաժանել բոլորը ինչ որ արկղումը պարունակվում է:»

«—Բայց ի՞նչ պարունակվում նորա մէջ, հարցրեց Ս. Բէնսօնը ձայնը ցածրացնելով: Արդեօք յիրաւի մի բան կայ մէջը:»

«—Մի՞թէ ես ձեզ հարիւր և երկու հարիւր զինէ կառաջարկէի այդպիսի մի կարնակի համար: Բայց ես կարող եմ ձեզ բոլոր դադանիքը ասել: Դուք ճանաչում էիք Մէրրիվուդ ազարակաւի բոջը:

«—Ոչ, չեմ կարող ասել թէ ճանաչում էի: Ես նորան մի անգամ մի սոժան թամբ ծախեցի, և յիշում եմ որ մի քանի օրից յետոյ եկաւ մեղադրեց ինձ թէ խաբել էի նորան:

«—Այդ իսկ նա է. կասկածոտ, անհանդիստ, դժգոհ... Բայց խեղճ մարդը միշտ այդպէս չէ եղել: Դժբաղդութիւնը յաճախ ամենալաւ բնաւորութեան աէր մարդուն էլ փախում է: Նա ունէր մի աղջիկ որի չքնաղ գեղեցկութիւնը ամէնքը գովում էին սորանից քան տարի առաջ, մի հազուադիւստ աղջիկ... խեղճ կարողնաւ. հայրը պաշտում էր նորան, և կարողնան որդիական սիրոյ բոլոր պարտաւորութիւնները կատարում էր: Երախտագէտ լինելով իւր ստացած գեղեցիկ կրթութեան համար, կարողնան կամենում էր իւր բոլոր կեանքը այս բարի ծնողին նուիրել. նա գիրք էր կարդում նորա համար, սօնասներ էր նուագում դաշնամայրի վրայ, միով բանիւ նա նորա աման հրեշտակն էր. այնքան շնորհալի էր որ ամէնքս սիրում էինք նորան:

«—Ուրեմն դուք ճանաչում էիք նորան:

«—Ի՞նչպէս թէ ճանաչում էի, նա իմ մանկութեան բարեկամն էր. ես նորա մօրաքրոջ աղջկն էմ, և թէպէտ հարուստ չեմ, այնուամենայնիւ հարազատ քրոջ պէս իրում էր ինձ: Նա պահանջել էր հօրիցը որ ես իւր հետ բնակեմ ազատակում, և ես փի հարկէ անթիւ մանր մունր ծառայութիւններ էի անում նորան. բայց որքան ազնուութիւն էին ցոյց տալիս այս վեհանձն ազգականները: Ամէնք կարողնայի քրոջ տեղն էին ընդունում ինձ, որովհետեւ միշտ նորա նման էին հագնվում, նորա զուարճութիւններին մասնակից լինում... նորա հետ պարահանդէս գնում... պարահանդէս. մնացածն անշուշտ գուշակում էք...»

«—Ոչ, երգվում եմ ձեզ, ասաց Ս. Բէնսօնը. շարունակէք խնդրեմ:

«—Ուրեմն դուք ոչինչ չէք լսել ծերունի մարկիզ...ի մասին... Բայց թողնենք այս զլուելի անունը... Մարկիզը մի որդի ու-

ներ... երիտասարդ կոմս Տոթերը... մի շնորհալի երիտասարդ... վեհանաճ, ուրախ ու զուարթ, և ամենևին հպարտութիւնից հեռու: Նա պատահեցաւ Կարողնային, յափշտակուեցաւ նորա գեղեցկու-թեամբ... սիրեց նորան... Սէ օվ կարող էր չսիրել նորան... Աւաղ, նա յայտնեց նորան իւր սէրը և փոխադարձ սիրով կապուեցան նորա հետ... Միշտ մի կենդան պատմութիւնը) Մ. Բէնսօն... սէրը իւր յուսարից ապագայով և ապա սէրը իւր դառն ստրջանքով... Մի երեկոյ, սեպտեմբեր ամսին էր, սորանից տասներկու տարի առաջ, այս ճիշտ տասներկու տարի առաջ, Կարողնային եկաւ իմ սենեակը... «Քուրիկ, ասաց նա ինձ, ի՞նչ ես կարծում, հայրս կարող է ներողա-միտ լինել: — Անշուշտ, սիրելի Կարողնայ, պատասխանեցի ես. միթէ նա քրիստոնեայ չէ:

«— Քրիստոնեայ է. բայց արդեօք կը ներէ՞ նա մի աղջկայ որ իւր աստիճանից վեր բարձրանալու փառասիրութիւնն ունի, արդեօք կը ներէ՞ նորան, աւելացրեց Կարողնային ժպտալով, որ տիկին դարձաւ և իւր գլխարկը կը հանէ՞ նորա առաջ՝ ինչպէս մարկիզուհու առաջ, երբ նա կառքում նստած մօտովը անց է կենում եկեղեցի գնալու համար:

«— Ի՞նչ յիմարութիւն, ասացի ես Կարողնային, վախենալով թէ միաբը հասկացայ. և երբ նա ամէն բան յայտնեց ինձ, խորհուրդներն տուի նորան՝ ինչպէս կ'անէր մի բարի քոյր, թէ ես էլ յափշտակուեցայ տեսնելով նորան, այդ երեկոյ, կոմսուհու ձեռք առած իմ սենեակում յետ ու առաջ գնալիս, մաշկնեղից մէկը ձեռքին հովհարի պէս բռնելով և իւր պալատական շքազգեստի սրբը բարձրացնելով... որ ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ իւր սովորական գիշերազգեստը...

«— Ա երջը ի՞նչ եղաւ, կողքուցս ստայաւ և բարակացաւից մեռաւ:

«— Ոչ, նորան փախցրին. նա անյայտացաւ մի առաւօտ, նոյն ամսին, և այն փոքր օրից յետոյ Մէրրիվուդ ազարակատէրն էլ իւր անպատուած գլուխը չբարձրացրեց: Դժբաղդ հայրը կարծես մոռա-ցաւ թէ աղջիկ է ունեցել: Նա էլ չխօսեցաւ Կարողնայի վրայ. ոչ ոք չհամարձակեցաւ այլ ևս նորա մասին մի բան ասել, և երբ հե-տեւալ ամսին, մի նամակ ստացաւ նորանից, որի մէջ Կարողնային գրում էր թէ շուտով պիտի ամուսնանայ, մեծ տիկին դառնայ՝ մեծ և հարուստ, բայց միշտ պիտի պաշտէ և յարգէ իւր հօրը... նա

պատուոյն այդ նամակը կտորները քամուն տուեց՝ միայն այս բառերը արտասանելով: «Անմիտ, անմիտ:»

«— Աղբարե նա յիմարացաւ, ասաց Մ. Բէնսօնը, որովհետեւ ես զուշակում եմ որ երիտասարդ կոմսը չամուսնացաւ նորա հետ:»

«— Աւտը, ոչ, և Կարոլինան այլ ևս բան չգրեց: Մէրրիվուդ ազարակատէրը բարձրացաւ իւր աղջկայ բնակած սենեակը, կատաղութեամբ բաց արեց այն փոքրիկ կաղնեայ պահարանը, որի մէջ նա պահում էր իւր սպիտակեղէնը և հանդերձեղէնը, արկղների մէջ եղած չեղածը սենեակի յատակի վրայ թափեց, և կրակի մասնեց բոլոր հագուստները, սպիտակեղէնները, գլխարկները, զլխի վարդաբանները, և այլն, և այլն: Այդ պահարանը մի հին կարասիք էր, որ պատկանել էր իւր մեծ մօրը, յետոյ իւր մօրը, ապա իւր կնոջը... Վերի արկղը մի ծածուկ տեղ ունէր, ուր Կարոլինան պահում էր իւր փողերը և հօրից ստացած նամակները՝ երբ ուսումնարանումն էր: Մէրրիվուդ ազարակատէրը բաց արեց նոյնպէս այդ ծածուկ արկղը, հանեց բոլոր նամակները, փորձեց կարդալ մէկը, բայց աչքերը արտասուքով լցուեցան, և չկարողացաւ շարունակել: Ամիսներ անցան, լրացաւ մի ամբողջ տարի, և Մէրրիվուդ ազարակատէրը նոյնքան տխուր, նոյնքան մուսկէր, երբ մի երկրորդ նամակ ստացաւ, այս անգամ մարկիզի զինանիշներով կնքած:

Մէրրիվուդ ազարակատէրը բաց արեւ այդ նամակը և տեսաւ որ երիտասարդ կոմս Բոթերիցն է, որի հայրը, Տերունի մարկիզը, նոր մեռել էր թողնելով նորան իւր բոլոր կալուածներն ու տիրոջոսները, միայն այն պայմանով որ որդին ամուսնանայ լորդ Բոթինգհամի դստեր հետ: «Կարոլինան, գրում էր նոր մարկիզը, ապահոված է և երջանիկ. բայց ես պարտաւոր եմ ձեր առաջ, որովհետեւ գիտեմ որ ձեր կրած վշտերի պատճառով ձեր գործերը խանդարուել են: Այս նամակի մէջ ներփակեալ ուղարկում եմ ձեզ, ձեր դստեր անունով, չորս պանկային տոմսակ իւրաքանչիւրը հազար ֆունտ ստէրլինգի արժողութեամբ»:

«— Օրհնենք Աստուած, աղաղակեց վաշխառուն: Ի՛նչ ազնիւ և առատաձեռն պարոն. չորս հազար ֆունտ ստէրլինգ, ի՛նչ հարսութիւն Մէրրիվուդ ազարակատիրոջ համար:

«— Լաւ չէք ձանաչում նորան: Ա՛հ, եթէ տեսնէ լինէիք թէ որպիսի կատաղութեամբ պատուոյն նա այն նամակը առանց մի բառ արտասանելու: Մի քառորդ ժամուան մնայլ լռութիւնից յետոյ,

«Միրելի Ժանէտ» ասաց նա ինձ, եկէ՛ք հետս. ես կամենում եմ որ դուք իմ անելիքին վկայ լինիք: Դողդողալով ետեւիցը գնացի մինչև Կարողինայի սենեակը: «Ահա, ասաց նա, չորս հազար Ֆունտ ստէրլինգ որ այն ցածահոգի խաբեբան կը կամենար ընդունել տալ ինձ իմ դստեր անուամբ: Աստուած չանէ որ ես ձեռք տամ այս փողին, բայց յետ էլ չեմ ուզարիկի, որովհետև նա կարող է այդ գումարը դործ դնել մի ուրիշի սիրտը գրաւելու համար. բայց... երբ ես էլ չեմ լինիլ... եթէ մի ժամանակ ինձանից յափշտակած աղջկը թշուառութեան մէջ ընկնի, չեմ կամենում որ սովամահ լինի. արդար է որ նա իւր ամօթի գինը դանէ, և դուք կը գիտենաք թէ որտեղից պէտք է առնէք նորա պատկանելիք դրամ»: Այս ասելով նա բաց արեց ծածուկ արկղը, դրեց այնտեղ բանկային տոմսակները, մնայլ յուսահատութեամբ յետ մըեց արկղը և յանձնեց ինձ այս արծաթէ գնդասեղը որով կարելի է բանալ նորան: Մէրրիփուդ ազարակատէրը մեռաւ, նոյնպէս և Կարողինան: Այժմ ում պիտի պատկանի չորս հազար Ֆունտ ստէրլինգը:

«— Իսկ ես այդ պահարանը երկնս Ֆունտ ստէրլինգով եմ ծախել, աղաղակեց Մ. Բէնսօնը... փայ թշուառականիս, ինձ կողոպտել են. լսե՛ք զիտէ՛ք որ այդ դադանիքը միայն ձեզ է յայտնի: Ախ, ես չպէտք է վստահէի այն երիտասարդի կեղծ միամտութեան վրայ, որ եկաւ իմ խանութի բոլոր կարասիների միջեց հէնց այն պահարանն ընտրեց:

«— Ասացէ՛ք ինձ գնողի անունը, կրկնեց աիկինը, որովհետև ես ալ միայն դադանիքը գիտեմ, այլ և գնդասեղը ինձ մօտ է:

«— Տուէ՛ք ինձ գնդասեղը, ասաց Մ. Բէնսօնը. դեռ ուշ չէ բանը ստուգելու, շուտով կը վազեմ:

«— Ոչ, ոչ. բանալին մօտս կը պահեմ: Գտէ՛ք պահարանը, և երբ այստեղ կը լինի, միասին կը ստուգենք, միասին կը բանանք, որովհետև միասին էլ պիտի բաժանենք. կամ թէ չէ՝ տուէ՛ք ինձ գնողի հասցէն, որ գնամ նորա հետ բանը կարգի դնեմ:

«— Ոչ, ոչ, ասաց իւր կարգին Մ. Բէնսօնը, սխալը ես դործեցի, ես պէտք է ուղղեմ: Նկէ՛ք այստեղ վաղը առաւօտ ժամը իննին:

«— Վաղը առաւօտ ժամը իննին, կրկնեց աիկինը. բարի գիշեր»: Եւ նա կառք բարձրացաւ:

Ամբողջ գիշեր Մ. Բէնսօնը աչքը չխփեց, վախենալով որ ա-

րեգակը և Սէլիսբիւրի փողոցի երիտասարդը իրանից վաղ չգար թէն: Հէնց որ լուսացաւ, նա քայլերը ուղղեց դէպի այդ փողոցը, և ժամը վեցն էր երբ 2 համարի առաջն հասաւ: Դուռը խփելուց առաջ՝ ստուգեց թէ արդեօք քսակումը կային երեք ոսկի փաթեթներ: «Յոյս ունիմ, մտածում էր նա, որ իմ համեստ երիտասարդը ոսկի տեսներով կը գրաւուի, և մանաւանդ այն սրտաւ հօրաքոյրը որի սիրտը գուցէ պէտք լինի շահել: Շատ լաւ, ես պատրաստ եմ դէ, դուռը խփեմք:

«— Այդ ով է:

«— Տիկին. Տրումանը վեր է կացել, հարցրեց Մ. Բէնսօնը դրան ծակից:

«— Դեռ չէ:

«— Հապա նորա եղբօրորդին:

«— Ես ինքս եմ», պատասխանեց մի ձայններից, և երբ դուռը բացուեցաւ, այդ բարի եղբօրորդին, անձամբ երեւալով, իւր զարմանքը յայտնեց մի այդպիսի անժամանակ այցելութեան մասին:

«— Յարգելի պարոն, ասաց նորան Մ. Բէնսօնը, մարդ չէ կարող ուշ վեր կենալ երբ հարկ է մի սխալ ուղղել: Երէկ երեկոյեան ես մի սխալ գործեցի ծախելով ձեզ մի պահարան, որի հատը հասկնալ թէ մենակ ծախուի: Ես ինքս գալիս եմ մեր առոււտուրը քանդելու. բայց այնքան անարդար չեմ լինիլ որ ձեր վնասը առատօրէն չփոխարինեմ: Ընտրեցէք ինքներդ ինչ որ կամենաք իմ բոլոր խառնութի մէջ:

— Ձէ, սիրելի պարոն, պահարանը շատ դուր է եկել իմ հօրաքրոջը, և ես չեմ կարծում թէ դուք սխալուած լինիք: Այս էլ կայ որ դեռ արկղները չեմ բաց արել, և ձեր միտն է որ ես դնելու ժամանակ զգուշացրի ձեզ թէ այս տեսակ հին կարասիները շատ ժառանգների են հարստացրել»:

Մի րոպէ լուռութիւն տիրեց: Մ. Բէնսօնը մտածում էր և հաշիւներ էր անում, նա սկսեց խօսակցութիւնը ցած ձայնով, բայց շուտով իւր ճարտար լեզուն գտաւ երբ քսակը դրսիսնից հանեց: Երեւի նա մի զօրաւոր ապացոյց էր դտել, որովհետեւ կէս ժամից յետոյ զոթական պահարանը, երէկուան ճանապարհը վաշխառուի ուսերի վրայ անելով, դարձեալ նորա խանութը մտաւ:

«— Վերջապէս, ազատ շունչ եմ քաշում, բացառանքեց նա, բայց մի՞թէ պիտի մնալ ժամը ինը սպասեմ: Ա՛խ, բարի տիկին,

ԹԵՈՓԻԼՈՍ ԴԵՅՐՕԼԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Հագիստանի եւ Հայաստանի մէջ

(Շարունակութիւն *).

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ, ԳՈՒՄՈՒԽ ԽԱՆԷԻ (ԳԻՒՄԻԻՇ-ԽԱՆԷ) ԵՒ
ԲԱՅԲՈՒՐՏԻ ՄԷՋ

XX.

Տրապիզոնից նորից չուելը. — Նոր ճանապարհ. — Գիւմրիչ-թանէ. — Հայի
հիւրասիրութիւնը. — Զբօսանք քաղաքի մէջ. — Վաճառականների թախանձանքը:

Ես ճանապարհ ընկայ յունիսի Զ-ին և մինչև Արտազ գնում էի
նոյն ճանապարհով, որ տանում է յէպի Ղարաշուքուր: Ամէն տեղ
ժիր աշխատում էին նոր ճանապարհ շինելու համար և կարելի էր
նախատեսել թէ այդ ուղին, որ երևելի էր ինչպէս առևտրական այս-
պէս և զինուորական նշանակութեամբ, շուտով աւարտուելու էր:
Մանաւանդ հեշտ էր տանել այդ ճանապարհով այն մեծ պաշար-
ման թնդանօթ-երը, որ օսմանեան պետութիւնը կամենում էր դար-
սել Էրզրումի և երկրի խորքի ուրիշ ամրութիւնների պարսպներում:

Զիզանի ծործորով անցնելիս ես տեսայ թէ ինչպէս էին տա-
նում ահագին պղնձեայ թնդանօթը: Տրապիզոնում նրան դրեցին
եզներով լծուած ծանր սայլի վրայ, որոնց ձեռք էին բերում զիւ-
ղացիները մերձակայ գիւղերից: Զեվելիսքում այդ թնդանօթը տե-
ղափոխում են փայտեայ պատգարակի վրայ, որ տանում էին շրջակա-
ներից եկած զիւղացիները, որպէս պարտաւորիչ հարկ: Միակ անցա-
նելի ճանապարհը նոյն իսկ այն նեղ շաւիղն էր, որով ես անցել էի
մի քանի շաբաթ առաջ և որով ոչ առանց վտանգի ման էին գա-
լիս կարավանները: Թնդանօթը օրուայ մէջ հազիւ մի քանի կիլո-
մետր էր շարժում, որովհետև ճանապարհի անհարթութեան պատ-
ճառով անընդհատ հարկաւոր էր լինում պատգարակը բառնալիքնե-
րով բարձրացնել:

*) Տես «Փորձ» 1880 № V.

Երբեմն թնդանօթը զլորում էր նրանց հետ միասին ձորի մէջ և երբեմն ամբողջ օր էին զործ դնում միայն նրա համար, որ այն տեղից նրան դուրս թրևէին. այդ միջոցին մարդիկը յաճախ ծանր հարուածներ էին կրում:

Մի ամսից աւելի նրան տանում էին երեք հարիւր քսանհինգ կիլոմետրի տարածութեան վրայ, որով կարինք բաժանուած է ճրապիղոնից:

Արտագից սկսած մինչև Գումուշ—խանէից մի ժամուայ ճանապարհի վրայ եւ գնում էի Շարշիւտ—սու գետի հոսանքով, չպատահելով բացի կարճահասակ կաղնիներից ու մայրիներից ոչ մի կանանչի: Ամէն տեղ միայն կուտակւում էին սպիտակ, կրային ժայռեր, որոնց մերկ տեսքը վիշտ էր յարուցանում: Բայց յանկարծ, երբ ճանապարհը թեքուեցաւ, ինձ ներկայացաւ մի սքանչելի տեսարան: Գետի ափերին, հոյակապ մարդագետիները հովանաւորող պտղատու ծառերի անտառակների միջին, բարձրանում էին խաներ ու ջրաղացներ:

Գումուշ—խանէ հասնելով եւ համոզուեցայ որ ի զուր չէին ինձ մօտ գովաբանել այդ քաղաքի այգիները:

Մի քանի ժամանակ դարձեալ գնում էի եւ գետի ափով, որ հոսում է այստեղ կանանչու ծածկոցների տակ և զիշերուայ ժամանելուն պէս հասայ Քուր—Ալե—Սղու. փոքրիկ գիւղը:

Յաջորդ առաւօտը եւ գտայ իմ ծառայիս, որ ամբողջ մի շաբաթ սպասում էր ինձ խաներից մէկում և թողնելով գետի պողաբեր եզրները, թեքուեցայ դէպի քաղաքը, որ երկու կիլոմետր հեռու էր գտանվում:

Գումուշ—խանէն բարձրանում է ամփիթէատրոնով ընդարձակ լեռնաձորի ոլորապիլի գառավայրի վրայ: Մինչև անգամ մօտիկ տարածութիւնից չէ կարելի նրա, սպիտակադոյն կաւից շինած, տները գետնից զանազանել: Նրանցից մի քանիսը, որոնք հարուստ բնակիչներին են պատկանում, և մինարէները միակ աչքի ընկնող կէտերն են: Դակ մնացած շինութիւնները միանում են աչքի համար անբերրի գետնի հետ:

Աւանդութիւն կայ թէ այս քաղաքը սկզբում լերան գագաթին է եղել կառուցուած:

Եւ չգիտէի թէ որտեղ իջեանէի և որովհետեւ չէի ցանկանում ձորում գտնուած որևէ խանի անպիտան սենեակում տեղաւորուիլ, նա մանաւանդ որ տենդային զրութիւն էի զգում—ուղևորուեցայ

անմիջապէս մութեսարիֆի մօտ (գաւառապետ): Ես նրա համար Մուրիսից մի նամակ ունէի, որի մէջ փաշան ինձ յանձնում էր իր ստորագրելի հովանաւորութեան:

Մութեսարիֆը ընդունեց ինձ շատ քաղաքավարի և ուղարկեց հարուստ հայ վաճառականի հետեից՝ տիպական կերպարանքով մի բարձրահասակ ծերունու, որ, շռայլելով ինձ համար շատ ուռած կոմպլիմենտներ (մեծարանքներ), տարաւ իր տունը: Ներկայացնելով ինձ իր ամուսնուն, երկու բարձրահասակ և սիրուն աղջիկներին, երիտասարդ որդուն ու մի քանի մանր երեխաներին պարոնս նստացրեց ինձ մի սենեակում, որ զարդարուած էր շքեղ գորգերով ու բարձերով: Արևելեան շքեղութիւնը, որով զարդարուած էր այս հիանալի սենեակը և այն սիրուն գոյները, որոնց աչքը հանդիպում էր այնտեղ, յիշեցրին ինձ Դեկանի և Դելուրուայի պատկերները:

Շուտով բերեցին ինձ համար նախաճաշիկ. արևելեան կերակուրները շատ լաւ յայտնի են ճանապարհորդների պատմութիւններից, ուրեմն ես էլ նրանց վրայ չեմ խօսիլ: Մինչ ես նախաճաշում էի, պարոնս նստած էր հետս և իր թարգմանի միջնորդութեամբ շարունակում էր թափել վրաս իր մեծարանքները: Բաւական էր լսել միայն նրա խօսելու ձայնը, որ հասկանալի լինէր նրանց մինչև որ աստիճան փքուած լինելը: Բայց որովհետև ես չէի կարող նրան նոյն ձայնով պատասխանել, նախաճաշելուց յետոյ իսկոյն զնացի քաղաքն ու շուկան տեսնելու: Վրաս թափուեցան վաճառականներ: Նրանք ամենայն կողմից քաշում էին շորերիցս և ցոյց էին տալիս զանազան հին դրամներ, antiqua անուանելով նրանց: Այդ դրամների թւում ես գտայ մի քանիսը, որ Բիզանդական կայսրութեան և Հայկական իշխանութեան ժամանակներին էին պատկանում, բայց շատ վատ էին պահպանուած. դրանց համար նրանք այնպիսի գներ էին պահանջում, որոնք կրտսիպէին կարմրել Կոնստիզնուպոլիսի ճանապարհի որևիցէ դրամագէտին:

Ես զօրով դուրս պրծայ այդ մանրավաճառների ճիրաններից, չբաժանելով նրանց հետ իմ քսակս: Անցնելով միւս կողմը ես զնացի աւելի հեռու, ամփիթէատրոնի աստիճանների նման միմեանց վրայ բարձրացող փողոցներով: Ընդամենը ութ հարիւր տուն կայ այնտեղ. նրանցից երկու հարիւրը պատկանում է հայերին, երեք հարիւրը տաճիկներին և նոյնքան թիւ էլ յոյներին:

Քաղաքի մէջ յիշատակարաններ ամենեւին չկան: Մութեան րիթմի ասլարանքը նման է կալին:

Մինարէները տախտակեայ են, խակ՝ քրիստոնէից եկեղեցիները, որոնց ճարտարագործութիւնը ոչնչով սեշտորո թիւն չէ գրաւում, կառուցուած են մոխրադոյն կաւից:

XXI.

Գումուշ—Խանի բնակիչները:—Երկրի արտադրութիւններից մի օրինակ:—Կատակերգական տեսարան:—Չափազանց լաւ անկողին:—Մրգերի մշակութիւնը եւ նրանց ծախելը Գումուշ—Խանէում:—Առեւտուրի մասին ընդհանրապէս:—Հանքեր:—

Ինչ էին նրանք տալիս եւ ինչ են դարձել:

Ճաշից յետոյ, երբ ես սկսեցի հարցութիւններ անել երկրի արտադրութիւնների վրայ, որոնց թուում առաջին տեղը մրդերն են բռնում, իմ տէրը հրամայեց բերել տանձից պատրաստուած մեծ ամաններով ջուրը: Այս տանձերը խիստ կարծր էին և ուտելիս բորբոսի համ էին տալիս, նրանց միւսը մթադոյն էր:

Իմ հիւրընկալը շատ էր գովում իր տանձի ջուրը, քաղցր զինի անուանելով նրան: Այդ խմիչքից նա ածեց ինձ համար մի թանի պնակի չափ բաժակում: Ես շատ կամենում էի խմել և կատարեալ վատահումբ խմեցի յանկարծ բաժակի մի մասը: Նոյն բոպէին մի ջրային դող վազեց մարմնովս, այն աստիճան դառնութիւն զգացի կոկորդիս մէջ. քննան ու կոկիկինթիտը (դառն վարունգ, դտում այծի) շատ աւելի տանելի էին այդ զգուելի հեղուկից: Բայց չնայելով սրան՝ տեղական սովորութիւններից չխուսափելու համար և յիշելով որ հիւրի առաջին պարտքն է ոչ մի բանի վրայ չգանգատել, ես վերադարձրի բաժակը տիրոջս ամենասիրելի ժպիտով և առաջարկելով նրան իմ օրինակին հետեւիլ՝ աւելացրի որքան կարողացայ տաճկերէն թէ դա դերազանց խմիչք է: Նա խմեց իւր կարգին, իսկ նրանից յետոյ մէկը միւսի յետեւից և նրա երեք հիւրերը: Առաջ նրանք շատ չկնճռոտեցան, բայց մի բոպէից յետոյ ես չէի կարող ծիծաղս բռնել, տեսնելով այն ծամաճուրթիւնները, որ անում էին հինգ բոպէ շարունակ չայկական կերպարանքներով բոլոր այդ ծերերը: Նրանց խոշոր աչքերը և ահաղին, կախրնկած շրթուները շարժում էին չորս կողմը ամենազուարճալի կերպով:

Ես թողտուութիւն խնդրեցի իմ սենեակս երթալու: Տանտիկինը իր աղջկներով ու աղախիներով պատրաստել էր ինձ համար տնկողին ընդ հանուր դահլիճում: Ես քիչ չզարմացայ տեսնելով այն ահագին շինութիւնը, որ նրանք կառուցել էին ներքնականից, գորգերից և բարձրից: Ներքնականն ու ծածկոյթները մետաքսեայ էին, իսկ բարձի պահապանները (մութակները) անկուածոյքից. ես ոչ միանգամից վճռեցի պառկել այդպիսի շքեղ անկողնում: Քնելուց առաջ ես գրեցի այն բոլոր տեղեկութիւնները, որ ձեռք բերեցի երկրի մասին իմ տիրոջից և նրա հիւրերից:

Մրգերի առևտուրը ամենադժուարն է: Դումուշ-խանէի մէջ արտահանելու թուանշանը միջին տարիներում հասնում է մինչև երկու հարիւր հազար պիաստրի:

Տանձը—որ այստեղ լինում է զանազան տեսակների և մեծութեամբ՝ մեր դիւշէսսի չափ կը լինի—արկղներով և կողովներով ուղարկում են Տրապիզոն, Կ. Պոլիս և Կարին: Մրգերը ուղարկում են քանի որ նրանք բոլորովին չեն հասած՝ տեպտեմբերին և հոկտեմբերին, որպէս զի նրանք ճանապարհին չփչանան:

Այստեղի խնձորները նոյնպէս խիստ լաւն են և մրցում են ամասիականների հետ, որոնք ճանաչողների մէջ մեծ յարգ ունին: Պատուաւորութեամբ այստեղ սաստիկ կատարելագործուած է, բայց նրան այստեղ զործ են ածում միայն այնպիսի մրգատու ծառերի համար, որոնց պտուղները սերմիկներ են ունենում: Ես տեսել եմ այնպիսի ծառեր, որոնց իւրաքանչիւր ճիւղի վրայ դուրս են գալիս զանազան, առանձին տեսակի մրգեր: Բոլոր կորիզաւոր պտուղները, ինչպէս օր. կեռասը, դեղձն ու ծիրանը, որոնք այստեղ գերազանց են և բազմատեսակ, դուրս են գալիս առանց պատուաստման և համարեա հոգատարութիւն չեն պահանջում:

Կարին, Բայբուրթ և Տրապիզոն ուղարկվում են մեծ քանակութեամբ կեռաս: Սալորը, ծիրանն ու թթային պտուղները չորացնում են արեգակի տակ՝ տների առաջ դարսած ճիւղերի վանդակների օգնութեամբ: Այգիներում հանդիպում են նաև շատ, հաստակաշի ու նրբակաշի նուշ տուող, նշենիներ: Մարերում բնում է բազմաթիւ վայրի պտղատու ծառեր, ինչպէս օր. տանձենիներ, խնձորենիներ և պիստականիշեր խոշոր պտուղներով:

Գումուշ-խանէի շրջականներում պատրաստում են ախորժա համ զինի, բայց նա անպիտան պահուելուց վատ համ է ընդունում ակերից, որոնցով նրան տեղափոխում են: Այստեղ, ինչպէս և ծովի ափին, խաղողը,

որի համար համարեա հոգատարութիւն չէ լինում, փաթաթւում է մրդատու ծառերի ճիւղերի վրայ:

Միրզերի առևտուրից յետոյ աւելի նշանաւորը — կաւիղէն աւօթներինն է: Քաղաքի մէջ ամենայն օր պատրաստում են երեսունից մինչև քառասուն հազար պոյտեր կոպիտ կաւից, որ բերում է սաւրից, ինչպէս և կանաչ, դեղին ու կարմիր վերնիճը (ապակաբուռ), որով ծածկում են անօթը:

Իւրաքանչիւր օր աւելի և աւելի տարածւում է նոյնպէս այծի, ոչխարի և նապաստակի մորթիների առևտուրը. նրանց ահագին քանակութեամբ ուղարկում են Տրապիզոն, իսկ այնտեղից Եւրոպա:

Գումուշ — խանէի շուկայում պատահում են նոյնպէս, բայց աւելի սակաւ քանակութեամբ, արջի, գայլի, աղուէօի, կզնաքիսի և ջրշունի մորթիներ:

Արծաթաբեր արձաւային հանքերի մշակութիւնը, որոնցից երկիրը ստացել է իր անունը, համարեա դադարած է: 1810 թուականին իւրաքանչիւր ամիսը տէրութեանը տալիս էր երեսուն հազար պիաստր, իսկ 1845 թ. ամբողջ տարուայ մէջ հարիւր պիաստրից աւելի չտուեց. իսկ այժմ հանքերը համարեա ամենեւին արդիւնք չեն արտադրում: Տէրութիւնը ստանում է խամ արտադրութեան կէտը, որ միայն մի քանի հազար պիաստր է կազմում: Մշակութիւնը յոյների ձեռին է:

XXII.

Ղայմաղլի գնալը. — Ի՞նչն են այսպէս անուանում. — Գեղեցիկ տեսարաններ և ճանապարհորդների գերազանց ընդունելութիւնը. — Գեղձափի այծերին որսալը. — Ճարպիկութիւն և անշնորհքութիւն. — Ինչ են դեղձափի այծերը. — Արջ որսալու անյաջողութիւն:

Լուսադէմից առաջ անից զուրս եկայ ես կամաց ծառայիս հետ և ուղևորուեցայ մօտակայ վանքը, մտադիր լինելով մեծ մարգագետինների բոյսերը հետազօտելու, որ Գումուշ — խանէի միակ շրջականն են կազմում: Բաւականին նեղ ուղիով (և վտանգաւոր) մի ժամ մանդալուց յետ ձորի խորքում, դետակի ափին մենք տեսանք մի խումբ շինութիւններ: Մի քանի սօսիներ և կանաչ դաշտեր կազմում են շրջականների մերկ հողի հաճելի հակապատկերը: Վանքի շրջը հիանալի է:

Յոյներն ու հայերը մրցում են այդ կրօնական հաստատութիւնների պահպանելու եռանդով, որոնց մօտ դաստակերտների ձևով հիմնարկութիւններ են գտանւում:

Այն վանքը, որին ես այցելեցի, հայկական էր: Աւերակների միջին, որոնք շատ հին են երևում, բարձրանում է տաճարը: Նրա շուրջը կան բնակարաններ քահանաների և եկեղեցական միաբանութեան համար, աւելի հեռու գտանւում են խուցերով ու դահլիճներով ընդարձակ շէնութիւններ բազմաթիւ ուխտաւորների համար, որոնք կիրակի օրերը գալիս են այստեղ աղօթելու:

Այդ աստուածապաշաներից շատերը, որոնց թւում կանայքն աւելի են, այստեղ են հաղորդւում: Նրանք հիւր են մնում վանքում որքան ժամանակ կամենում են և գրա համար նրանցից վարձ չեն պահանջում: Բայց հեռանալիս իւրաքանչիւրը, նայելով իր միջոցներին, մի դուժար է նուիրում:

Եկեղեցուց փոքր ինչ ներքև, կողքից, գետեղուած են շէնութիւններ գիւղատնտեսութեան համար: Այստեղ պահում են գերազանց կաթ տուող այծերի ու ոչխարների հօտեր, որոնց կաթից պատրաստում են խլ, սլանիր և դայմազ (տաքացրած սերից): Այս վերջին արտադրութիւնից ծագում է հիմնարկութեան անունը — դայմազլի:

Քահանան և դայմազլու կառավարիչը շատ լաւ ընդունեցին ինձ: Համեստ, բայց խիստ համեղ նախաճաշիկից յետոյ ես ուղևորուեցայ շրջականերում միջասներ հաւաքելու: Երեկոյն ես վերադարձայ քաղաքը, խոստանալով յաջորդ օրն էլ գալ դայմազլի, որովհետև ճանապարհորդութեան ժամանակ ես պատահեցի մէկ յայտնի որսորդ, Իսուֆ անունով, ծեր քիւրդի, որ միևնոյն ժամանակ հովիւ էր: Նա խոստացաւ ինձ ցոյց տալ արջեր, վայրի այծեր և կաքաններ:

Նա արդարեւ եկաւ ինձ մօտ մի առաւօտ և մենք ուղևորուեցանք վայրի այծերին որսալու, որոնց նա տեսել էր նախօրը օրը: Մի քանի ժամ շարունակ մենք բարձրանում էինք ոլորապիրկ սարի վրայ, որի զագաթին գտանւում են սովորաբար այծերը: Հէնց որ գագաթին հասանք՝ Իսուֆը ցոյց տուեց ինձ համարեա հարիւր մեար հեռաւորութեամբ չորս այծ, որ հանգիստ խոտ էին ուտում: Մենք փորձեցինք նրանց մօտենալ, որ շատ հեշտ չերեւեցաւ: Հինգ հարիւր մեար տարածութեան վրայ գնում էինք մենք սրածայր լեռնակա-

տարներով, վզերնիս կոտրելու վտանգով. յաճախ մեզ պատահում էր սողալով շարժուել անդունդների գլխին ժայռերի ցցուածների օգնութեամբ, որոնք ձեռքի ամից լայն չէին: Վերջապէս մենք հասանք մի փոքր հրապարակ. բայց հէնց որ ոտը պրինք նրա վրայ, չնայելով մեր ընդունած բոլոր նախազգուշութիւններին, վայրի այծերը իմացան մեր գալը, բարձրացրին գլիները և օդը հոտոտելով մի վայրկենում անհետացան խոր անդունդի մէջ: Ես յուսահատուեցայ և նայեցի Իւսուֆին, կարծելով թէ նա ինձանից պակաս չէ բարկացել: Բայց նրա դէմքը, ընդհակառակն, փայլում էր ուրախութեամբ: Դժուարեւանելի ձորից, ուր այծերն ընկան, երեք անցքով կարելի էր դուրս գալ. Իւսուֆը խոր լռութիւն պահելուց յետ, շտապով տարաւ. ինձ երկու անցքերի վրայ բարձրացող բարձր ժայռը և այնտեղ թողնելով, գնաց ինքը երկար ճանապարհով երրորդի մօտ:

Մի ժամ սպասելուց յետ ես լսեցի թուանքի արձակում. Իւսուֆը արձակեց ինձանից երեք հարիւր մետր ներքեւ. շուտով ես տեսայ սարի վրայ բարձրացող երեք այծերին, բայց զժաղդաբար ինձանից ամենահեռու անցքով: Երբ նրանք ինձանից երկու հարիւր յիսուն մետրի վրայ էին, մէկը միւսի յետևից չորս անգամ արձակեցի նրանց վրայ, Բեմինտօնի սիստեմի կարաբինոս, բայց ոչ մէկը չդիպաւ: Ես տեսայ միայն թէ ինչպէս ժայռից պոկուած հատուածները թռչկոտում էին այծերի շուրջը: Այծերից մէկը բարձրացաւ սարր, իսկ միւսները, վախեցած յարձակունքից, յետ դարձան ձորը և վազեցին քսան քայլ հեռու Իւսուֆից, որ նորից լցրել էր թուանքը:

Հրացանի նոր արձակումը ինձ ապացուցեց, որ նա կրկին տեսաւ նրանց: Ես արագութեամբ իջայ ձորը և որքան էր ուրախութիւնս, երբ տեսայ Իւսուֆին քարի վրայ նստած և նրա առաջը երկու սպանուած՝ արու և էգ այծերին, որոնց իսկոյն նկարեցի:

Դեղժափային այծը (*capra aegagrus*) գտանւում է հին աշխարհի մեծ մասում, մանաւանդ պատահում է նա Կրիտի, Անատօլիայի, Հայաստանի և կենտրոնական Ասիայի լեռներում և Կովկասեան սարերի արևելեան ու արևմտեան շղթաներում: Նա միշտ բնակում է յաւիտենական ձիւնով պատած կատարների մօտերքում: Ծեր արուների բարձրութիւնը մինչև թիկունքը մի մետր է լինում. իսկ նրանց եղջերները երբեմն մի մետրից աւելի են լինում: Էգերի մօտ նրանք աւելի կարճ են: Այս կենդանիների բոլորը զանազան

գոյնի է լինում, սկսած բաց—խարտեաշից մինչև կինամոնագոյնը. փորը, կուրծքը, վիզն ու ներքին մասերը սպիտակագոյն բրդով են ծածկուած: Ողնաշարի, ճակատի, կզակի և ոտերի առաջին մասերի վրայ կայ սևագոյն բուրդ. մորուքը թանձր ու երկայն է. երկու սեռի հասակաւոր կենդանիներինը—նոյնպէս սև է:

Դեղթափի այծերը բնակում են փոքրիկ հօտերով որոսպիւրկ լեռներում և շատ անմատչելի են: Երեկոյեան նրանք իջնում են թփերով ու անտառով ծածկուած հովիտներն ու ձորերը, իսկ առաւօտեան հաւախօսից առաջ նորից սարերն են բարձրանում, որտեղ արածում են ամբողջ օրով: Նրանց որսալը շատ յոգնեցուցիչ ու վտանգաւոր է: Որսորդը ստիպուած է այնպիսի տեղերով անցնիլ, ուր ամենափոքր անզգուշութեան համար մահ է սպառնում նորան: Այս կենդանիների արագութիւնը, խորամանկութիւնը, տեսանելիքի, հոտոտելիքի ու լսելիքի սրութիւնը դարմանալի են: Երկիւղը նրանց միշտ արթուն է պահում: Վտանգի ամենափոքր նշանին հօտի առաջ նորդ ծեր արուն մի թափանցող ձայն է արձակում—և բոլորը մի ակնթարթում անհետանում են: Գարնանը էգը մէկ կամ երկու ձագ է բերում, որոնք հէնց որ ծնունն վազում ու թռչկոտում են մօր շուրջ:

Եւր այծերի փորձաքում երբեմն գտնւում են դեղթափ կոչուած մարմիններ, որոնք մեծ զին ունին ամբողջ Արևելքում, որովհետև նրանց տալիս են զանազան հրաշալի յատկութիւններ: Կարծում են թէ դեղթափը ազատում է շատ հիւանդութիւններից և որպէս դեղթափ շատ զօրեղ է: Մահմետականները նրան համարում են նոյնպէս որպէս բաղդ բերող թալիսման:

Այծերին որսալուց յետ մի քիչ հանգստացանք և ապա օրուայ ամբողջ մնացորդին մենք թրև էինք գալիս անտառում, կամենալով որջից դուրս հանել փոքրիկ արջին, որի թարմ հետքերը երևում էին գետնի վրայ, բայց չգտանք նրան:

Երեկոյեան երբ մենք նստեցինք շատրուանի մօտ, մօտեցան մեզ վից անցորդ զիւղացիներ. տեսնելով ինձ մօտ հրացան, որի զօրութեան մասին նրանք համոզուած էին, առաջարկեցին ինձ օգնել նրանց մի ահագին արջի սպանելու, որ մի քանի օր առաջ նրանցից կով էր փախցրել: Ես ուրախութեամբ համաձայնեցայ նրանց առաջարկութեանը և մենք մի տեղ նշանակեցինք ժողովուելու համար:

Հետևեալ օրը, կաթնից ու մոխրի մէջ թխած խմորեղէններէից բաղկացած նախաճաշակից յետոյ, մենք գնացինք ձորը տանող նեղ շաւիղով, որտեղ կաղնիների թանձր թփերի միջին արջը շինելէր իւր որջը: Մենք թւով քսան մարդ, որսորդներ էինք: Ամէն մէկը կանգնեց նշանակած տեղը. ինձ յանձնեցին ամենալաւը, ժայռի գլխին, որտեղից շատ յարմար էր ինձ արձակել արջի վրա, որ անցնում էր սովորաբար այդ ժայռի տակով, մօտակայ ձորը ուղևորուելիս: Մի ժամից յետ անասուն վարողներն և նրանց ուղեկից շները մի սաստիկ աղմուկ յարուցին թփերի մէջ: Մինչ ես անհամբերութեամբ սպասում էի վայրկեանին, երբ որջից հալածուած արջը պէտք է ժայռի տակովն վազէր, ձորի վերջում յանկարծ մի սաստիկ հրացանաձուլութիւն լսուեց: Արջը փոխանակ քշողների շղթայի կողքից վազելու, անցել էր նրա միջով. շները ընկել էին նրա յետևից, բայց նա փախաւ և ոչ մի գնդակ չկարողացաւ նրան հասնել: Որսը չյաջողեցաւ և մենք ստիպուած էինք դադարեցնել նրան:

Իսուսի հետ մենք վերադարձանք տուն, զօհ մնալով գոնէ նրանից, որ ճանապարհին մեզ յաջողեցաւ սպանել մի քանի խոշոր կամիր կաքաւներ (perdrix chuekar):

Ղայմաղլու մէջ դարձեալ երկու օր մնալուց յետ գնացի Գուլմուշ-խանէ և բարեաւ մնա՛ ասացի ծեր հայկին, որի մօտ ես բնակւում էի:

XXIII.

Ճանապարհին. — Ուռնի ամբարղանների կրկնակի գերազանցութիւնը. — Հովտում հանդստանալը. — Կարաւաններով հացահատիկների տանելը Բշաններու վրայ. —

Գետնափոր սկիւռներ: — Նրանց որսալը. — Նրանց սովորութիւնները:

Գետնի ափերով Բայբուրտ գնացող ճանապարհը երկու կողմից դարդարուած է պտղաբեր այգիներով: Այս այգիները մեծ մասամբ այնպիսի տեղերումն են գետեղուած, որտեղ ջրի սաստիկ յորդուութեան ժամանակ հասնում է նա, բայց հեղեղից նրանք պաշտպանուած են փայտերի խուրձերից ու քարերից շատ լաւ շինուած ամբարտակներով. աւելի ամրութեան համար նրանց վրայ տնկած են թանձր և բարձր շրջապարիսպ կաղմող ուռիներ, որոնք ծածկուած են խիստ ախորժ բուրմունք արձակող ծաղիկներով:

Գիշերուայ պահուն մենք կանգնեցինք զետի ամիսն: Իմ վրանը բացինք պարարտ մարգագետնի միջին: Առաւօտեան մտեցան մեզ ջորապաններ և մենք ճանապարհ ընկանք կարավանով:

Առաւօտեան մեզ հանդիպեցան հացահատիկներով բեռնաւորուած հազարից աւելի ջորիներ, որոնց Տրապիզոնից ուղարկուած էին կարին, որ նրանց սպասող վարժաները (?) պէտք է ընդունէին այդ բեռները:

Այդ օրուայ ընթացքում մեզ պատահեցան մի քանի հազար բեռնակիր կենդանիներ: Մի առաջնորդ կառավարում էր քսան ջորի, որոնք թէև փոքրահասակ, բայց զօրեղ էին և քաջութեամբ տանում էին բաւականին ծանր բեռը:

Նրանց բոլորի քթածակերն էլ ճեղքուած էին ճանճերից պաշտպանուելու համար, որոնք մանում են սովորաբար բեռնակիր կենդանիների քիթը. այս ձեռագործութիւնը (օղերացիան) նպաստում է նրանց այնտեղից քշելուն:

Մենք դեռ ևս Շարշուտ-սուի ամիսին էինք, երբ, մի մարգագետնով անցնելիս, ես զարմացմամբ տեսայ իմ առաջս վազող բազմաթիւ մանր գազաններին, որոնք մկներից փոքր ինչ մեծ էին և, ինչպէս երևում էր, ինձ բոլորովին անծանօթ էին: Սկզբում ես ոչ մի կերպով չկարողացայ նրանցից մէկին սպանել, որովհետեւ նրանք շատ երկչոտ ու արագոտն էին: Հեռուից լսելով կամ տեսնելով որեւիցէ բան, որ կարող էր նրանց շփոթեցնել, վազում էին նրանք իսկոյն իրանց ծակերը կամ կանգնում էին հեռաւորութեան մէջ, որ հրացանի արձակումը չէր կարող նրանց հասնել: Իսկ երբ իրանց ապահով էին համարում, կանգնում էին յետին թաթերի վրայ և ժամանակ առ ժամանակ թռչունի նման մի սուր ձայն էին արձակում:

Մեծ համբերութեամբ սողալով քարերի ու բլրակների վրայ անցնելով, ինձ վերջապէս յաջողեցաւ մի քանի հօտ սպանել: Ես այն ժամանակ տեսայ, որ այդ փոքրիկ գազանները սկիւռներ էին (sermophilus sitillus): Նրանց միսը, որ Հայաստանում սխալաբանաբար ճաղարների միսն է փոխարինում, շատ համեղ է: Նրանք կերակրվում են խոտերով, հատիկներով և արմատներով և ամառուայ վերջին շատ չաղ են լինում:

Նրանք պաշարներ են շինում ձմեռուայ համար, որ, լեռնային մկների նման, քնած դրութեամբ են անցկացնում:

Հայաստանի և Քիւրդիստանի բարձր բարձրավանդակներով անց-

ներիս, անդադար լսում ես այդ կենդանիների թափանցող ձայնը՝ նրանք անցորդների վրայ նայելիս այնպէս ուղիղ և անշարժ են կանգնում յետին թաթերի վրայ, որ հեռուից նրանց կարելի է զետեղի մէջ ցցուած սեպերի տեղ ընդունել: Բայց ահա երեւեցաւ զիշատիչ թռչունը, — և բոլորը յանկարծակի փախչում են: Սակայն ոչ բոլորովին և ոչ միշտ յաջողում է ազատուիլ: Ես մի անգամ սպանեցի մի արծիւ (aquila halitus) հէնց այն վայրկենին, երբ նա բռնեց թաթերով գետնափոր սկիւռին և օգը բարձրացաւ:

Որսորդական շունը, որին ես մօտս պահում էի, սովորեցաւ շատ հմուտ թեամբ այդ փոքրիկ զազաններին վազելիս որսալու:

XXIV.

Բալխսորի բարձրավանդակի վրայ բարձրանալը: — Հովիւների բնակարանները: — Վատ անցկացրած զիշերը: — Տարօրինակ նուահագանդէս զարթնելիս: — Մարդագետիկներ եւ նահիճներ: — Բաղդաւոր որս թռչնաբանի համար: — Բայբուրտ հասներ:

Ճաշեց յետոյ, մօտ երեք ժամին, մենք եկանք Մուրաա-խանը և քիչ ժամանակից մտանք մի փոքր ձոր, որ հոսում է այստեղ նեղ վտակ դարձած Շարշիւտ-սու գետը: Բարձր ծառեր — լաստենին, կաղնին և ուռին — փոխարկուեցան կարճահասակ թփերի, տեղ տեղ շուտով սկան հանդիպիլ վայրի տանձենիներ ու խնձորենիներ — ծառային բուսականութեան միակ ներկայացուցիչները:

Մենք սկսեցինք ելնել զառիվայրներով և բարձրացանք Բալխսորեան ընդարձակ բարձրավանդակի վրայ, որ ծածկուած է հոյակապ մարգագետիններով և լաւ մշակուած դաշտերով: Քարոտ հողն ու փոքրահասակ թփերը փոխուեցան պարարտ արօտատեղիների, որոնց վրայ բազմաթիւ եղևների ու գոմէշների հօտերը քաղում էին խոտը, իսկ աւելի պակաս պտղաբեր բլուրներով թափառում էին այծերն ու ոչխարները, որոնց համար այստեղ զեռ բաւականին ծարակ կար:

Երեկոյեան մենք հասանք Բալխսոր վիւղը, որ ծովի մակերևոյթից հազար վեց հարիւր տասը մետր բարձր է գտանուում:

Մուխթարը (զիւղական տանուտէր) տեղաւորեց մեզ մի մեծ քարեայ տան մէջ, որի հողակոյտը պաշտպանուած էր շատ սկզբնական փայտեայ շինուածքով: Ներսը գտանուում էր մեծ գոմ, սինա-

զարդ վանդակներով բաժանուած աւելի բարձր մասից, որտեղ բնակութեան սենեակներն էին: Չնայելով որ վաղուց հօտերը հեռացել էին սարերի ամառային արօտատեղիները, բնակարանում տարածվում էր մի խեղտող, սաստիկ անուշաորային հոտ:

Ես կամենում էի վրան ձգել և մաքուր օդի մէջ պառկել, բայց ինձ ասացին որ ես կարող եմ հիւանդանալ, որովհետեւ այս բարձր բարձրավանդակում գիշերները սառն ու խոնաւ էին:

Առաւօտեան ինձ զարթեցրեց գլխաւոր հրապարակում ժողովւող որթերի խլացուցիչ բառանջունը:

Խորքանշիւր տնից դուրս էին գալիս այդ սիրելի կենդանիներից մի քանի հատ. նրանք կազմեցին մի մեծ հօտ, որին պէտք է տանէին արածացնելու, հեռու նրանց բառանջող մայրերից:

Մենք գնում էինք ընդարձակ դաշտավայրներով, որտեղ լայնացած առուները մեծ ճահիճներ էին կազմել: Այստեղ տեսնում էինք բազմաթիւ ջրային թռչուններ: Արագիւնները աչքի էին ընկնում իրանց պայծառ փետուրներով: Շատ տեսակ բաղեր, որոնց թւում և *tadorne casar-a-i*, շատ հեռու լսուող դանդաղանց ձայներ արձակելով, լողում էին եղէգների մէջ:

Եղափրիկների երամները, պտտելով իրանց սովորութեամբ, անցնում էին մեր գլխների վրայ: Ես օգուտ քաղեցի իմ փոքր կարավանի հանգստանալուց, սպանելով նրանցից մի քանիսին:

Այս դաշտավայրներում ցամաք տեղերը լիքն են բազմաթիւ կաքաններով, անսպասելի հաւերով և արտոյաններով, որոնց թուից ես բաղդ ունեցայ սպանել մի քանիսին, որոնք շատ հազուադիւս տեսակներին էին պատկանում:

Մօտ ժամը տասնևմէկին մենք նորից ձորի խորքը իջանք և երբ ճանապարհը թեքուեցաւ, Բայբուրդը ներկայացաւ մեր աչքերին:

Ես քաղաքը մոնելիս շատ զարմացայ շների խմբի մէջ զարմանալի գեղեցիկութեան բարակներ նկատելով:

Ես ուզեցայ փորձել նրանցից մի քանիսին ընտանեցնելու, բայց չնայելով համեղ կերակուրներին ու փաղաքշանքներին, նրանցից ոչ մինը չկամեցաւ թափառական կեանքը թողնել:

ԲԱՅՔՈՒՐՏ ԵՒ ԿԱՐԻՆ

XXV.

Բայբուրտ քաղաք:—Նրա անուան ծագումը:—Ամրոցը:—Բնակիչները:—Թռչնաբանական հարստությունը:—Վաճառականությունը:—Մերկացած երկրի վշտալի տեսքը:—Գնալը:—Ճորոխի հովիտը:—Ցուրաը յունիսում:

Հայերէն լեզուի մէջ Բայբուրտի անուն ծագումէ քաղաքի վրայ բարձրացող, ամրացած և, ինչպէս երևում է, շատ հին բերդից: Նրա զանազան ոճերին պատկանող ճարտարագործութիւնը ապացուցանում է, որ նա մի քանի անգամ վերանորոգուած է եղել: Նրա պատերի վրայ շատ տեղերում նստեցրած են արաբական լեզուով արձանագրուած քարեր:

Բերդի միջում գտանվում են մի փոքր մատուռի աւերակներ, պատերի վրայ եղած նկարների հետքերով:

Բայբուրտը, որի մէջ մինչ չորս հազար բնակիչ են հաշւում, կառուցած է քաղաքը երկու մաս բաժանող ճորոխի գետի հովտում: Գետը անցնում են քարեայ կամրջով. իսկ ամառը նրա վրայից կարելի է անցնել ուղղակի ոտով: Նրա ափերին սեղ տեղ տեսնում են ուռիներ, միակ ծառեր՝ որ կարողանում են զուրա գալ հազար հինգ հարիւր յիսուն մետր ունեցող այս բարձրութեան վրայ, անբերրի անտաքատների միջին, որ ծառային բուսականութիւնը հանդիպում է միայն հեղեղատների մօտերքում:

Քաղաքի մէջ կուտակւող ագռաններն և կաշաղակները շատ ընտանի են: Նրանք ներս էին թռչում այն խանի սենեակը ուր ես բնակւում էի և առանց այլևայլութեան մեր աչքերի առաջ վերցնում էին կերակրի մնացորդները:

Փողոցներով անցնում են նոյնպէս բաղմամբիւ ցիւներ և մեծ սարեկներ, որոնց տեսակը ես չկարողացայ որոշել: Ես ցանկութիւն չունէի նրանցից ոչ մէկին սպանելու, որովհետեւ մոլեռանդ մահմետականները յարգում են նրանց ինչպէս արագիւններին: Ճշմարիտ է որ նրանք, ինչպէս և շները, ոչնչացնում են անմաքրութիւնները քաղաքի մէջ:

Բայբուրտի գլխաւոր աղբիւրները կայանում են հացահատիկ-

ների և ոչխարների առուտուրի մէջ: Կարավանների յաճախ դալը այստեղ նպաստում է նոյնպէս բնակիչների բարօրութեան:

Քաղաքի շրջականերում չեն երևում ոչ ծառեր, ոչ պտուղներ: Կեռասը, որը ծախում են այստեղ, բերում են Երզնկայից և Գոմուշ-խանէից:

Բայրութում երկու օր մնալուց յետ ես ուղևորուեցայ դէպի Կարին, որ գտանւում է այստեղից երեք հարիւր կիլոմետր հեռու, հարաւ—արեւելքում:

Մենք ընտրեցինք ամենակարճ ճանապարհը՝ Խօջապունարի կամ Խօջա—Հունգարի միջով և վեց ժամ գնում էինք ձորոխ-գետի ավտով: Գիշերը, չնայելով որ ամառ էր, պատահեցաւ բաւականին սաստիկ ցուրտ: Հետեւեալ առաւօտը մենք պատահեցանք մէկ հարուստ պարսկի պատկանող կարավանի, որը բաղկացած էր աւելի քան չորս հարիւր ջորիներից: Այս կենդանիների ոյժը վարմացրեց ինձ. նրանք կրում էին հարիւր վաթսուների մինչև հարիւր ութսուն օխայ (երկու հարիւր և երկու հարիւր քսանհինգ կիլօգրամմ)՝ այս երկու անգամ աւելի է ձիու սովորաբար տարածից:

XXVI.

Խօջապունար բարձրանալը.—Տար աղբիւր.—Փօստի հանդիպիլը.—Բարի խորհուրդ.—Ճանապարհի բարձրագոյն կէտը.—Իջնիլը.—Հանգստանալը.—Թաղեայ գլխարկի ազդեցութիւնը աւազակների վրայ.—Բաղդադի դիշեր մարգագետնի վրայ:

Առաւօտեան մօտ տասը ժամին մենք սկսեցինք բարձրանալ Խօջապունար: Ճանապարհի կէսին հոսում է տասնութից մինչև քսան աստիճան ունեցող տաք աղբիւր. նրա ջուրը պարունակում է փոքր քանակութեամբ ծծումբ:

Այստեղից ոչ հեռու ձգվում է մի ընդարձակ ճահճուտ բարձրավանդակ, որ առատ է կարմրատափկ սարեակներով և կոցարներով: Գողգոթալիների սև և միւս մանր տեսակները այնքան մօտիկ էին թռչում մեզանից, որ մենք կարող էինք ձեռքով բռնել նրանց և որսում էին մեր ձիաների շուրջը հաւաքւող ճանձերին:

Մօտ կէսօրին, ամայի խանից ոչ հեռու, մենք հանդիպեցանք մի չափարի, որ Թէյրանի և Կ. Պօլսի մէջ թղթաբերի պաշտօն էր վարում: Կարինի Փրանսիական հիւպատոսի կողմից նա ինձ խոր-

հուրդ տուեց արթուն լինել և շտապել, որովհետև լուր էին ստացել թէ այս տեղերում աւազակների խումբ է թափառում:

Մի քանի ժամանակ մենք գնում էինք խիստ բարձր, բայց ոչ խոր ձորով, որ տեղ տեղ լայն ու ճաճային էր, իսկ տեղ տեղ նեղ ու քարային: Նա տարաւ մեզ խօշապունար, որ երկու հազար հինգ հարիւր մետր բարձրութեան վրայ է: Իմ թարգմանը, որ առաջ ման էր եկել այս ճանապարհով, ինձ ցոյց տուեց հեռաւորութեան մէջ հազիւ նշմարուող մի սև կէտ և ասաց թէ դա կարինն է, թէև մենք դեռ ևս տասնհինգ ժամուայ ճանապարհով հեռու էինք նրանից: Մեզ շրջապատող հրաբլիային սուր գագաթների վրայ նստում էին անշարժ, որպէս քարային քանդակագործութիւնների, կորճեր, բազէներ ու արձիւներ և հանգիստ նստում էին մեզ վրայ: Միտեց: Ոչ մի ժամանակ ես չէի տեսած աւելի հոյակապ տեսարան: Այս սարերի մոխրագոյն ու մանիշակագոյն ահեղ պատկերները, որ ձիւնի կուրացուցիչ սպիտակ գծերի սուր հակապատկերներ են կազմում և ոտներիս տակ փռուած ահագին հորիզոնի երկնագոյն գծերը մի անասելի բնական և մեծաքանչ պատկեր էին ներկայացնում:

Մենք իջանք մի լայն վտակի ափը, զմայլուած հոյակապ արօտատեղիով, որտեղ մեր ձիւների համար առատ ճարակ կար:

Երբ իմ վրանը ձգեցինք, ուղեկիցս, որին ես առաւօտեան վերջրել էի Մառէն խանից և որը շատ վախենում էր աւազակներից մեր չափարին հանդիպելուց՝ ի վեր, սկսեց պնդելով խնդրել ինձանից լցնել հրացանը և ծածկել իմ թաղեայ գլխարկը գետնի մէջ ցցուած ձողի վրայ. նա ասում էր թէ այն ահն ու յարգանքը, որ ներշնչում են եւրոպացիներն և նրանց գէնքերը, հեռու կը պահեն աւազակներին յարձակուելուց:

Որպէս զի նրան հանդատացնում, կատարեցի նրա ցանկութիւնը և քնեցի լորերի երգի հետ: Աւազակները մեր քունը չխանդարեցին և մենք ճանապարհ ընկանք լուսադէմից առաջ, որպէս զի աւելի վաղ հասնենք կարին, որ դեռ ևս տասնմէկ ժամուայ ճանապարհով հեռու էր խօշապունար գիւղից, որի մօտ մենք իջել էինք: Երեք ժամուայ ընթացքում ճանապարհը ծռվում է ոլոր մոլոր գծերով՝ կոպ-Գաղի շղթայով, որի առջևի սարերը քանի գնում ցածրանում են դէպի Նփրատը, որ այստեղ Մէյմանսուր է կոչվում: մենք նրա վրայից անցանք իր համանուն գիւղի մօտ:

XXV. II.

Մ. ՆՄ. ԲՈՅՐՈՎ ԵՎ ԵՎԳ. ԲՈՅՐՈՎ ԶԱՄԱՆԱԿԱՆ

Եփրատ, — Կարինի դաշտավայրը, — Մթնոլորտի թափանցականութիւնը վեց հազար ոտ քարձրութեան վերայ, — Լիմա, — Ծմբոյին քեր, — Նոր ճանապարհ, — Վատ շինութիւն, — Հասնիլը, — Կարին, — Ճահիճներն ու նրանց մէջ գտանաող թռչունները:

Երբ մենք հակառակ ակող՝ բարձրացանք մեզ մնում էր միայն անցնել դեռ ևս Կարինից մեզ բաժանող մեծ դաշտավայրը, այս բարձրավանդակի մթնոլորտի թափանցականութեան պատճառով (հազար ութ հարիւր մետր բարձրութեամբ) քաղաքը հեռուից լատենաւում էր, չնայելով որ մինչև այնտեղ դեռ ևս ութ ժամուայ ճանապարհ էր մնում: Դաշտավայրում տեղ տեղ հանդիպում էին գիւղեր, որոնց շուրջը թափառում էին բազմաթիւ հօտեր, խոտ ու ակող: Երկիրը լաւ է մշակուած: Այստեղ ցանում են զանազան տեսակ ցորեան, հաճար և վարսակ, բայց երկրի ընդարձակութիւնը այնքան է, որ դեռ ևս նրա երեք քառորդ մասը ծածկուած է մարգագետիններով ու ճահիճներով:

Կարինից երեք ժամուայ ճանապարհին մենք հանդիպեցանք Խիճա գիւղին, որտեղ կան տաք ծծմբային աղբիւրներ, որոնք հոշակուած են որպէս լաւ առողջարար միջոց այս երկրում բուռն կանին տարածուած քոսի և աստղիային հիւանդութիւնների դէմ:

Խիճայում մենք անցանք նոր ճանապարհով, որի վրայ ժիր աշխատում էին: Նրան շինում էին դաշտավայրից մէկ կամ մէկ և կէս մետր բարձր: Նրա կողքին շինուած է ջրանցք կենդանիների համար: Նրա շէնքը շատ անբաւականացուցիչ է: Հողաբլուրները անկանոն են, ջրանցքները նեղ և ոչ խոր, իսկ բոլոր արհեստական աշխատանքները աւելի վատ են քան Տրապիզոնի վիայից թում:

Կարինում ես մնացի երկու շաբաթ և այդ ժամանակի ընթացքում յաճախ գնում էի շրջակաները և մանաւանդ ճահճի մօտ, որի միջով հոսում է Եփրատը:

Այս գետի վրայ ձգուած են շատ տեղերում կամուրջներ, որոնց մօտ տանում է ճանապարհորդին խճուղին:

Զմեռը ճահիճներում լինում են շատ տեսակ թռչուններ, բայց ամառը նրանց մէջ մնում են միայն կանկներ, արագիլներ, բադեր, եղալիւրիկներ, ձկնկուլներ և բազմատեսակ ծովածիճառներ:

II° V^o XX

ՀԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԹՈՐՏՈՒՄԸ: Մ

Եւ զայն ընկ զմովն ամբողջապէս ի յայնչումն Ս. — զգլխաւոր ինկղալ — ասպի
 իջ ասիւ — Զգլխաւոր զգլխ — **XXVIII.** — ասիւ — լոկի մասն յոգնող
 զքմմաւորն բոլորս չի ընկնում յո մեղմմիւն — ասիւ — զգլխաւոր — ասիւ

Թորոտմ դնալը: — Եփրատի ճարհմները: — Լա որս: — Ամնորեայ փռորիկները: —
Կարա — Կեզէկ: — Սորմիս Թորոտմի զլուտոր զիւղաքաղաքը: — Թորոտմի հովտի
քնակիցներն: — Եփրատը թռնները: — Թորոտմ-Ղազնի: — Պողատու ծառերի
խոտածառս մամկանայալ անտառը: Կաղցամէն փայտաշաղջապ
այլ բոյսով զցարաց. (Գնամկաղջապ զոմն զայդա՞ցա զարա՞ց)

Յունիսի 23: Ին ես ուզեորուեցայ զԷպի Թորոտմ, փի հովտայ
որ Կարինից հիւսիս էր գտնուում: Այդ քաղաքից դուրս եկայ եւս
մօտ կէսօրին երկուսի կիսին մենք մօտնք ճահիճներին փահմանը:
Ջրային Թռչունները որոնց մենք տեսանք խճուղու կողքերին, ող-
ջունում էին մեզ սուր ձայներով: Սե ու սպիտակ յղունակարդ
ձկնկուկները բարձրանում ու Թռչում էին մեր առաջը, բայց այն-
պիսի տարածութեան վրայ, որ հրացանի արձակումը չէր կարող
նրանց հասնել: Մեր զլիւներով պտոյտ էին գալիս ծովածիճառներն
ու որդրները. եղէգներէց, մեր մօտենալուն պէս, դուրս էին Թռչում
փայրի բաղերը: Երկու անգամ սղանելիք մենք նրանցից մի քանի
սին: Երկու ժամուայ ծանապարհից յետոյ մենք անցանք մի կամուրջ
և սկսած այդ տեղից մենք գնում էինք Եփրատի ափով, որով մեզ
հարկաւոր էր բարձրանալ համարեա մինչև նրա զետեաբերանը:
Ծանապարհին մենք ականատես եղանք այս կողմերում պա-
տահող սուրբի վոթորիկներից մէկին: Երեկոյեան, յորդահոս անձ-
րելի ժամանակ, մենք հասանք Եփրա — Կեզէկ մի մեծ գիւղ, որ
Թորոտմի հովտի առաջին աստիճանի ստորոտում լինելով, Կարինից վեց
ժամուայ ծանապարհով է բաժանուում:

Արքունական գանձատանը ծառայող մի աստիճանաւոր ասում

էր ինձ, թէ թորտումի նահանգը, որի մէջ կայ վաթսուներկու գիւղ, շատ խեղճ է: Խոր և ոլորապիւրկ հովիտներում, որոնցով ճեղքուած է ամբողջ երկիրը, երբեմն միայն պատահում են վարուցանքի համար պէտանացու տեղեր:

Այս գիւղերից քսանեւեօթը, որոնք հիմնուած են լեռնագագաթների վրայ, բնակեցրած են բացառապէս հովիւներով: Մնացած երեսունհինգ գիւղիւում, որոնք գետեղուած են թորտում—տուփ ավերին, գիւղացիները ցանում են հաց և ունին մրգատու այգիներ, որոնց մէջ մանաւանդ շատ կան խնձորենիների, տանձենիների, կեռասնիների, ծիրանի և թթի ծառեր, որոնք տալիս են սպիտակ և կարմիր պտուղներ. կան նոյնպէս ընկուզենիներ: Թորտումից միջին թուով տանում են կարին տասը հազար տոմկական լերայի (երկու հարիւրերեսուն հազար Փրանի) պտուղներ:

Սարեխի մօտ դտանուած նեղ ձորի խորքում և գետով ոռոգուած մարգագետիններում, որի ավերին տեղ տեղ բանում են ուռիներ ու սօսիներ, խիստ շատ ծաղիկներ կան: Այս գոյ, ստուերաւոր տեղերում եւ շատ հազուադիւր միջատներ ժողովեցի:

Մի քանի օր շարունակ շրջակաները հետազօտելով, ես ոչինչ նշանաւոր բանի չհանդիպեցայ բացի թորտումեան բերդի (թորտում—ղալէսի) նկարչական աւերակներից, որոնք գտանում են մի ժայռի վրայ, որ կարծես պոկուել է սարից ու հովիտը ընկել: Նա ամէն կողմից շրջապատուած է գետով, այնպէս որ մի տեսակ կղզի է կազմում: Այս տեսակ դիրքը ստիպում է ենթադրել, որ այս ժայռը ամէն ժամանակ ծառայել է որպէս բերդի պատուանդան և ես համաձայն չեմ բնիկների և առհասարակ նրանց կարծիքին, որոնք նրա հիմնարկութիւնը ջնջուլացիներին են վերաբերում:

Պաշարումների ժամանակ, հաւանական է կարծել, որ պաշարուածները ջրի համար ստորերկրեայ անցքով լինէին գնալիս, որ դէպի գետն է իջնում:

Ինձ ասում էին մի քանի ժամուայ ճանապարհով Սարեխից հեռու գտանուող մի մեծ լճի մասին և յուշի մէկին ես ողևորուեցայ նրան տեսնելու: Ժանապարհին մենք անցանք շատ գիւղերով փոքր վասիւների մօտ, որոնք հոսելով խոր լեռնաձորերի միջով թափուում էին թորտում—տուփ մէջ: Այս գիւղերը, որոնց աները համարեա թաղնուում են պողատու ծառերի թաւ անտառի մէջ, մերկայած լեռների մշերնին սարածուող իսկական օպալներ են:

Տօթից նե զացած ճանապարհորդը անհամբերութեամբ սպասում է բույսին, երբ պէտք է հանգստանայ այդ այգիների հովտների մոտ և զմանայ պտուղներով ու կաթնով որոնք այստեղ մեծ առատութեամբ են լինում:

Երեկոյեան ամբողջ օրուայ անյաջող միջատաբանական որոնումներից յետո՝ մենք հասանք Ոչերի՝ Այստեղ արդէն ոչ թէ այգիներ, այլ հսկական անտառ է պտղատու ծառերի, որոնք սուրբուայ այդ կղանակին ծածկուած էին հասած մրգերի այնպիսի բազմութեամբ, որ նրանց ծանրութիւնից ճիւղերը թեքում էին:

Արեգակի մայր մանկուց յետոյ հովտի բոլոր գիւղերից ուղարկում են մրգերով բեռնաւորուած ջորիների կարավաններ: Գիշերուայ սուրբ օգուտ քաղելով, գիւղացիները անցնում են Կարինի ճանապարհի մեծ մասը:

Հարուստ այգետէրերից շատերը ունենում են չորս, հինգ կամ վեց կէն. այս նրանց համար մեծ անտեսութիւն է կազմում, որովհետեւ կանայք պարսպում են պտուղներ ժողովելով: Ամենայն տեղ ուր սովորութիւն կայ բազմակնութեան, կանայք ծառայում են որպէս սպասուհիներ: Այսպէս է իրերի դրութիւնը ոչ միայն Արեւելքում, այլ և մօրմօնների մօտ:

Այն բոլոր պտուղները, որոնց չեն վաճառում ամառը թարմ դրութեամբ, որ են—ծիրան և թիթային պտուղներ, չորացնում են և աշնանը ծախում:

Յուլիսի 2-ին մենք ուղևորուեցանք դէպի Իսպա՝ մի գիւղ, որ հիմնուած է լճի ափերին: Առաջ մենք գնում էինք թորոտում գետի ափով, որ հոսում է ոլորապիլիկ ժայռերի միջին: Անցնելով նրա վրայ ոտով տան անդամից աւելի, մենք հասանք մի տեղ, որտեղ հովիտը բաւականին լայնանում է և այդ տեղն էլ անցնելով սկսեցինք զնայ լճի ափով. յետոյ նրան ձախ կողմը թողնելով, թեքուեցանք դէպի Իսպայի ճանապարհը, որ նրանից մի կիլոմետր հեռու է դառնում:

Այս գիւղում ես մնացի չորս օր, պարսպելով կենդանաբանական խուզարկութիւններով լճի ափերին:

Յուլիսի 6-ին ես արդէն Սարեխումն էի և շարունակելով ճանապարհը ամսի 10-ին Կարին հասայ՝ այս քաղաքից մինչև թորոտ մի լիճը քսան ժամուայ ճանապարհ են հաշւում: Ամառը Հայաստանի բարձրալեռնայինների կարճ է լինում: Խոտերն ու բոյսերը, որ

հազիւ սկսում են ապրիլի վերջին ձիւնի ծածկոյից ազատուել, օգոստոսին արդէն թառամում ու չորանում են: Եւ չէի կարող չհիշեալ, որ յոյսունենալը հարուստ օգնութեան տրուելու գիտութեան վերաբերութեամբ և այսով վճռեցի վերադառնալ Տրապիզոն, մտադրուելով շարունակել որոնումներս (անգլիականի¹⁾) սարերի հիւսիսային զառիվայրի վրայ, որտեղ ինչպէս ինձ ասացին, աշունը տարուայ ամենալաւ եղանակն է լինում: Եւ ինչպէս

Կարինը թողեցի եւ յուլիսի 15-ին:

Յրանսիական հիւպատոս պ. Էյնօն այնքան արծառաւորիչ զրուցեցաւ, որ անցկացրեց ինձ մինչեւ Իլիճա: Եւ բաժանուեցայ տանից ճշմարիտ ցաւակցութեամբ բոլոր սրտից շորհակալութիւն յայտնելով նրա բարեյօժար ընդունելութեան, նրա խորհուրդների և ինձ մատուցած բոլոր ծառայութիւնների համար:

ՔԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԽԱՍՍԻ - ԲԷՅԵՒ ԵՒ ԿԱՐԱՉՈՒԹՈՒՐԻ ՄԷՋ

XXIX.

Արշաւանք դէպի Խամսի - Բէյ. — Յրանսիական հիւպատոսի սիրալիր ընդունելութիւնը. — Ծովի մոտերեւոյցից մէկ եւ կէս անգար մարի բարձրութեան վրայ. — Տաճարական ինժեներներն ու նրանց ծառայութիւնները. — Հարկահաւուցիչները. — Պոնտոսեան Ալպերի վրայ նախապարհ անցկացնելու դժուարութիւնը. — Տեղի դիրքի եւ բուսականութեան սիրունութիւնը սարերում. — Վայրի պտուղներ:

1869 թուականի յուլիսի վերջին պ. Դէրչէն, Յրանսիական հիւպատոսը Տրապիզոնում առաջարկեց ինձ տեղափոխուել այն վրաններում, որ նա հրամայել էր փակեցնացնել չորս հազար ու բարձրութեան վերայ Խամսի քէօյում, որ Տրապիզոնից տասնմէկ ժամուայ ճանապարհի վրայ է, իւր-բէօիլիւ խանից փոքր ինչ բարձր ձիւնի տարի հիւսիսային զառիվայրի վրայ: Մեր հարեաններն էին տաճարական ճարտարագործ սպաները, որոնք շինում էին Կարինի երկու հազարքսանմէկ մետր բարձրութեամբ տարի վրայից անցնող նոր ճանապարհը:

Հողակոյաների շինելու համար ստիպմամբ հաւաքում են այն գիւղերի բնակիչներին, որոնցով ճանապարհը անցնում է, բայց նրանք

1) Հազիւ ասան են՝ անուանում տաճարական Հայաստանի այն մասը, որ գտնւում է Եփրատի ստիւն ձորի և ձորի ստիւն հովիտների ու Սե ձորի, ափերի մէջ:

սրտով չեն պարապում: Բայց յայդ՝ մեծ ծառերի կտրելու անհրաժեշտութեան պատճառով, գետինը լուացնում է ջրից և հողի նշանաւոր փխտողները յաճախ մի քանի շաբաթով ընդհատում են աշխատանքը: Այս գաւառներում պատահում են նոյնպէս թանձր մանուշակներ, որոնք անձրեւից աւելի են գետինը թայ անում: Բայց այս բոլորից դժուար է լինում ուտելու պաշարեղէններ ձարել քանուորների համար, որոնք կերակրի սակաւութիւնից միշտ կը փախէին:

Խամսի՝ ֆէօյ գիւղի շրջակաները շատ նկարչական են: Հայկապտարները բարձրանում են ոլորապիլի թայութի միջին, որոնց վերնից Գէգիրմեն Գերէնը թափւում է անդադար ջրվէժներով, խոր լեռնաձորերի մէջերքին: Չնայելով բարձրութեան և անընդհատ մեզերին, գիւղացիները ցանում են մի քանի հացային բոյսեր՝ մանուշակ շատ է բնում սցատեղ եգիպտացորեան:

Բոլոր լեռների կարգերում պատահում են շատ հանքային, ալկալեան աղբիւրներ, որոնց առողջարար յատկութիւնները յայտնի չեն բնակիչներին: Տնկաբանութիւնը հարուստ ու բազմատեսակ է:

Մորի և հաղարձի թփերը, որոնց մայիսին տեսել էի՝ եւ ծաղկած, այժմ սրտեղներով էին ծածկուել:

Խամսի՝ ֆէօյում եւ մնացի մինչեւ օգոստոսի 15-ը, հաւաքելով նրա շրջականերում հարուստ միջատաբանական և բուսաբանական աւար:

XXX.

Նոր ճանապարհորդութիւն դէպի Կարաչուքուր ընկուղեմու ուռոյցները ծովի մօտ տանելու համար՝ ճանապարհի զոնեւու նպատակով: Կարաչուքուր համանք բարձր բարձրամանդակներով: Ընկուղեմու ուռոյցներ սոկուղների պորձունեւին: Փոխադրելու միջոց: Երեսուն մարդու տարած տնակին պապաբարակը: Պատանաղնաւ:

Իմ հրապիւղուն դառնալուց յետոյ, ընկուղեմու ուռոյցներ պոկողներէ մէկը՝ իմ առաջին ճանապարհորդութեան ուղեկիցների թուից, առաջարկեց ինձ վերադառնալ նրա հետ Կարաչուքուր, բայց ուրիշ ճանապարհով: Սկսած Գիգանի ամենաբարձր կէտից մենք գնում էինք լեռնաշղթայի երկայնութեամբ, իմ ուղեկիցս յոյս ունէր գտնել այստեղ աւելի յարմար ճանապարհ ընկուղեմու ուռոյցները ծովի մօտ փոխադրելու համար, որ անցեալ աշնան էին կորստել:

Բայց Վեյ ժամեց յետոյ մենք հասանք Կարալուքուրի վրայ, քարձ
 րացող քարձը բարձրալանրակը, վաստակելով այսպէս ու թ ժամուայ
 ճանապարհէն: Եւս ձեռքի: Գիտեմ ցոյցնուողի ցոյցն յետոյ: Կրն
 ցոյցն Սերս շաւիղը նստրով մենք գնում էինք անցնում է թեք զգ
 աւիւկայրներին հովիտներով աճեղքուած բարձրալանրակներով յորոնց
 միջին հասում են առուններ: Մենք ցահանք միայն երկու եայլաղաւ
 մուային (գիւղեր), որոնց անունները ինձ յայտնի չեն: Գլանայ
 նեկ Սերս Կարալուքուրուց մեզած միջոցին արհեստագործ ձեռք բե
 րեց անոնաւից ուռոյցներ, որոնց մասալիք էր ցրակիլոն ուղարկելու:
 Վերան դանդաթը վնայում համար միայն մի ճանապարհ է կայ: Նա
 հրամայեց կորել անտառում երկու փոքր հասակ եղև իններ ուռո
 ցիկ նրոնցից ձիւղելը: Ետոյ երեսուն մարդ կանգնեցան երկու կար
 ղով Լէրբորձադրին ուսերի վրայ այդ ահագին նորոյարակը որի
 վրայ հաստ թռկերով կանգնած էին ուռոյցները: Տասը ուրիշ մարդ
 նստարատ գնում էին աստիկ յոգնածներին փոխարինելու համար:
 Այդ քառասուն լեռնականները բարձրացան լեռան զառիւկայր այն
 նիւսի մի նեղ շաւիղով, որով ման են գալիս միայն այժերը: Առանց
 չափանոր քայլը ընդհատելու: Բարձրալանրակի վրայ ուռոյցները
 տանելու համար երկու օր դորձ ածեցին: Պատուարակ կորոյները
 կամեցան տանել նրանց ոչ Զիւանի տնով և ոչ այն ճանապար
 հով, որով մենք մի քանի օր առաջ ման էինք եկել: Վերջապէս
 ժնեցին դարսել նրանց սայլն վրայ և տանել Պատանայ ծովն ա
 վին: զոտանող մի մեծ զիւլաքաղաք, որտ մէջ լծափուող
 փոքր գետակի բերանի հետ հրանկիւնեց երեք ժամուայ ճանապար
 հով: Զեռու: Պատանայից մինչև Կարալուքուրը ասանու թ ժամուայ
 ճանապարհ կայ: Գլանայից յետոյ գնաւ, իրենց կամուայ
 ձեռքի ձ գանալ քան ոյս ա լալ ձգովին ձ ձգածայն անկապ
 Զրոյն: Գլանայ ձ ցոյցն յորոնց բնաւոր մանաւ յետոյ միջ

XXXI.

Պլատանայ գետը լեռնաշղթայով։—Մեղեքէ կամ ետլադ։—Կանանց գեղեցկութիւնը։
—Սաստիկ արագ իջնելը դէպի բարձրավանդակը։—Որպիսի միջոցներ են գործ
դնում լեռնականները այս անյարժարութեան առաւն տննելու համար։—Ակոմայ
հիւնկալութիւն։—Վատ ընթրիք։—Պլատանայի հովիտը։—Մովի ական և Տրապիզոն
հասանելի։

Մեր հեղափոխության հաջողության համար մենք պահանջում ենք, որ իշխանությունը անհապաղ հրապարակի և իրականացնի հետևյալ պահանջները՝

բարձրացանք Կարաշուքուրից ամենաբարձր դռին։ Այստեղից բաց-
ւում է մէկ անտփոր ընդարձակ տեսարան և եթէ հոգիից բարձրաց-
ող մէզը չլինէր, մենք կը տեսնէինք ծովը։ Մինչև այստեղ ճանա-
պարհը յարմար էր սահակով մանգալու համար։ Ախօրին մենք
սկսեցինք իջնել և մի ժամից արդէն գտանուում էինք փայտից շի-
նուած մէզէրէի կամ եայլադի մէջ։

Կանայքը, որ խիստ անմատչելի չէին, նայում էին մեր գնալուն,
առանց ծածկոյթները վեր թողնելու։ Նրանք վատ չէին մինչև այժմ
իմ տեսած տաճիկ կանանցից։ Մօտ երկու ժամից մենք անցանք մի
գետակ, որի մօտ մի ուրիշ գիւղ տեսանք, իսկ փոքր ինչ հեռու,
առանձնացած տեղում բարձրանում էր քարաշէն մզկիթը։

Հինգ ժամին իջնելը շատ դժուարացաւ, ձիաները անդադար
ընկնում էին, որովհետև մեզ շրջապատող թանձր մառախուղից ճա-
նապարհը խիստ սահուն դարձաւ։ Առնականների սովորութեան
համեմատ մենք ստիպուած էինք ձիաների ազիններից բռնել, որպէս
զի նրանք անդունդների մէջ չընկնէին։

Այս արագ իջնելուց յետոյ մենք հասանք հովտի խորքում
գտնուած գետի ափը, որով մենք պէտք է Պատանայ գնայինք։

Գիշերը ժամանեց, բայց այդ երկրում արեգակի մայր մանե-
լուց յետոյ դժուար է օթեան ձեռք բերել։ Գիւղը դատարկ էր,
որովհետև համարեա բոլոր հովտի բնակիչները տեղափոխուել էին
լեռնային եայլադը։

Մենք վառահանում էինք մնալ առանց օթեանի և ընթրիքի,
երբ յանկարծ հեռաւորութեան մէջ կրակ նկատեցինք ու ճանա-
պարհ ընկանք դէպի այնտեղ։ Շատ խնդիրներից, խոստումներից ու
սպառնալիքներից յետ մեր կողմից, բնակիչները տուին մեզ քիչ
դարման ձիաների և սիմկիւրի հաց ու սոխ մեզ համար և թողնե-
ցին քնել գոմում, որտեղ մեր ձիաները պէտք է մնային։ Ամբողջ
գիշերը յորդահոս անձրև էր գալիս։

Միւս օրը մենք հեռացանք հաւախօսին մինչև Պատանան
մեզ մոտ էր վեց ժամուայ ճանապարհ։

Ամբողջ Պատանայի հովիտը շատ լաւ մշակուած է։ Այստեղ
ցանում են ցորեան, դարի և սիմկիւր, իսկ աւելի պակաս սրտատու
տեղերում բնում է կաղնին և անկում են լոբի, որ մեծ քանակու-
թեամբ Արուզա են սւղարկում։ Միախառը, որ յատկապէս այնտեղ է
մշակուում, փոքր ինչ հաշակուած է. նրա տերեւները, որոնց ուղղակի

չորացնում են արանց որևէ ուրիշ պատրաստութեան, զեղին են ինչպէս ոսկին: Այս ծխախտար մասամբ լեզու մն են գործածում: Եւ մասամբ էլ դուրս են անում: Ինչպէս և սամուռնեան ծխախտար, Ռուսաստան:

Պատումայի և Տրապիզոնի միջև ճանապարհը ծովն անում է գնում: քաղաքի մօտ նա անցնում է մրդատու այգիների մօտով: Հարուստ բնակիչներից Հատերը քաղաքից դուրս տներ ունեն: Գիցն մի նաւատարմութեան և գլխավոր յաւաք ընտրո լլղան

ԶԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԳՈՒՄՈՒՇ - ԽԱՆԷԻ ՄԷՋ

XXXII.

Ճանապարհ դէպի Գումուշ-Խանէ Կարակափանի միջով:— Գօրգուքուի դաշտա-
ցոյց պատկերը:— Լեռնականների արդիւնաբերութիւնը:— Գիւղ:— Յօւնաց զաղծա-
կանութիւն:— Խաներ:— Լեռնա գաղաթիւն:— Խննելը:— Գումուշ-Խանէ հասնելը:—
Տեղական այգեպանների բարեկամութիւնը:— Լաւ ժողով:— Տրապիզոն վերադառնալը:

Երբ ես Ֆրանսիայից հեռանում էի մի քանի այգեգործներ ինձ յանձնարարութիւն արին նրանց համար սերմեր ու պատռւածակու-
տանք բերել և ես նորից մտադրուեցայ գնալ Գումուշ-Խանէ Կա-
րակափանի սարով: Տրապիզոնից մինչև Գումուշ-Խանէ միայն տասնե-
ութ ժամուայ ճանապարհ էր: Գումուշ-Խանէ անցնում է Ջելեկիքի
միջով: որտեղ բաժանւում է Կարինի ճանապարհից և գնում փոքր
հովտով դէպի Գօրգուքու: Այստեղ խիստ շատ խաներ կան: Բայց
նրանց մէջ կանելի է գտնել փարաւանների համար անհրաժեշտ
իրերը:

Առաջին անգամ ես տեսայ այստեղ մի մեարից անելի լայնու-
թեամբ փեկոնի բնից փորոճած սեղաններ: Արդիւնաբերող բնակիչ-
ները փորում են նոյնպէս արկղներ ծառերի կոճղերից, որոնց մէջ
պահում են իւղի պաշարներ:

Երկրի տեսքը այնպէս է, ինչպէս որ ծովն ափերին է լինում:
Լեռնային զանաւանդակներ ծածկուած են ահագին ահիւսիսը յիշե-
նող, եղևիկներով: Գաղութի մօտ գետինը ծածկուած է մանր խո-
տով, որ հօտերի համար գերազանց ճարակ է կազմում: Գիցն շոյ
խրճիթները կառուցուած են քարձր տեղերում: նրանք խիստ

շատ են և առանձին առանձին, որով կարելի է ապացուցանել թէ այդ երկրում վառնգ էլ տիրում:

Գծրդիւքուն անցնելուց յետոյ ակսեցինք Աարաղափան տաղը բարձրանալ. նրա դադաթին մենք կէսօրից յետոյ հասանք: Բարձրանալուց անցնելու խոտով ծածկուած բլուրները փոխուած էին անբերրի, քարային գետնի: Մովի մակերևոյթից երկու հաղար մի քանի հարիւր մետր բարձրութեան վրայ են գտանուած խաններն ու խանութները, որտեղ օրուայ ամենաշոք ժամանակ հանգստանում են մրգերով բեռնաւորուած ձիաներից բաղկացած կարավանները:

Այստեղից մենք իջանք զժուարակոյս դառնվայրներով դէպի Ստավրի գիւղը, որ գտնւում է մի պողաբեր դաշտավայրի վրայ, նկարչական տեղի միջին: Ես կորեցի այստեղ մի քանի ոստեր պատուաստման համար վայրի խնձորներից, որ խիստ շատ բնուած են ճանապարհի կողքերին: Խնձորները մանր են, բայց սիրուն դեղին գոյնի և ակորժ համի: Այս գիւղը բնակեցրած է բացառապէս յիւներով: Հէյլենագէտները համոզուած էին ինձ, թէ այստեղ խօսում են հին յունական լեզուին խիստ շատ նմանող մի բարբառով: Ահա սարակ կարծում են թէ Ստավրին մի ժամանակ կախումն է ունեցել Տրանսկանից, որ այն ժամանակ յոյների դաղթականութիւնն էր կազմում:

Ստավրին թողնելով, մենք ուղևորուեցանք աւելի հեռու լեռան գօտիի երկայնութեամբ, նեղ շաւղի երկու կողմից փակւած իջնում էին դէպի խոր ձորերը Եւրասիական ժայռեր. փոքր ինչ յետոյ մենք անցանք *Abies nordmanniana* կոչուած բարձրահասակ եղևինների ծածկոյների տակով: Նրանց ճիւղերի ծայրերին դուրս են եկած ահազին, աշտանակների նման ուղղահայեաց կանգնած զնդակներ: Այս տեսակը, որ թանգ է գնահատուած արդիւնաբերութեան մէջ, այժմ արդէն կարողանում է բիւնանալ Եւրասիայում:

Երեկոյեան մենք հասանք Գումուշ խանէ, որ իր մրգատու այգիներով գտնւում է Դարչուտ գետի աջ ափին, որի վեհալից մենք անցանք Բուրգ - Ալի - Օղուշի մէջ գիշերը անցնելու համար:

Յաջորդ առաւօտը ես դնացի այն այգեգործների մօտ, որոնց համար ունէի ես յանձնարորական նամակներ: Նրանք թոյլ տուին ինձ, միայն ծեր տաճիկներին յատուկ, չափազանց պարտաւորութեամբ ու բարեյօժարութեամբ, կտրել բոլոր ծառերից պատուաստ-

Փոթի գնալու համար հարկաւոր է տեղափոխուել անողնափայտ փոքրիկ շոգենաւը, որ այդպէս է կառուցուած Ռիօնի գծից աւելի հեշտութեամբ անցնելու համար: Այս լողալը շարունակուած է երեքից մինչև ցոսաներկու ժամ, նայելով ծովի դրութեան: Փոթու մուտքի մօտ կայ բաւականին բարձր փարոս: Բարդաքր կառուցուած է ձահճի միջին, Ռիօնի (հին Փասխի) և Կոդատի բերուած հողի վրայ: Նրա կեդրոնում տեսանելի են ջնտվական ոճով կառուցուած բերդի աւերակները, որ մասամբ քանդուած ու հասարակական այգի է դարձրած:

Դեռ ևս տասներկու տարի առաջ այստեղ կային մի քանի տներ ու խրճիթներ, ցրուած ձահճի ու անտառի միջին: Իսկ այժմ լայն և ուղիղ փողոցները մօտենում են կենտրոնին: Նրանց կողքերից անցնում են խոր ջրանցքներ որոնց մէջ մանչում անթիւ գորաներ: Բոլոր տները կառուցուած են ցցերի վրայ, որովհետև այստեղ ամէն տարի հեղեղումներ են պատահում, այնպէս որ հազարդակցութեան միակ միջոցը նաւակներն են լինում: Այս հեղեղումների պատճառով փոթին ամենաանառողջ տեղերից մէկն է Կովկասում: Բայց չնայելով այս բանին, բնակիչների թիւը, որ 1850 թուականին մէկուկէս կամ երկու հարիւրից աւելի էր, 1865-ին հասաւ մէկուկէս հարարի: Իսկ այժմ նա հասնում է վեց հազարի և հաւանական է որ աւելի մեծանայ, որովհետև ռուսաց տէրութիւնը կամենում է, ըստ երևութին, այստեղ մեծ աւելարկան նաւահանդիստ շինել:

Արդէն շատ միլիօն ռուբլիներ են ծախուել այդ նաւահանգստի կառուցման համար: Առաջ կամենում էին Ռիօնը ջրանցք դարձնել, ջրաբաշխական շաղախից ցցերի վրայ ամբարդակ կառուցանելով:

Երբ ես այստեղից անցնում էի, մի անգլիական բնակրութիւն փորձում էր շինել երկայն ալիահար կամարներ երկաթի խողովակներից, որոնք պտուտակով ամրացրած էին ծովափնեայ տղմի և աւաղի մէջ ցցուած սիւնների մէջ: Այստեղ քար ամենեւին չկայ: Նրան բերում են այստեղից եօթանասուն վերստացաւի հեռու գտաւում: Կովկասեան առաջնակարգ սարերից: Ահա թէ ինչու համար ղեռնար է այստեղ ամրութիւն պահանջող որեւէ շինութեան ձեռնարկելը:

Չնայելով ըստ երևոյթին անյաղթելի արդէլքներին, երկաթուղին, որ պէտք է Սև ու Կասպիական ծովերը միայնէ, շինում է շատ արագ: Եւ շատ օւրախացայ պատահելով այստեղ մի քանի հայրեւ

գրատնայրու: Այս քաղաքը ծառայում է որպէս գլխաւոր պահեստի տեղ այն ապրանքների համար, որոնք գալիս են Եւրոպայից Կովկաս, Կասպիական ծովը և Երևանի կողմերը, մասամբ էլ Պարսկաստան: Հակներն ու արկղները բեռնաւորում են Փուրղօնների կամ փոքրիկ Փուրղօն կոչուած սայլերի վրայ, որոնք լծւում են մէկ կարգում կանգնած չորս ձիաներով, որոնց սովորաբար թուրքերն են կառավարում:

Պարսկաստանից բամբակի հակներ բերող ուղտերի կարավանները վերադառնում են այնտեղ բեռնաւորուած շաքարով, բամբակի գործուածներով, պողպատով ու եւրոպական ապրանքներով:

Րիօնի միւս ափին, Օրպիրի հանգէպ, երևում են աները ուղղող գաղթականութեան՝ Մարանի՝ որ բնակեցրած է ներքինների հրօնական աղանդով, որի մասին խօսել է, կարծեմ, — այժմ Գիկանը «Tour de Monde»-ի մէջ: Այս ներքինները ունենոր, անտես և աշխատասէր մարդիկ են: Նրանց սիրելի արհեստներն են — վաշխաւութիւն և նաւավարութիւն:

Րիօնի վրայ լողալը համարեա բացառապէս նրանց ձեռին է: Նրանք ման են գալիս երկար նաւակներով, որ շինուած են լինում երեք տախտակներից, իսկ երբեմն փորուած ծառերի բներից:

Օրպիրի և Քութայիսի մէջ ճանապարհը անցնում է ոչ — անտառոտ, բայց լաւ մշակուած և պտղաբեր մէկ գաշտակայրով:

XXXV.

Քութայիս ինչ էր նա, ինչ է հիմայ և ինչ կորոզ է դառնալ. — Իմէրէթցի եւ Մինգրէթի կանայք. — Մի քանի խօսք ազնուականների վրայ. — Երկրադործութիւնը, զինեղործութիւնն ու մետաքսագործութիւնը Անդրկովկասում. — Հետազօտութիւններ այգեգործութեան մասին:

Քութայիսը, Քութայիսը կամ Քօթաթիսը 1864 թուին բնակեցրած էր երկու հազար բնակիչներով, իսկ 1868 թ. այս թիւը բարձրացաւ մինչև տասներկու հազար: Առաջ նրա աները լինում էին փայտից և յարդով խառնուած կաւից. բայց Գաղարին ու Մերսիի իշխանների և զեներալ Լեյաշեվի իշխանութեան ներքոյ նա ստացաւ մեծ նշանակութիւն: Այստեղ կան կէկեղեցիներ, կամուրջներ, շուկաներ և ուսումնարաններ, իսկ փողոցները շրջապատուած են կա-

մարաւոր, քարեայ աներկի: Հաւանական է, որ երկաթուղին կը դարձնէ նրան վերջնականապէս ամենանշանաւոր կովկասեան քաղաք Թիֆլիսի սից յետոյ:

Ես ներկայացուեցայ մի քանի իմերէթցի և մինգրէթի ընտանեկներէի և առիթ ունեցայ համոզուելու, թէ որ աստիճան ճշմարիտ են այստեղի կանանց գեղեցիկութեան մասին արած գովասանքները: Մանուածնդ չափազանց սիրուն է մինգրէթի կանանց տիպը: Եւ այնպէս նրանց բոլորովին կանոնաւոր դէմքերը փոքր ինչ կողիւն են, երևի ստորին ծնօտի աստիկ շատ դարգանալու և քթի սուր դժագրութիւններէ պատճառով: Տղամարդիկը նոյնպէս շատ գեղեցիկ են, բայց արբեցութիւնը, որ ժառանգական է այս կողմերում, շուտով փչացնում է նրանց դէմքի և հասակի սիրունութիւնը:

Քանի որ այս երկիրների իշխանները չէին ծախել Ռուսաստանի վրայ իրանց անկախութիւնը, իմերէթցի, մինգրէթի և դուրիացի ազնուականների մեծ մասը, չնայելով իր բաղձաթիւ լինելուն, հարուստ էր և յարգելի: Այն ժամանակից և մանաւանդ զիւղացիների ազատութիւնից յետ, այստեղի բոլոր ազնուականութիւնը հասել է խղճայի անկման:

Ազնուութիւնը ու Մթաւատները կերան կամ աւելի լաւ է աւել, իմեցին Ռուսաստանից նրանց շնորհած վարձատրութիւնը: Նրանք ծախեցին գեանի մնացորդը իրանց նախկին ստրուկներին և հաւանական է, որ իրանք շուտով նրանց մշակները դառնան:

Ահա տարակ վրացիք խիստ թեթեւ բարքի տէր են: Շնորհով անտառների բաւականին կտրելուն վերջին տարիներին և գուցէ նոյնպէս նրա համար, որ նախկին գիւղացի—ստրուկները կարողանում էին իրանց յանձնած սպառող գեալներ փոխել, այստեղ լինում էին անսովոր առատ հունձեր սիմլետրի ու կորեակի, որոնք արեւմտեան կովկասեան նահանգների բնակիչների գլխաւոր կերակուրն են կալմում: Բայց անհող և ծոյլ երկրագործները, որ այժմ մնում են մշտապէս նոյն տեղերում, չեն պարարտացնում հողը, որով հաւանական է շուտով կարողանան բոլորովին սպառել նրան:

Չիաներն ու եղջերաւոր անասունները, որոնց մասին այստեղ ամենեւին հոգատարութիւն չէ լինում, արածում են որոնել պատահէ. ամառը շատ հաստ հաստ են, բայց ձմեռը սաստիկ լղարում են

և, եթէ աստիկ ցորա է, աստակում են, որովհետեւ այն ժամանակ նրանք միայն թփերի ճիւղերով են կերակրում: Բոլոր այս կենդանիները կարճահասակ և անզոր են: Այն ձիաները որ երբէք չեն տեսնում ոչ զարի, ոչ վարսակ ոչ մի բանի պէտք չեն: Խոզերը, որ աւելի շատ թափառում են փողոցներով քան մնում գոմերում, նման են վարազներին:

Խաղողը, որ առաջ հռչակուած էր իր առատութեամբ, համարեա դադարեցին մշակել ասոր տարի առաջ այն ժամանակից, երբ նա ենթարկուեցաւ հիւանդութեան: Իմերէթում, Միսղրէի շրջում և Գուրիայում պատրաստում են միայն թթու, անպիտան զինի: Բայց և այնպէս, ռուսները աշխատում են զինեզործութիւնը բարեփոխել:

Խաղողը, որ ժողովում են ծառերի կատարների վրայ, ածում են փորուած փայտեայ կիսատակառները, ապա քամելով ամենա նախնական մեքենայի օգնութեամբ, խակոյն ածում են կաւի ամանները, որոնք համարեա բոլորովին թաղուած են զեանի մէջ: Սրանով վերջանում է բոլոր պատրաստութիւնը: Մի քանի ամսից յետոյ զինին սկսում են հանել փորուած դղումով, որի մէջ ամրացած է եղեգնեայ կոթ: Այն այգեգործները, որոնք բաւականաչափ զինի ունին վաճառահանելու, ածում են թանձր նաւթ քսած տկերի մէջ. այս նաւթը ձեռք են բերում Գուրիայի բազմաթիւ աղբիւրներից:

Մետաքսագործութիւնը, որ մի քանի տարի առաջ տալիս էր նոյնպէս հոյակապ արտադրութիւնների, այժմ գտանւում է նոյնանման դրութեան մէջ ինչպէս և զինեզործութիւնը: Առաջ մինչև անգամ ամենադժաւ կանայքը ունենում էին մետաքսեայ, աւելի կամ պակաս կոպիտ գործուածի, դերիաներ ու շապիկներ. իսկ այժմ միայն յիշողութիւնն է մնացել այդ զեղեցիկ գործուածների մասին:

Եւ Բութայիսում երկար չմնացի, որովհետեւ շտապում էի վերադառնալ իմ լաւ բարեկամ բարօն դը Լօնգէյլին՝ ուսումնական այգեգործին և զինեզործին, որ կենում էր սարերի ստորոտի մօտ, Չօգնարիում: Աս մի կայք է, որտեղ ռուսաց տէրութիւնը կառուցել է մի օրինակելի հիմնարկութիւն զինեզործութեան համար: Բարօնի անօրինութեան և ուսումնականութեան շնորհով անցնալ տարի եւս կազմեցի Անդրկովկասում հոյակապ կենդանաբանական ժողովածուներ: Նա այս անգամ էլ կամեցաւ առաջնորդել ինձ հետազո-

տութիւններն մէջ մի երկրում, որ նրան չափազանց լաւ ծա-
նօթ էր:

Ես մնացի մի շաբաթ Զօգնարիում, յետոյ մի քանի օր մի
դաստակերտում, որ կառավարում է նա Բաղդադում, — Ախալքսայի
ճանապարհին սարերում գտանուած մի փոքր զիւղում: Ես վերա-
դարձայ Քուլթայիս, պաշար ունենալով պատուաստման ոստեր քսան
տեսակ տեղական խաղողի որթերից, շատ տեսակ խնձորենիներից, տան-
ձենիներից, դեղձի, կեռասի և սալորի ծառերից, վերջին ծառերից
մէկի վրայ կային երկբոյն պտուղներ: Ես ժողովեցի նոյնպէս խոզա-
կաղիններ վեց տեսակ կաղնիներից, զանազան տեսակ կնձնի, թեղօշի,
հացի և այլ ծառերից:

Մի զիւղացի շրջականերից, որին մենք ուղարկում էինք լեռա-
ները, բերեց մեզ համար կովկասեան զեղնագոյն շուշանի մօտ հա-
րիւր կաղաքոյսեր:

XXXVI.

Քուլթայիսից հեռանալը: — Կառքով մինչև Օրպիրի ճանապարհորդելը: — Շողեմաւը
ուշացաւ: — Բիօնի վրայ լողալու դժուարութիւնները: — Ընդհատած լողալը: — Ուր
հանցրեց մեզ մի ներքինու գործունէութիւնը: — Ինչպէս են լինում այստեղ
ճանապարհորդների կերակուրն ու օժնւանը:

Իմ Քուլթայիս գալուց յետ սկսուեցաւ ինձ համար մի շարք
անյաջողութիւններ ու արգելքներ, այնպէս որ մի ժամանակ ես
համարեա երկիւղ էի կրում, որ մի գուցէ զոհուէի իմ ամբողջ ճա-
նապարհորդութեան պտուղներից: Ռուսաց սովորութեան համեմատ
ես ներկայացրի ոստիկանութեան իմ վկայաթուղթը, խնդրելով
նշանակել նրա մէջ, թէ ես դուրս եմ գնում ռուսաց հողից, որ
և կատարուեցաւ:

Ապա վարձեցի այստեղ Ֆաէտոն կոչուած կառքը և ուղևորուե-
ցայ դէպի Օրպիրի իմ բոլոր, թանդագին նիւթերով լի արկղներով:
Բայց այստեղ շողեմաւը, որ պէտք է դուրս գար նշանակած
ժամին, ուշացաւ և եկաւ միայն յանձնող օրը: Այս առաջին անյա-
ջողութիւնն էր:

Ես ուղևորուեցայ նրանով մօտ քսան ճանապարհորդների ըն-
կերացութեամբ, որոնց թւումն էր և բժշկապետ X-ը, Պարսկաս-
տանից եկած, ուր ուղարկել էր նորան Փրանսիական տէրութիւնը
ստողջապահական տեղերը գննելու համար, որոնք հաստատուած

էին ժանտախտի և ուրիշ վակակիչ հիւանդութիւնների տարածուելու առաջն առնելու համար:

Չորը խորը չէր, որի պատճառով լողալը դժուարանում էր. շոգենաւը մի քանի անգամ խրուեցաւ տղմի մէջ: Վերջապէս Որպիրի և Չօլօզդէի մէջ, նաւավարը մի բարձրահասակ ներքինի, որ այս գործում ցոյց տուեց աւելի գործունէութիւն քան ես նրանից սպասում էի, յայտնեց ճանապարհորդներին, թէ անկարելի է փոթի հասնել և թէ նա ստիպուած է ավիր դուրս հանել նրանց. իսկ նրանց, որոնք ցանկութիւն չունէին ավիր դուրս գալու, առաջարկեց յետ տանել Օրպիրի: Մենք ավիր իջանք մի այնպիսի տեղում, որ կային միայն անտառներ և քանի մի, մինչգրէլցիներով բնակեցրած, չքաւոր տնակներ:

Շոգենաւի մտանատէրը (բուֆէտ) ետթաղրելով, թէ շոգենաւը նոյն իսկ օրը փոթի կը հասնէ, վերցրել էր միայն անհրաժեշտ պաշարը և չէր կարող ի հարկէ մեզ մի բան տալ:

Բնակիչները, չնայելով նրանց բոլոր եռանդին, նոյնպէս ոչինչ չկարողացան մեզ շնորհել, բացի ղօմուց (եփած կորեակ), ճագից (մոխրի մէջ թխած զարու խմորեղէն) և զանազան անպիտան պրոտըներէ: Իսկ ինչ մնում է իջեանին, այդ ամենանշանաւոր դժուարութիւնն էր. գերդաստան ունեցող ճանապարհորդները տեղաւորուեցան գոմերում, ես ձգուեցայ մէկ խրճթի ծածկոցի տակ:

Լուսադէմից առաջ փոթից եկաւ մի շոգենաւ, որ աւելի փոքր ու ամուր էր նրանից, որով մենք Օրպիրից դուրս եկանք և մեզ զարթեցրեց մեքենայի սուր ձայնը: Իսկոյն և եթ ամէնքը ոտի կանգնեցան և կէս ժամից մենք ճանապարհ ընկանք:

XXXVІІ.

Փոթի հասնելը, — որտեղ ես նեղացայ անցադիրներին վերաբերեալ ուսաց օրէնքների խստութիւնից. — Ֆառիաններին որսալը. — Քիչ էր մնում որ, ես փախչէի որպէս յանցաւոր. — Կ. Պօլիս գնալը. — Տրապիզոն վերադառնալը, որտեղ անցկացրի ես ամեն ինչ:

Մօտ կէսօրին մենք եկանք փոթի. այն շոգենաւը, որ հաղորդակցութիւն ունէր բաթումի թղթատար նաւի հետ, արդէն կանգնած գետեզրի մօտ սպասում էր մեր դալուն, որ հեռանար:

Հէնց որ ես ուզում էի նրա մէջ մտնել, յանկարծ երեւեցաւ մի ոստիկան և պահջեց ինձանից վկայութեւ: Համոզուած լինե-

լով որ իմ վկայագիրը կանոնաւոր է գրուած, ես ցոյց տուի նրան քու թայիսում նրա պաշտօնակցից զրոշմուած կնիքն ու ստորագրուած թիւնը, բայց նա մի գոռոզ ձեռով ինձ ասաց, որ ես պէտք է մնամ, որովհետեւ միայն նա ունի իրաւունք փոթիկից հեռացողներէ վկայաթուղթը ստորագրելու: Ես ստիպուած էի մնալ և ինձ վիճակուեցաւ մի ամբողջ շաբաթ ապրել այս սարսափելի քաղաքում, սպասելով արձակումին և ուրիշ շոգենաւի: Ես շատ էի վախենում որ չլինի թէ, չնայելով իմ բոլոր ընդունած նախազգուշութիւններին, փչանան իմ անգին բոյսերի և պատուապտման ոստերի ժողովածուները: Այս ինձ համար մեծ վեշտ էր:

Բայց ի՞նչ պէտք է անէի. ես աշխատեցի, որքան կարողացայ, հաշտուել իմ վիճակի հետ և բնակուելով փոթիի միակ հիւրանոցում, ես ժամանակն անց էի կացնում այդ քաղաքի շրջակայ անտառներում Փասիաններ և կոցարներ որսալով:

Հէնց այստեղ հասնելու առաջին օրը ես յայտնեցի քու թայիսի նահանգապետ, գեներալ — Կոմս Լեաշեվին թէ որպիսի դժուարութեան մէջ եմ գտնուում, բայց դեռ առաջին եկած շոգենաւի հեռանալու նախորդ օրը չէր ստացուած իմ պահանջման պատասխանը ինձ վկայաթուղթ տալու մասին: Ես յուսահատուեցայ: Օսմանեան հիւպատոսը, իմանալով թէ ինչպէս ես շտապում էի հեռանալու, իմաց արեւ ինձ թէ գիշերը բաժում է գնում մի սաճկական նաւակ և առաջարկեց ինձ օգուտ քաղել այս դէպքից, որպէս զի հեռանալի Բուսաստանից: Քիչ էր մնացել որ ես ծայրահեղ միջոցի դիմէի. ես կամենում էի հաղնուել նաւավարի ձեռով և այսպէս դուրս սլքուել տաճկական նաւակով մաքսատան ծառայողների թափանցիկ աչքերից, երբ յանկարծ հեռագրով հրաման եկաւ քու թայիսից տալ ինձ վկայագիրը, որ և կատարեց աստիճանաւորը քթի տակին փնթփնթալով:

Մի գեղեցիկ եղանակին նստեցի ես բաժում գնացող շոգենաւի մէջ, իսկ այնտեղից հասայ Կ. Պօլիս ուղևաց շոգենաւով:

Իմ բուսաբանական ժողովածուները շատ չէին փչացել և ես ազատ չնչեցի, երբ Ֆրանսիա գնացող թղթատար Ֆրանսիական նաւի վրայ դարսեցի նրանց, ուր նրանք հասան քանի մի օրից բաւականացուցիչ զրոյթեամբ:

Թարգմանեց Տ. ՓԻՐՈՒՄԵԱՆՑ

(Կը շարունակուի.)

չուած արարողութիւնով, նորա զաւակները, չէին կարող քրմութեան պաշտօն ստանալ¹⁾։ Այդ confarreatio արարողութիւնը, որ յատկացրած էր նաև պատրիկներին, դասակարգին, կատարվում էր հանդիսաւոր կերպով։ հարսը քողով երեսը ծածկած և փեսան գնում էին կռուքի մէջէանը։ նոցա առաջնորդում էր մի մարդ տանելով ցորենի ալիւրից շինած հաց (farreum, այստեղից — confarreatio), իսկ նոցա ետեւից գնում էին նոցա ծնողները և տասը մարդ վկաներ։ Մէջէանի առաջը քուրմը կատարում էր հանդիսաւոր զոհաբերութիւն և աղօթքներ, խորհրդակցում էր նախագուշակութիւնների մասին, և ապա օրհնում էր հացը (farreum) և ջուրը, հարսը և փեսան արտասանում էին հանդիսաւոր բառեր ՚ի նշան իւրեանց յօժարակամ համաձայնութեան և ուտում էին ու խմում էին օրհնած հացը և ջուրը ՚ի նշան միաւորութեան կամ զուգակցութեան²⁾։

Դաշնակցական կողմից — հին ազգերը, ինչպէս և հռովմայեցիները, նայում էին ամուսնութեան վերայ իբրև մի դաշնակցութեան վերայ, որ երկու անձն, մարդ և կին, հաստատում են իւրեանց մէջ իւրեանց յօժար կամքով և փոխադարձ համաձայնութեամբ։ Եւ այդպէս նայում էին ՚ի նկատի առնելով ամուսնութեան արտաքին հետեանքները — ամուսինների փոխադարձ պարտաւորութիւնը պահպանել միմեանց նիւթական կողմից, մարդու իրաւունքը կնոջ բաժինքի և այլ ստացուածքների վերայ, հօր և մօր պարտաւորութիւնները դէպի իւրեանց զաւակները և այլն։ Եւ այսպիսի հայեացքի հետեանքն էր այն որ հին ազգերի օրէնքներով, ինչպէս կրտսնները յետոյ, բաւական հեշտ էր լուծել ամուսնութիւնը, որպէս հեշտ էր լուծել ամենայն քաղաքացիական դաշնակցութիւնը երկու կողմի փոխադարձ համաձայնութեամբ։ Իողմէն որովհետեւ մեծ էր և բազմակողմանի ամուսնութեան և ընտանիքի կրօնական և մանուսանդ իրաւաբանական նշանակութիւնը, ուստի հին դարերու բոլոր քաղաքակրթեալ ազգերի, — եգիպտացիների, հնդկացիների, հրէաների, յոյների, հռովմայեցիների, և այլն, կրօնական գրքերը և աշխարհական օրէնադրութիւնները միշտ հառ-

1) Учебникъ Римскаго Гражд. Права, Теодора Мареполля, (переложенъ съ нѣмецкаго), Москвѣ, 1867, 4-й., 319.

2) *Œu Du Mariage romain, chrétien et français*, par I. — B. — C. Picot, Paris, 1849, 4-й. 4—8.

տատում էին առանձին կանոններ և օրէնքներ, որք բացատրում էին և սահմանում էին ամուսնութեան կրօնական ծէսերը և արարողութիւնները, ամուսնական այլևայլ տեսակ յարաբերութիւնները, ծնողական և որդիական փոխադարձ պարտաւորութիւնները և իրաւունքները, ժառանգական իրաւունքները, և այլն: Եւ թէպէտ սկզբներում այդ կանոնները և օրէնքները շատ խիստ էին և կոպիտ, բայց հետզհետէ այսինչ կամ այնինչ ազգի կրօնական, մտաւորական և մանաւանդ իրաւաբանական զարգացման հետ միասին մեղմացան և կատարելագործուեցան և դժբա. իսկ հռովմէական օրէնսդրութիւնը ամուսնութեան և առհասարակ ընտանեկան կեանքի իրաւաբանական կողմի մասին դարձաւ մի առանձին ընդարձակ ճիշդ իրաւաբանութեան և սուրբացում մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ եւրոպական օրէնսդրութիւնների վերայ:

Քրիստոնէութիւնը, ընդհանուր բարոյականութեան այս անսպառ աղբիւրը, աւելի ևս բարձրացրեց և հզօրացրեց ամուսնութեան նշանակութիւնը առանձին իմն դժ տալով նորա բարոյական կողմին, որ հեթանոսութեան վերջին դարերում սկսել էր շատ նուազել, մանաւանդ հռովմում: Արդէն հին օրէնքով Աստուած, ինչպէս վերը յիշեցինք, հաստատեց ամուսնութիւնը դրախտի մէջ իբրեւ մի սրբազան շաղկապ կամ ընկերակցութիւն նախահայր Ադամի և նախամայր Նւայի մէջ ¹⁾, սահմանելով ընդնմին ամուսնութեան համար երկու գլխաւոր նպատակ—բարոյական՝ փոխադարձ սէր և անբաժանելի միութիւն և ընկերակցութիւն միմեանց օգնելու համար ²⁾, և այսպէս նաեւ նիւթ ահան՝ աճումն մարդկային ցեղի ³⁾: Այն երկրորդ նպատակի կողմից ամուսնութեան մէջ ուրեմն շարունակում է անընդհատ կերպով Աստուծոյ արարչագործութեան շնորհաբաշխութիւնը: Աստուած և յետոյ շարունակում էր սրբապնել ամուսնութիւնը օրհնելով Նոյի ընտանիքը ⁴⁾, Աբրահամի կիներ ⁵⁾, և այլն: Իսկ Քրիստոսը լրացնելով և կատարելագործելով ընդհանրապէս հին օրէնքը նոր օրէնքով, լրացրեց և սրբազանացրեց և ամուսնութիւնը, կրկնելով և վերահաստատելով հին օրէնքի զօրու-

1) Գ. Խննդ. Բ., 21—25.

2) Նոյն, Բ., 18.

3) Նոյն, Ա., 28.

4) Նոյն, Թ., 1.

5) Նոյն, Ժէ, ԺԸ.

թիւնը ¹⁾ և իւր առաջին հրաչազործութիւնը կատարելով հարսանիքում գալիկայի Աննա քաղաքի մէջ ²⁾: Առաքեալները հետեւելով իւրեանց երկնաւոր վարդապետի օրինակին, նոյնպէս հաստատեցին և սրբացրին ամուսնութիւնը իբրեւ մի վսեմ և սրբազան հաստատութիւն, իսկ Ս. Պօղոս առաքեալը ուղղակի ասումէ՝ խորհուրդս այս մեծ է, բայց ես ասեմ ՚ի ֆրիստոս և յեկեղեցի ³⁾, բաղդատելով այսպէս ամուսնութիւնը քրիստոսի և եկեղեցու խորհրդաւոր միութեան հետ: Այնուհետեւ քրիստոնէութիւնը համարեց ամուսնութիւնը ոչ թէ միայն իբրեւ միջոց որդեծնութեան և մարդկային ցեղի աճման համար, այլ և իբրեւ մի սրբազան, ամուր և անխզելի շաղկապ, որ միաւորեցնում է և ձուլում է բարոյական սիրով երկու ամուսինները ՚ի մի մարմին, որ սերս կապով կապում է ընտանիքի, ցեղի, ազգի, ամբողջ մարդկութեան զանազան ծիւղերը, իբրեւ հիմունք կրօնական և բարոյական կատարելութեան և երջանկութեան, իբրեւ առհաւատեալ քաղաքական բարեկազմութեան և բարեկեցութեան, վերջապէս իբրեւ մի անկիւննալէմ ընդհանուր մարդկութեան ամենատեսակ զարգացման: Վասնորոյ ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցին ընդունում է ամուսնութիւնը իբրեւ իւր եկեղեցական եօթը սուրբ խորհուրդներից մէկը, իսկ երբ արեւմտեան եւրոպայում երեւցած Կուտերի և նորա հետեւողների աղանդը չնդունեց ամուսնութիւնը իբրեւ եկեղեցական խորհուրդ, կաթոլիկ եկեղեցին Տրիդենտեան տիեզերական կոչում (ըստ կաթոլիկների) ժողովում նշովք և անաթեմա հաստատեց նոյնպէս, ով չէ խոստովանում ամուսնութիւնը իբրեւ եկեղեցական խորհուրդ ⁴⁾: Բայց յետոյ և լուտերականութիւնը և բողոքականութիւնը ընդունեցին ամուսնութեան բնական սրբութիւնը և աստուածային շնորհաց բաշխումն նորա մէջ ⁵⁾:

1) Մատթ., ԺԹ., 3—9.

2) Յովհ., Բ., 1—11.

3) Եփես., Ե., 32.

4) Concile Trident (1545—1563), session 24, can. 1 de Matrim.,—Les Conciles; par M-gr Paul Guérin, 1872, tome III, երես 466.

5) Manuel du droit ecclés., par Ferdin. Walter, trad de l'allemand, Paris, 1840, եր. 384.

Երբ քրիստոնէութիւնը և եկեղեցին հաստատուցին իւրեանց հայեացքը ամուսնութեան մասին, այնուհետև երկու տեսակ օրէնսդրութիւնը — եկեղեցական և աշխարհական — իւրեանց հետադոստութեան առարկայ չենեցին ամուսնութիւնը, մինքն առաւելագէտ բարոյական կողմից, միւսը իրաւաբանական կողմից, հաստատելով զանոցան ժամանակ այլևայլ կանոններ և օրէնքներ: Արդէս եկեղեցական կանոնները, նոյնպէս և աշխարհական կամ պետական օրէնքները, հետզհետէ մշակուեցան և շարունակ մշակվում են համաձայն ժամանակի պահանջման և այս կամ այն ազգի ինքնուրոյն պարգայման և յատկութեանց: Բայց ժամանակի ընթացքում այդ երկու օրէնսդրութիւնը դուրս դալով միևնոյն աղբիւրից, սկսեցին աւելի և աւելի հեռանալ միմեանցից, և մինչդեռ եկեղեցական օրէնսդրութիւնը անխափան շարունակեց պահպանել իւր սկզբնական հայեացքը ամուսնութեան վերայ, ընդհակառակն աշխարհական օրէնսդրութիւնը փոխեց իւր հայեացքը՝ փոքր առ փոքր բաժանելով ամուսնութիւնից նորա բարոյական և կրօնական կողմերը և համարելով այն իբրև լոկ քաղաքացիական հաստատութիւն, իբրև մի իրաւաբանական դաշնակցութիւն կամ ընկերակցութիւն: Այժմ արեւմտեան եւրոպայի շատ աէրութիւնները և մանաւանդ բողոքական և լուտերական տէրութիւնները, որոնց կրօնը չէ ընդունում ամուսնութիւնը իբրև եկեղեցական խորհուրդ, զրեթէ բոլորովին բաժանել են ամուսնութիւնը եկեղեցուց և եկեղեցական իշխանութիւնից և ենթարկել են իւրեանց օրէնսդրութեան: Այդ տեղերում ամուսնացողները պարտաւոր են նախ և առաջ գնալ աշխարհական պաշտօնւայի մօտ և հաստատել իւրեանց զբաւոր դաշնակցութիւնը, և ապա կարող են, եթէ ցանկանում են, գնալ և եկեղեցին և օրհնել աւ իւրեանց պսակը: Թէպէտ այդ տէրութիւնները ոչինչ պատժողական միջոցներ չեն գործ դնում նոցա դէմ, որք ամուսնացած են միայն եկեղեցական պսակով, բայց նոցա ամուսնութիւնը չէ համարվում օրինաւոր և չէ վայելում ոչինչ իրաւաբանական հետեանքների, պաշտօնական վեճակադրական ցուցանիների մէջ այդ պսակները ցուցանվում են իբրև ապօրինի ամուսնութիւններ: Եւ թէպէտ մարմնաւոր ատեանը, ուր հաստատվում են ամուսնական դաշնադրութիւնները, կրում են առանձին իմն հանդիսաւոր կերպարանք ամուսնացողների վերայ մի հոգեկան ապաւորութիւն գործելու նպատակով, թէպէտ աշխարհական պաշտօնեան ամուսնական դաշնադրութիւնը հաստատելուց առաջ մի

կողմից ստուգում է այն բոլոր արգելքների բացակայութիւնը, որք սահմանած են օրէնքներով օրինաւոր ամուսնութեան համար, միւս կողմից՝ նա մի ազդու և հանդիսաւոր ճառով հանդամանօրէն բացատրում է նոր ամուսնացողներին նոցա փոխադարձ բարոյական և իրաւաբանական պարտաւորութիւնները¹⁾, բայց այդ բոլորը չէ հասնում իւր նպատակին և այժմ այդ երկրներում ամուսնութիւնը զրեթէ բոլորովին կորցրել է իւր բարձր բարոյական նշանակութիւնը: Եթէ սորա վերայ աւելացնենք և այն որ՝ կաթոլիկ եկեղեցին բոլորովին մերժում է քաղաքական ամուսնութիւնը՝ և օրինաւոր չէ ծանաջում այդպիսի ամուսնութիւնները, մենք կը համոզուինք որ՝ ամուսնութեան հարցը զտանվում է Եւրոպայում միանգամայն սխալ և մնաստար զրութեան մէջ, և բարեպաշտ մարդիկ կամենալով ամուսնանալ՝ ընկնում են օրէնքի և խղճի պահանջները կատարելու ծանր մաքառման մէջ:

Բայց այնուամենայնիւ կան զեռ ևս մի քանի կէտեր, ուր եկեղեցական և աշխարհական օրէնսդրութիւնները համաձայն են ընթանում: Որպէս եկեղեցին, նոյնպէս և պետութիւնը իւրեանց կանոններով և օրէնքներով աշխատում են օրինաւոր կացուցանել ամուսնութիւնը իւր ամենատեսակ բարոյական և իրաւաբանական հետեւանքներով: Այդպիսի օրինաւորութեան համար սահմանադրուել են և պահանջուել են զանազան ժամանակ զանազան պայմաններ, թէպէտ և եկեղեցական և աշխարհական պայմանների մէջ եղել են միշտ և կան ինչ ինչ տարբերութիւններ, դժբա կան նաեւ զանազան երկրների ամուսնական պայմանների մէջ: Այդպէս զորօրինակ արիւնակցութեան, խնամութեան և հոգեւոր ազդականութեան (սանահայրութիւն, որդեգրութիւն, և այլն) հասութեան պայմանները աւելի խիտ են եկեղեցական կանոններով և աշխարհական օրէնքներով կաթոլիկ, քան թէ բողոքական և լուտերական երկրներում: Նոյնպէս հոովմէական օրէնքներով, որովհետեւ ծնողները և մանաւանդ հայրը կամ ընտանիքի գլուխը գեթէ անսահման իշխանութիւն ունէին իւրեանց զաւակների վերայ, որպէս և ստրկատէրերը իւրեանց սարուկների վերայ, պահանջում էր ընտանիքի պետի կամ հոգաբարձուի և ստրկատէրի

1) Մեր արտասահման եղած ժամանակ (1876—77 թ.) դէպք ունեցանք մի քանի անգամ տեսնել աշխարհական ամուսնութեան կատարման ձևը:

Հաճութիւնը զաւակների և սորուկների ամուսնութեան համար: Եւ այժմ՝ Լեւոպական օրէնքներով հարկաւոր պայման է համարվում ծնողների և հոգաբարձուների համաձայնութիւնը անչափահաս պաւակների և որբերի ամուսնութեան համար:

Եթէ եկեղեցական կանոններով և աշխարհական օրէնքներով սահմանած պայմանները չեն պահպանուած ճշտութեամբ, կամ ուրիշ խօսքով ասել՝ եթէ թոյլ են տուած ամուսնական արգելքները, դորանից յառաջանում է երկու տեսակ հետեւանք, մին՝ ամուսնութիւնը համարվում է անպարտաւոր և անվաւեր և լուծվում է, միւսը՝ նոյնպէս անկանոն, բայց չէ լուծվում: Այդպիսի եկեղեցու կանոններով սահմանուած են քանից աւելի պայմաններ ամուսնութեան օրինաւորութեան համար, որք բաժանվում են նոյնպէս երկու դասակարգի — *impedimenta dirimentia* — որոց բոլորի կամ մէկի լուծման պատճառով անպարտաւոր է ամուսնութիւնը և լուծանելի, և *impedimenta prohibentia* — ամուսնութիւնը անկանոն է, բայց անլուծանելի ¹⁾:

Դասուանք այժմ դէպի մեր ազգային իրաւաբանութիւնը: Այստեղ յաւօք սրտի պիտի ասենք որ՝ որչափ հիմնաւոր և բազմակողմանի կերպով մշակուած է ամուսնութեան խնդիրը հին քաղաքականապէս զարգացած և բոլոր նոր ազգերի մէջ, նոյնչափ անմշակ մնացել է ցաւ մեր մէջ ուրիշ շատ իրաւաբանական խնդիրների հետ: Ի հարկէ և մեր հնադարեան ազգը պէտք է ունեցած լինէր հեթանոսութեան ժամանակ որպիսի և իցէ օրէնքներ և մա-

1) Այս երկու տեսակ պայմանները կամ արգելքները զրում են սովորաբար հետեւեալ ոտանաւորով.

1. Error, conditio votum, cognatio crimen,
Cultus disparitas, vis, ordo, ligamen, honestas,
Amens, affinis, si clandestinus, et impos,
Si mulier sit rapta, loco nec reddita tuto,
Haec facienda vetant connubia, facta retractant.

2. Ecclesiae vetitum, tempus, sponsalia, votum.

նաւանդ կրօնական և իրաւարանական աւանդութիւններ ամուսնութեան օրինաւորութեան և նորա այլ տեսակ բարոյական և իրաւաբանական հիսունքների մասին, բայց ստարաբախտաբար մեզ չեն հասել ճիշտ և որոշ տեղեկութիւններ: Նւթէպէտ հաւանական է կարծել որ՝ մեր ազգը այս կողմից շատ բան առած լինի հարեան ազգերից և մանաւանդ պարսկական օրէնքներից և աւանդութիւններից, բայց ընդ նմին չէ կարելի մերժել և այն որ՝ ինքն ազգային ոգին և կեանքը մշակած պիտի ունենար իւր համար և՛ իւր սեփական օրէնքները և մանաւանդ աւանդութիւնները: Այսպէս զորօրնապէս մեր պատմական աղբիւրներից պարզ չէ երևում որ՝ հին հայերը սովորութիւն ունեւային աղջիկ փախցնել ամուսնութեան համար, ինչպէս այլ սովորութիւն ունեւին հին ազգերից շատերը, մինչև անգամ գերմանական և սլաւոնական ցեղերը: Նթէպէտ սովորութիւնը եղած լինէր հայերի մէջ իբրև ընդհանուր ազգային անհրաժեշտ պայման ամուսնութեան համար, գէթ մի յիշատակ և ակնարկութիւն մնացած կը լինէր տարեգրութեանց կամ ազգային երգերի մէջ: Իսկ ազգային երգի այն խօսքը թէ՛ չե՛ծաւ արի արքայն Արտաշէս 'ի սեւաւն գեղեցիկ և հանեալ զոսկէօղ շեկափոկ պարանն, և անցեալ որպէս զարծուի սրաթև ընդ գետն, և ձգեալ զոսկէօղ շեկափոկ պարանն՝ ընկէց 'ի մէջ օրիորդին Ալանաց, և շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին, արագ հասուցանելով 'ի բանակն իւր՝ 1), չունի այս կողմից մեծ նշանակութիւն, որովհետև նախ ինքն խորենացիք բոլորովին այլ կերպով է բացատրում այդ խօսքերի իմաստը, ասելով թէ՛ Արտաշէս Բ. թանկազին ընծաներ տուած է Ալանաց թագաւորի դուստր Սաթենիկը իւր կին առնելու համար, երկրորդ՝ այդ պատահում է պատերազմի ժամանակ, և երրորդ՝ մէկ կամ մէկ քանի օրինակներ չեն կարող ապացուցութիւն համարուիլ մի ընդհանուր ազգային սովորութեան լինելութեան համար: Իսկ եթէ չկար հայերի մէջ աղջիկ փախցնելու սովորութիւնը, 2 գորանից կարող ենք կարծել որ՝ ուրեմն շատ վաղ է սկսուել մեր ազգի քաղաքացիանայը: Տարաբախտաբար՝ այսպիսի կարևոր խնդիրների մէջ մենք չենք կարող հեռանալ ոչ մի բայլ լոկ ենթադրութիւններից կամ կարծիքներից՝ որովհետև

1) Խորենացի, պատմ., Անեկտ., 1843, եր. 128.

չեն հասել մեզ, ինչպէս վերը նկատեցինք, հաստատ իրաւաբանական կամ զոնեա պատմական տեղեկութիւնները:

Եւ քրիստոնէութեան ժամանակ ամուսնութիւնը, որպէս և այլ շատ ինտիմները, չտաքաւ մեր մէջ արժանաւայել և բազմակողմանի մշակութիւն: Թէպէտ մեր եկեղեցին նոյնպէս ընդունեց ամուսնութիւնը իբրեւ եկեղեցական խորհուրդ¹⁾ և սկսեց սահմանել զանազան կանոններ, բայց զորա չտաքան այն ամբողջութիւնը և բազմակողմանի մշակութիւնը, որը տեսնում ենք յունադաւան և մասնաւոր կաթողիկ եկեղեցու օրէնսդրութեան մէջ: Մեզանում մութ և անլուծանելի է մնում մինչև այժմ մանաւանդ մի զլիսաւոր հարցը՝ թէ ի՞նչ իրաւաբանական կամ օրէնսդրական յարաբերութիւն հաստատուեցաւ մեր եկեղեցու և մեր պետութեան մէջ ամուսնութեան մասին: Գոնեա ես մինչև այժմ չեմ գտել ոչ մի տեղ— ոչ պատմութեան մէջ, ոչ եկեղեցական կանոնների մէջ և ոչ Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի մէջ մի ճիշտ և դրականապէս հաստատուած տեղեկութիւն թէ՛ մեր պետութիւնը նման ուրիշ պետութիւններին սահմանում էր արդեօք աշխարհական օրէնքներ յատկապէս ամուսնութեան մասին, թէ ընդունում էր եկեղեցական կանոնները առանց ընդգիծութեան իբրեւ վաւերական ընդհանուր օրէնք: Թէպէտ դժուարին է անպաբան ընդունել որ՝ մի պետութիւն բոլորովին անտարբեր մնար դէպի մի այնպիսի նշանաւոր հաստատութիւն, որպիսին է ամուսնութիւնը մանաւանդ իւր իրաւաբանական հետեանքներով, բայց և այնպէս ի նկատի առնելով այն մեծ աղբեցութիւնը որ ունէր եկեղեցին ազգային կեանքի ամեն տեսակ կողմերի և երեւոյթների վերայ, այլ և նոյն իսկ պետական օրէնսդրութեան վերայ, մենք սկսումս պիտի թեքուինք դէպի այն կարծիքը թէ՛ պետութիւնը արդարեւ եկեղեցու ձեռքին էր թողել բոլորովին ամուսնութեան վերաբերեալ օրէնսդրութիւնը: Գոնեա Կիլիկիայի Ռուբինեան պետութեան ժամանակ այդ այդպէս պէտք է լինէր, վասն զի այդ պետութիւնը, որպէս ցոյց տուինք Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի մեր յառաջաբանութեան մէջ²⁾, ունէր երկու տեսակ օրէնսդրութիւն,

1) Հրահանգ քրիստոնէական հաւատոյ ըստ ուղղափառ դաւանութեան եկեղեցւոյ Հայաստանեաց (ընդարձակ), մսեր Մազխարոս, Մոսկուա, 1850, եր. 44 և 51—52, տես և այլ քրիստոնէականներ.

2) Տես «Գործ» ամսագիր, 1879, տետրակ № VI, եր. 111—120.

մին—աշխարհական) այսինքն քաղաքացիական գործերի համար Անտիոքի Անտիոքը, որ թարգմանեց Սմբատ գունդատապը (սպարապետ) և ուր ամենեւին ոչինչ չկայ յիշած ամուսնութեան մասին, միւս—եկեղեցական գործերի համար Մխիթար Գօշի Դատաւանագիրքը, որ իսկ Սմբատ սպարապետը քաղաքացիական թարգմանեց զրաբարից աշխարհաբար: Վասն որոյ մեզ մնում է, գոնեա առ այժմ, բաւականապէս մեր եկեղեցական կանոնների բնութեամբ ամուսնութեան մասին:

Ս ե ռ ե կ ե ղ ե ց ի ն սահմանադրելով ամուսնութեան մասին զանազան ժամանակ զանազան կանոններ նոյնպէս աշխատել է օրինաւոր կացութեանը ամուսնութիւնը իւր բոլոր հետեւանքներով: Այս նպատակով նա որոշել է մի քանի պայմաններ, որք անհրաժեշտ հարկաւոր են ամուսնութեան օրինաւորութեան համար. երբ դոքա չեն պահպանուած ճշտութեամբ բոլորը կամ մի քանիսը, կամ մինչև անգամ մէկ պայմանը, յառաջ են գալի նոյնպէս երկու հետեւանք— ամուսնութիւնը լինում է կամ ապօրինի և անվաւեր, որով և քակելի կամ լուծանելի, կամ նոյնպէս ապօրինի և անվաւեր, բայց ոչ լուծանելի: Այդ պայմանները կոչւում են երբեք և ամուսնական արգելքներ, որովհետև արգելք են լինում ամուսնութեան օրինաւորութեան:

Քննենք ուրեքն մի առ մի այդ պայմանները կամ արգելքները:

I.

Ս ե Ռ

Անբրկեացել է որ՝ ամուսնութիւնը կարող է լինել միայն երկու տարբեր, այսինքն՝ արական և իգական սեռի մէջ, այդ մարդու և կին մարդու մէջ, որովհետև ամուսնութեան գլխաւոր խորհուրդն է որդեծնութիւնը, իսկ այդ կարող է լինել արուի և իգի կամ մարդու և կնոջ յարակցութիւնից: Աստուած դրախտի մէջ ամուսնութիւնը հաստատեց Ադամի և Եւայի մէջ, այսինքն արուի և իգի մէջ¹⁾ և այդ կանոնը իբրև աստուածային օրէնք անխափան

շարունակուեցաւ մինչև քրիստոնէութիւնը: Քրիստոսը վերահաստատեց Հին օրէնքը ասելով՝ Չիցէ ընթերցեալ ձեր թէ որ հաստատեացն 'ի սկզբանէ' արու և էգ արար զնոսա... և այլն ¹⁾: Նոյն օրէնքը շարունակեցին քարոզել և հաստատել նաև առաքեալները ²⁾: Վասն որոյ եկեղեցին ընդունելով ամուսնութիւնը իրբեւ իւր սրբազան խորհուրդ՝ անհրաժեշտ պայման է սահմանում կատարել ամուսնութիւնը միայն արուի և իգի, այսինքն մարդու և կնոջ մէջ:

Այս աստուածասահման օրէնքը ազդում է և ինքն բնութիւնը: Անասունները և զազանները, թռչունները, ձկները, և ամենայն տեսակ միջատները, մի խօսքով՝ բոլոր նշանաւոր էակները ոչ այլապէս կարող են աճեցնել իւրեանց սերունդը եթէ ոչ զուգակցելով միմեանց հետ արու և էգ: Մինչև անգամ ամենայն տեսակ բոյսերը — ծառերը, ծաղիկները և այլն, ունին արու և էգ և այլապէս չեն կարող պտղաբերիլ եթէ ոչ զուգակցելով կամ ներգործելով արու ծաղկի փոշին էգ ծաղկի վերայ օդի շարժողութիւնների միջնորդութեամբ: Այս բնական օրէնքը առաւել ևս ազդում է մարդու վերայ: Ամենահին դարերում, մարդկութեան զարգացման ամենաստոր աստիճանի վերայ, վայրենաբարոյ անգամ մարդիկ այլապէս չէին կատարում ամուսնութիւնը եթէ ոչ արուն էգի հետ, այսինքն՝ մարդը կնոջ հետ: Ուստի բոլոր ազգերի օրէնքները թոյլ էին տալի ամուսնութիւնը միայն մարդու և կնոջ մէջ, և ոչ երբէք երկու մարդու կամ երկու կնոջ մէջ: Միայն գարշելի Ներոնը, հռովմէական կայսրներից այս ամենավատ ներկայացուցիչը, կամեցաւ տալ աշխարհին միակ և զազրելի օրինակ ամուսնութեան՝ հակառակ բնական և մարդկային օրէնքին: Նա հանդիսաւոր կերպով պատկուեցաւ հռովմէական օրէնքի կարգով ու ծէսով Սպօտուս անուն մի զեղեցիկ երիտասարդի հետ ³⁾: Բայց այդպիսի պատկը երբէք չէ կարող համարուիլ ամուսնութիւն, այլ անառակութիւն:

1) Մատթ., ԺԹ. 41—Մարկ. Ժ. 6.

2) Եփես. Ե. 25—32.—Ա. Կորնթ. Է. 1, 2..

3) *Stu Institutes du droit Canonique*, par Lancelot de Pérouse, traduites et expliquées par Durant de Mail'lane, Lyon, 1770, 12 հատ. 8-ն, հատ. IV. եր. 253.

կղանական սեռի խոխոսողսն՝ ձգտումն դէպի միմեանց, պէտք էր կարծել թէ՛ ամուսնութեան մէջ բազմակնութիւնը աւելի անզի պիտի ունենար, քան թէ միակնութիւնը. այսինքն աւելի յարմար է ձեռնառու պիտի համարուէր այդ երկու նպատակի համար որ մի մարդ ունենար միեւնոյն ժամանակ մի քանի կին, և մի կինը ունենար միեւնոյն ժամանակ մի քանի մարդ: Բայց ամուսնութեան մէջ այդ երկու բնական նպատակի հետ միասին կայ և՛ այլ երրորդ նպատակ, աւելի բարձր, աւելի խորհրդաւոր, բարոյական նպատակ՝ ամուսնական փոխադարձ սէր, ծնողական պարտաւորութիւններ, ընտանեկան խաղաղ և երջանիկ կեանք և այլն: Իսկ բազմակնութեան մէջ երբեք կարելի չէ հասնել ամուսնութեան բարոյական նպատակներին, որովհետեւ մի մարդ չէ կարող միեւնոյն ժամանակ հաւասար կերպով սիրել երկու երեք կամ աւելի կին, իսկ դորանից անմիջապէս յառաջ պիտի դան կանանց նախաձեռն և ատելութիւնը դէպի միմեանց, ընտանեկան խռովութիւնները և անբաւականութիւնները, դաւակնների խտրութիւնը և այլն, որպէս անսնումենք մահմետական ընտանիքի մէջ: Երկրորդ նպատակն է թանտութեան դարեւու սկզբներում, ճշմարիտ է, մէկ տեսնում ենք շատ ազգերի մէջ բազմակնութիւնը, բայց բարոյական և մոտաւոր զննողացման հետ միասին ինքն իրան անհետանում է դա: Երկրորդ նպատակն է թէպէտ տարածուած էր բազմակնութիւնը, բայց նախաբանները իրականք չունէին պահել մէկից աւելի կին, և երկրորդ՝ աշխարհական մարդը կարող էր պահել միայն միայնքան կին, որքանը կարող էր կերակրել և պահպանել առանց անդքստութիւն կրելու¹⁾: Ուրեմն ամուսնութիւնը ընդունւում էր իբրեւ մի բարձր կամ սրբազան բան, իսկ բազմակնութիւնը խառնազգի էր մօլ թէ բնութեան պահանջմունքից, այլ շուայլութիւնից: Երկրորդ նպատակն է, նայելով պատմական ամանդութեան, մեկը ընկալել բարեկարգեց ամուսնութեան դործը և հաստատեց միասնութիւնը²⁾: Թէպէտ յետոյ և այնտեղ տարածուեցաւ բազմակնութիւնը, սակայն ոչ իբրեւ օրինաւոր ամուսնութիւն, այլ իբրեւ հարձնապահ ճշմարտութիւն: Հարձերը սովորաբար կամ աւելուած էին լինում, որով

1) Le Mariage, la séparation et le divorce, par J. Tissot, Paris, 1868, t. p. 43:

2) *Учбу, кр. 53. ...*

իրեն ստրուկներ, և կամ գերի բռնուած կանայք՝ բայց դոքա միշտ ստորագրուած էին լինում մի և օրինաւոր կնոջ հրամանին իբրեւ աղախիներ։ Այսպէս զարգացաւ բոլորովին այլ հայեացք ընտանեկան կեանքի վերայ, բոլորովին արգելուած էր օրէնքով բազմակնուածիւնը և ամուսնութիւնը օրինաւոր էր համարուում միայն մէկ մարդու և մէկ կնոջ մէջ։ Յետոյ թէպէտ և այնտեղ տարածուեցաւ հարձ պահելու սովորութիւնը — Concubinatus, բայց դա բոլորովին այլ կերպարանք ունէր։ Այսօրութեան ժամանակ, երբ սաստիկ եղածուած էր բարոյականութիւնը, երբ մեծ ծախսերի և այլ հանգաւ մանքների պատճառով երիտասարդները չէին ամուսնանում, այլ սիրեկաններ էին պահում, և այդպէսով շատանում էր ապօրինի զաւակների թիւը։ Օգոստոս կայսրը Lex Julia et Papia Poppaea օրէնքով իրաւաբանական կազմակերպութիւն տուեց հարձապահութեան Concubinatus-ին։ Բայց և այնպէս դա չէր համարուում օրինաւոր ամուսնութիւն, որովհետեւ ոչինչ կրօնական հանդէս չէր կատարուում, այլ մարդ և կին յօժարակամ համաձայնութեամբ պարզապէս էին միասին, հարձը — Concubina չէր համարուում կին կամ ամուսին — Uxor և չէր վայելում իւր ամուսնու հասարակական դրութեան իրաւունքները և պատիւը զաւակները համարուում էին liberi naturales — բնական որդիք, չէին ենթարկուում ծնողական իշխանութեան, և այլն։ Այնուամենայնիւ խոսիւնք արգելուած էր պահել միեւնոյն ժամանակ երկու կամ ավելի հարձ, այլ միայն մէկը։ Այսպէս ուրեմն հռոմէացիների մէջ չկար յամենակին բազմակնութիւնը։

Արեւելեան ազգերի մէջ նոյնպէս շատ տարածուած էր բնականակնութիւնը։ Պարսիկները և միդացիները թէպէտ ունէին բազմակնութեան սովորութիւնը, իսկ միդացիների մէջ և կիներ կարող էր ունենալ միեւնոյն ժամանակ շատ ամուսիններ (պօլիէանդրէյա)։ Բայց Չրադաշտի (Զօրօաստր) վարդապետութիւնը մերժում էր բազմակնութիւնը և նախադաս էր համարում միակնութիւնը։

Հնդկաստանում օրէնքով արգելուած էր բազմակնութիւնը, որպէս և Չինաստանում, բայց այդ տեղ ևս մտաւ յետոյ բազմակնութեան սովորութիւնը, միայն բոլորովին նոյնքով ստորագրուած էին մի

1) Le Mariage, la separation... եր. 42.

գլխաւոր կնոջ, որւէ համարվում էր մայր բոլոր զաւակների համար: Հրէաների մէջ սկզբում յայտնի էր բազմակնութիւնը, բայց յետոյ, ինչպէս կարծում են՝ Եդիպոսի սովորութեան ազդեցութեամբ, թէպէտ և մտաւ դա նոցա մէջ, բայց շատ չէր տարածուած և հեռոցեան դրեթէ բոլորովին վերացաւ, այժմեան հրէաները իրաւունք չունին իւրեանց օրէնքով առնել միւսնոցն ժամանակ մէկից աւելի կին: Իսկ ինչ վերաբերում է Սբրհամի, Յակոբի և այլ մի քանի նախադետների բազմակնութեան, շատ աստուածաբաններ հիմնուելով Ս. Գրքի վերայ՝ բացատրում են թէ՛ նոքա ունէին Աստուծոց յատուկ հրաման և թոյլատրութիւն:

Մահմետական օրէնքը թէպէտ թոյլ է տալիս բազմակնութիւնը, բայց նախ՝ միայն չորսը համարվում են օրինաւոր կին, իսկ աւելին՝ եթէ կան, համարվում են իբրեւ հարձ. երկրորդ՝ մահմետականների մէջ ինքն իրան վերանում է հեռոցեան բազմակնութիւնը, և այժմ աւելի շատ է տարածուած նոցա մէջ միակնութիւնը, քան թէ բազմակնութիւնը:

Վերջապէս դիմելով այժմեան վայրենաբնակ ցեղերին՝ մենք տեսնում ենք որ նախ՝ բազմակնութիւնը տարածուած է ոչ ամենայն տեղ, և երկրորդ՝ շատ տեղերում այդ բազմակնութիւնը սահմանափակուած է զանազան պայմաններով: Այսպէս զորօրինակ՝ Ամերիկայի, Պերուի, Մեքսիկայի, Նոր-Ջեյկանդայի, Աւստրալիայի, և այլն, բնիկ վայրենիները թէպէտ ունին բազմակնութեան սովորութիւնը¹⁾, բայց առաջին մի անհրաժեշտ կամ պարտաւորեալ պայման է դա և շատերը պահպանում են միակնութիւնը, երկրորդ՝ մի քանի երկրներում, ինչպէս Նոր-Ջեյկանդիայում և Աւստրալիայում՝ բազմակնութիւնը արածնութիւն է միայն բնիկների բարձր դասակարգի համար, իսկ ժողովուրդը չունի այդ իրաւունքը, և երկրորդ՝ շատ տեղերում մէկ կինը համարվում է գլխաւոր, իսկ միւսները երկրորդական:

Բոլոր վերոյիշեալ տեղեկութիւններից մենք կարող ենք զաւհատել եղբակցութեան — որովհետեւ բազմակնութիւնը չէ ընդհանուր կանոն կամ սովորութիւն բոլոր հին և նոր վայրենաբնակ ցեղերի մէջ, որովհետեւ եղած տեղերումն էլ բազմակնութիւնը

1) Le Mariage, la séparation... և այլն, եր. 28—32:

սահմանադրական է զանազան պայմաններով, և որովհետև մի ազգի բարոյական և մտաւոր զարգացման հետ ինքն ըստ ինքեան բոլորովին անհետանում է կամ խիստ նուազում է բազմակնութիւնը, ուստի երբեք դա չէ բնական անհրաժեշտ պահանջ կամ օրէնք և ոչ ընդհանուր մարդկային դրական օրէնք, այլ պատահական երևոյթ, անմասնական կեանքի աղբեցութեան հետևանք մարդու վայրենաբարոյ վիճակի մէջ, և բոլորովին հակառակ է բարոյական, մտաւորական և իրաւաբանական զարգացման:

Եթէ սորա վերայ աւելացնենք և այն որ՝ Ա. Գրքի աստուածադիր օրէնքով ի սկզբանէ հաստատուեցաւ միակնութեան և ոչ թէ բազմակնութեան ամուսնութիւնը, որ՝ Ա. դասից մինչև Նոյ, երբ աւելի հարկաւոր կարող էր լինել բազմակնութիւնը մարդկային ցեղը աճեցնելու համար, միայն Ղամէքը ընկաւ բազմակնութեան մէջ՝ ամուսնելով երկու կին¹⁾, որ՝ Նոյն և իր երեք որդիքը ջրհեղեղեց յետոյ պահպանեցին միակնութիւնը, մինչդեռ Նոյա և Նոյա որդեղ աւելի հարկաւոր էր բազմակնութիւնը մարդկային սերունդը աճեցնելու համար, եթէ յիշենք այս բոլորը, մենք կը հասկանանք թէ ի՞նչու քրիստոնէական եկեղեցին՝ ընդունելով ամուսնութիւնը իբրև սրբազան խորհուրդ՝ մերժեց բոլորովին բազմակնութիւնը և օրինաւոր համարեց միայն միակնութիւնը — թէ մարդու համար մի կին և թէ կնոջ համար մի մարդ, և ոչ աւելի միևնոյն ժամանակ: Առ այս եկեղեցին վերահաստատութիւն ունի և՛ իւր սեփական հիմնադիրների և օրէնադիրների կողմից. Քրիստոսը վերահաստատեց հին օրէնքը ասելով՝ վասն այսօրիկ թողցէ այր զհայր և զմայր և երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ և եղեցին երկօքեան ի մարմին մի: Ապա ուրեմն ոչ են երկու, այլ մի մարմին²⁾: Նոյնը կրկնում են և առաքեալները³⁾, նոյնը երկրորդում են եկեղեցու հարքը և կանոնները: Եկեղեցու հետ այս կողմից բոլորովին համաձայն ընթացան և աշխարհական կամ պետական օրէնսդրութիւնները. ոչ մի քրիստոնէայ պետութիւն, մինչև անգամ լուսերական և բողոքական պետութիւնները, որոց եկեղեցական և աշխարհական օրէնքները չեն համարում ամուսնութիւնը

1) Գ. Մանգոց, Դ., 19.

2) Մատթ., ԺԹ., 5, 6.

3) Ա. Կորնթ., Է., 2—4, Եփես., Ե., 23, 31—33.

իրբև եկեղեցական խորհուրդ, այլ իբրև մի քաղաքացիական թէև սուրբ՝ դաշնակցութիւն, չեն թոյլ տալի բազմակնութիւնը, այլ արգելում են խափել: Ուստի եթէ մի մարդ իւր անբաժան կնոջ կենդանութեան ժամանակ կրպակուի երկրորդ կնոջ հետ, կամ կկնր երկրորդ մարդու հետ, ամուսնութիւնը համարվում է անօրինի և լուծելի, իսկ յանցաւոր ամուսինը կրում է նաև եկեղեցական և երբեմն և քրէական պատիժ¹⁾: Քացի տրանկիյ՝ եթէ մահմեդականը կամ հեթանոսը որոյ օրէնքով ընդունուած է բազմակնութիւնը, քրիստոնեայ կրդաւնայ՝ պիտի սրահէ իւր մօտ միայն մէկ կին, առ աւելապէս քրիստոնեայ, եթէ կայ այդպիսին, իսկ միւսները պիտի արձակէ:

Երջայէս եկեղեցական և աշխորհական օրէնքը հաստատութիւն է գտնում և բնական օրէնքի մէջ: Կենսաբանութիւնը (ֆիզիոլոգիան) յոյց է տալի որ՝ բազմակնութիւնը ոչ միայն չէ հասնում իւր միակ նպատակին — անեղն սերունդը, այլ ընդհանրապէս թուլացնում է ամբողջ ցեղը, կամ ազգի առողջութիւնը, նուազեցնում է բեղմնաւորական ոյժը և պակսացնում է որդեճնութեան թիւը, խանգարելով ընդհմին և ընտանեկան բարոյականութիւնը: Եւ այդ փորձով հաստատվում է ոչ միայն բազմակնութիւն ունեցող ազգերի, զորօրինակ մահմեդականների կեանքի մէջ, այլ մինչև անգամ կենդանիների կեանքի մէջ — երբ մի որձ անասուն կամ թռչուն խանցակում են շատ էգերի հետ կամ մէկ էգը շատ որձերի հետ՝ կամ ամենևին չէ լինում ծնունդ, կամ լինում է սակաւ, և կամ վտիւ և ակար: Դառնալով այժմ դէպի մեր ազգը պիտի ասենք որ՝ մեր ազգային արեգրութիւններից պարզապէս և հաստատապէս չէ երևում որ՝ հեթանոս հայերի մէջ այնպէս զարգացած և ընդհանրացած լինէր բազմակնութիւնը, ինչպէս էր պարսիկների և ուրիշ մի քանի ազգերի մէջ, այլ թուի թէ այդ սովորութիւնը եղել է իբրև մի առանձին արածութիւն թաղաւորների, իշխանների և առհասարակ մեծատունների համար: Եթէ ընդունենք այս եկեղեցութիւնը պիտի եզրակացնենք որ՝ հայոց ազգի ընդհանրութիւնը բաւական բարձր գաղափար է ունեցել ամուսնութեան վերայ և բաւական կանուխ է ստացել քաղաքացիական զարգացումն: Տարաբաղաբար՝ մեզ այժմ

1) Տես զորօրինակ Сводъ Законовъ, Т. X, ст. 38 և Т. XV, ст. 2123.

յայտնի չէ թէ բազմակնութիւնը հակառակ է եղել ժողովրդական բարք ու վարքին, թէ արգելուած է եղել պետական կամ կրօնական օրէնքով, արածնութիւն տալով միայն որոշեալ դասակարգին: Եթէ 'ի նկատի առնենք որ՝ հայոց հեթանոսական կրօնը բաւական ընդհանրութիւն ունէր քաղղէական և պարսկական կրօնի հետ, իսկ պետական վարչութիւնը նման էր դրացի ազգերի վարչութեան, իսկ պարսիկները, մարացիները, և այլն, ունէին բազմակնութիւն, պիտի կարծենք որ՝ եթէ բազմակնութիւնը չէ դառն հայերի մէջ ընդհանուր գործածութիւն, ուրեմն դա աւելի հակառակ է եղել ժողովրդական վարքութեան, քան թէ արգելուած է եղել օրէնքով հասարակ ժողովրդի համար:

Ճշմարիտ է և այն որ՝ մենք այնչափ քիչ տեղեկութիւն ունինք մեր ժողովրդի ընտանեկան կեանքի մասին որ՝ պիտի դժուարանանք ասել դրականապէս թէ՛ բազմակնութիւնը կար կամ չկար հեթանոս հայերի մէջ: Սակայն 'ի նկատի առնելով որ՝ բազմակնութիւնը, ուր կար, չուտով չէր տնհետանում ուրիշ ազգերի մէջ և քրիստոնէութեան ժամանակ, իսկ մեր եկեղեցին չէ արտայայտում իւր կանոնադրութիւնների մէջ մի առանձին մաքառումն այդ սովորութեան դէմ, պիտի կարծենք որ՝ բազմակնութիւնը կամ բոլորովն չէ եղել Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան սկզբներում և կամ շատ նուազած է եղել: Գոնեա այդ այդպէս պէտք է կարծել Հայաստանեաց եկեղեցին Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով վերահաստատուելուց յետոյ, որովհետև մեր եկեղեցական ժողովների և հայրապետների կանոնների մէջ մի յստակ կանոն չենք գտնում բազմակնութեան մասին: Այնուամենայնիւ և՛ մեր եկեղեցին, իբրև հաստատուած քրիստոնէութեան ընդհանուր սկզբունքների վերայ և ընդունելով ամուսնութիւնը իբրև սրբազան խորհուրդ, բոլորովն մերժում է, թէև լռելայն, բազմակնութիւնը: Այդ երևում է և նորանից որ՝ մեր եկեղեցական կանոնները խստիւ արգելում են սիրեկան կամ հարձ պահելու սովորութիւնը: Ուրեմն եթէ այսօր մէկը ընկնի բազմակնութեան յանցանքի մէջ, ամուսնութիւնը կամ պսակը կը լինին անխուր և լուծանելի, յանցաւոր ամուսինը և պսակող քահանան՝ պատժելի: Պէտք է աւելացնել որ՝ բազմակնութիւնը կարելի է հասկանալ երկու կերպով՝ կամ երկու, երեք և աւելի կին ունենալ միևնոյն ժամանակ և միևնոյն սան մէջ, ինչպէս՝ ունին զորօրինակ մահմետականները, և կամ թէպէտ միևնոյն ժամանակ,

տուհասի նման երևում է այս և այն երկրում և իւր վրայ դարձնում ամբողջ աշխարհի ուշադրութիւնը — սա իսկական ՍՈՎ.Ն է։

Սովի պատճառները շատ զանազան են. երաշտութիւն, ձման չափազանց սառսկութիւնը և երկարիւր, սարսափելի կարկուտները, մորեխը, հացի հասկերին վնասող զանազան ժժմաները, երբեմն սովը լինում է հետևանք անողորմ պատերազմների, երբ ամէն վարուցանք ընդհատւած է և այլն։

Սակայն այս ամէն պատճառները ինքն ըստ ինքեան սով չեն կարողանայ առաջ բերել մի երկրում, եթէ այդ երկիրը լաւ կառավարութիւն ունենայ. եթէ ժողովրդի տնտեսական վիճակը առանց այն էլ յոռի և անպիստան կառավարութիւնից աւերուած չէ, եթէ երկրի ճանապարհները բարեկարգուած են, որ աւատ երկիրների հետ յարաբերութիւնը դիւրին լինէր, եթէ ժողովուրդը դարերով ազիտութեան խաւարի մէջ փնացած չէ, որ կարողանար բնութեան այն ձախորդութեանց դէմ մաքառել, որոնց դէմ զխտութիւնը զօրաւոր հնարներ է ցոյց տալի։

Յայտնի է, որ առաջուայ ժամանակները նոյն իսկ Եւրոպայի զանազան մասերում սովը բաւական յաճախ էր կրկնվում։ Բայց այժմ, երբ այդ մասերը իրար հետ կապակցուած են ամենադիւրին և արագ ճանապարհագնացութեամբ, երբ Եւրոպայի ժողովուրդները սովորեցին իրանց ամենակարեւոր սնունդը ապահովել ոչ միմիայն մի տեսակ բերքով, այլ արտաբերում են միեւնոյն երկրում զանազան տեսակները, այնպէս որ մէկի ժամանակաւոր պակասութիւնը լրացվում է միւսներով, երբ եւրոպական պատերազմները համեմատաբար առաւել կարճատե են և իրանց դաշտ եղած երկիրների տնտեսական դրութիւնը բոլորովին անխնայ չեն քանդում, երբ եւրոպական աէրութիւնը ստիպուած են տարեցտարի նորանոր հնարներ մտածել իրանց երկրի հարստութիւնը, որքան կարելի է, արդար և համեմատաբար հաւասար բոլոր ժողովրդի մէջ բաշխելու աշխատել, — այս հանդամանքներում, մենք տեսնում ենք, որ այժմ իսկական սովը Եւրոպայում շատ հաղիւ է պատահում։

Կան երկիրներ, որ մեր յիշած յաջող պայմաններից մի քանիսն ունին, բայց քաղաքական վատ դրութիւնից և միմիայն մի տեսակ աննշարար բերքի մշակութիւնից դարձեալ յաճախակի սովի են ենթարկուած, ինչպէս օրինակ՝ Երլանդիան, որի ժողովուրդը գլխաւորապէս գետնախնձորով (կարտօֆելով) է սննդվում, Հնդկաստանը՝

Հմե ցոյ ցմո

որի ամենատարածուած անդարար բերքը միակ բրինձն է: Իսկ փոքր ասիան և մեր խղճալի Հայաստանը, որի ժողովուրդը գլխաւորապէս միայն ցորենի և գարու բերքի յոյսով է ապրում, և որը ենթարկուած է մեր վերը յիշած բոլոր սով արտագրող վատ պայմաններին, ի հարկէ, սովի յաճախակի այցելութեան դատապարտուած է: Ով կամենում է սովի անհատական և հասարակական բնութօսութիւնը մանրամասնօրէն քննել, թող վեր առնի մեր պատմագիրներին (Աւաքել և այլն) գրուածները և զարմանալի հարուստ նիւթ կրգանի նոցա մէջ: Այս Հայաստանի սովը միշտ սարսափելի և զարհուրելի է եղած: Գլխաւոր մեծագոյն սովերը 1611 թ. ամենամեծ սովից ապա 1691 թ.

Գալով ՍՈՎԻ ՀԵՏԵՆԱՆՔՆԵՐԻՆ, պարսեք եւ համարում մի քանի խօսք ասել սովի ազդեցութեան մասին նախ և առաջ՝ իւրաքանչիւր անհատի կազմուածքի վրայ.

1) Եթէ մարդս երկար ժամանակ չի կարող սնունդ հայթայթել իւր կազմուածքին, բնականաբար սորա կենսական գործողութիւնը սակաւ առ սակաւ թուլանում են և վերջը բոլորովին խափանվում, այսինքն սովամեռ լինում: Փորձերով իմացուած է, որ մինչև սովամահ՝ սովեալի մարմինը կորցնում է իւր ծանրութիւնից հարիւրին 40—50 կշիռ: ամենից առաջ և շատ պակասում է մտերի կամ մկանուքի կշիւր (հարիւրին 42), յետոյ իւղային գրութիւնը (26%), յետոյ մորթը, ոսկրները, լեարդը և արիւնը: Ուղեղը ամենից շատ դիմանում է սովին, ամենից ուշ կորցնում է իւր բաղադրութիւնը և կշիւր, ուստի սովեալի մտաւոր կարողութիւնը համեմատոր աւելի երկար անխախտ է մնում: Քաղցածութեան առաջի օրերում մարդս քաղցի սուղորանքների հետ զգում է մի անհարազդելի ծանր յոգնածութիւն: Այս յոգնածութեան ժամանակ եթէ դարձեալ կերակուր չտրուի կազմուածքին՝ քաղցի զգացմունքը բոլորովին անհետանում է, բայց կազմուածքի թոյլութիւնը քանի գնում աւելանում է: Սովեալ կազմուածքի վերջի ժամերի յուսահատական արտայայտութիւնների և սարսափելի տեսարանների վրայ այժմ ես մտադրութիւն չունիմ երկար կանդնելու: Այսքանը պէտք է յիշել, որ մարդս բոլորովին սոված կարող է մնալ ամենաշատը՝ 8 օր, բայց եթէ սովեալը միւսնոյն ժամանակ ծարաւ չի մնում, առատօրէն ջուր խմելուց զրկուած չէ, առտուել երկար կարող է դիմանալ սովին, մինչև անգամ 2—3 շաբաթ, նայելով թէ՛ իւր մարմինը որքան մսային և իւղային պաշարունի իւր մէջ:

2) Սովեալ մարդու աղիքները շատ անգամ մի արանձին հիւանդութեան են ենթարկւում, որ աղէ չորութիւն կարելի է անուանել, և որ գուցէ կախումն ունի աղեաց անգործութիւնից. երբ աղիքը այդ հիւանդութեան (ենթարկեցան) անուհետեւ թէ կերակուր ևս մատակարարուի՝ այլ ևս օգուտ չունի, որովհետեւ աղեաց այդ հիւանդութիւնը յամենայն դէպս մահացուցիչ է:

Աղեաց միւս հիւանդութիւնները առաջ են գալի այն հանգամանքից որ շատ անգամ սովեալը ստիպուած է քաղցի զգացմունքը փոքր ինչ հանգարտացնելու համար իւր ստոմսը լցնել զանազան անմաքուր անմարտելի պաշարեղէններով. այդ հիւանդութիւնը են հասարակ և արիւնոտ հարիւքը (Dysenterie)

3) Քաղցածութեան մի այլ անմիջական հետեւանքն է մարմնի ընդհանուր ջրգողութիւն (սովորեց. ք):

Բայց սովի ժամանակ ուրիշ ուրիշ տարափոխիկ հիւանդութիւններ ևս առաջ են գալի, որ ուղղակի սովի հետեւանք չեն, սակայն սովի հետ աղանցներ են. Սովի ժամանակ այդ հիւանդութիւնները աւելի շուտ տարածվում են, որովհետեւ սովամեռ գիւղերը մարդկանց և թէ անասնոց, շատ անգամ վայր ընկած փտում են և նետում և յառաջացնում են օդի մէջ զանազան վարակիչ ստղմեր, միւս կողմից՝ յայտնի է որ թուլացած կազմուածքների մէջ առաւել շուտ այդ ստղմերը հիւանդութիւն են ծնուցանում, քան թէ ամրակազմների մէջ: Այս է պատճառը, որ սովի տարինում Հնդկաստանի տեղական թեթեւ խոյերան սարսափելի համատարած ժանտախտի կերպարանք է առնում: Միւս ճահային մի երկրում սովից յետոյ տարածվում է սաստկացած տեղային տենդը:

Բայց առաւել սովորական են սովի ժամանակ և սովից անմիջապէս յետոյ սովա—վարձաւքը (աիֆօն) և ծագիկը:

Սովի այս բոլոր ուղղակի և անուղղակի հետեւանքների մասին մեր լրագրութեան մէջ բաւականին ուշադրութիւն դարձուած է, ուստի այս մասին այլևս չեմ կարենք:

Մեր յօդուածի գլխուոր նպատակն է մեր ընթերցողի ուշադրութիւնը դարձնել սովի մի այլ տարափոխելի հետեւանքի վրայ, որ փոքր աղբերի համար ինչպէս և հայերիս համար՝ ամենապիտան գաւորն է և որի դէմ մեզ հարկաւոր է մաքառել Հայաստանի սովի վերաբերութեամբ մասնաւորապէս այժմ—մինչև զայդ աշունքը:

Այս հեռեանքը մենք պարտք ենք համարում նշանակել հեռեակալ առանձին յօդուածով:

ՍՈՎԵՍԼ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾՆՆԴԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՄԵՄԱՏԱԲԱՐ ԱՅՆՔԱՆ ՇԱՏ ՊԱԿԱՍՈՒՄ Է՝ ՈՐՔԱՆ ԵՐԿԱՐ ՏԵՒՈՒՄ Է ՍՈՎԸ:

Ուրեմն սովի ենթարկուած ազգաբնակութիւնը մի քանի տարիների ընթացքում շատ սակաւ է աճում և բազմաւնում:

Այս բանիս հաստատութիւն կարեւոր եմ համարում բերել վերջի ժամանակների վիճակագրական տեղեկութիւններից. 1877 և 1878 թ. Հնդկաստանի սովի վերաբերութեամբ Մադրասայի անդղիական առողջապահական յանձնաժողովի («Sanytary commissioner») հաշիւների մէջ վիճակագրական տեղեկութիւններով լի մի մանրապատում յօդուած է տպուած: (մենք քաղում ենք այս յօդուածի տեղեկութիւնները գերմանական Aerztliches Intelligenz-Blatt-ից 1880 թ. № 15):

Սովի ժամանակ ժողովրդի թուի պակասելու մասին, գտնում ենք հեռեակալ վերջնական թուերը՝ Սովամահից և վերը յիշուած սովի հիւանդութիւններից ՀԱՅԱՐԻՆ՝ ԱՌԱՌԱԽԵԼՆ 70 ԿՈՐՈՒՍՏ: Իսկ ծննդաբերութեան դարձումից համեմատելով սովից առաջ տարիների ծնունդի տվորական թուին, հաշուած է սովի երկրորդ տարում՝ ԱՄԵՆ 100 ԾՆՈՒՆԻՒՒ ՓՈՒԱՐԵՆ ՄԻՄԻԱՅՆ 45:

Ուրեմն՝ կիսից էլ պակաս:

Վիճակագիրը այս կերպ հաշուում է Մադրասայի սովի ժամանակ ազգաբնակչութեան պակասիլը միմեայն ծննդաբերութեան դարձումից ԿԷՍ ՄԻՂԼԻԾՆ:

Բայց այս գեղ բաւական չէ. յիշեալ անդղիական յանձնաժողովի յօդուածը անդում է թէ՛ սովը բոլորովին վերջանալուց յետոյ էլ՝ ծննդաբերութիւնը, ժողովրդի աճումը, ոչ թէ միանգամից, այլ՝ հազիւ հազ տարիների ընթացքում իւր տվորական նստմային (չափին) է հասնում, որովհետեւ նկատուած է թէ՛ կանայք սովից յետոյ բոլոր մեծի մասին ամուլ են դառնում սեռական անգամների ատրոֆիից (աննաչորութիւնից կամ փոքրանալուց): Յիշեալ յօդուածի գլխաւոր հեղինակ՝ բժիշկ Կառնիլը այս վերջի միտքը հաստատում է և նորանով, որ ինքը գիտել էր սովի

Երկրորդ տարում «Օգնութեան կայարաններում» նոր աշխարհ
 եկած զարմանալի մանր և «ցամաքած» պտուղներ, որ երկար չէին
 ապրում և որ կարող էին յառաջ գալ միմեայն փոքրացած և
 սննդաչոր պանդխտներից:

Այս բոլոր վիճակադրական տեղեկությունների հիման վրայ մենք իրավունք ունինք եզրակացնելու որ եթէ տաճկա-Հայաստանում տիրապետող սովը ևս երկրորդ տարին շարունակուի, այդ երկրի ազգաբնակչության կեսից ավելի պահանջներ կունենան:

Հարցնում եմ այժմ, որ սարսափելի պատերազմը, որ անհա-
պասար ույժերով — ապստամբութիւնը պիտի համեմատուի այդ չա-
փով ժողովրդի պակասերու վտանգին....

Այն ժամանակվան տեղեկություններից դուրս բերած այս եզրակացությունը թույլ ինկատի ունենան

Այն կուշտ հայեր, որ մեր լրագրութեան բացագանչութիւնները չարատանի սովե մարին չտիպանցութիւն են համարում)

Այն, կուշա հայեր, որ ճիճաղմեն թէ՛ «սովից» պրծանք, հիմի սովի հեռաւանքների համար պիտի փող տանք»

Այն մեր իմաստուն քաղաքագետների որ ճաճկաստանի հայ ժողովրդեան ս պ ա ո ո ի Լ Ը չ ք ն ա Լ Ը մերձակայ նկատելուց յետոյ հ Լ մեզ քարոզում են «դեռ համբերենք» որ աւելի վառ չլինի?»: Ի՞նչ Լ Ը հա համբերե՞նք...

[illegible]

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻԻՆ
ԹԻՒՆԶԻԶԱԿԱՆ ՍԼԶԻՆ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Պատմութիւն հայերէն դպրութեան, ի պէտս ուսման ազգային վարժարանաց: Ա. Հին մատենագրութիւն. Բ. Նոր մատենագրութիւն: (Յօրինեց Հ. Գարեգին Զարբանալեան): Վենետիկ, ի տպարանի Միխիթարեանց. 1865, 1878.

Երբ ինքնաձանաչութեան զգացումը վարժում, վերածնութեան առաջին նշանները երևում են մի աղբի մէջ որ շատ դարեր անընդհատ տղիտութեան ու խաւարի շղթաններով կաշկանդուած է եղել, նորա առաջին բանը լինում է անքերը դարձնել իւր վրայ, քննել թէ ինչ է եղել Կրքեմն և ինչ վիճակի է հասել այսօր, չափել այն ահագին անդունդը որ բաժանում է իւր փառաւոր անցեալը ներկայի խեղճութիւնից: Երկարատեւ մեռելութիւնից սթափող ժողովուրդի թարմ յոյժերը անեղային գործունէութեամբ ձեռնամուխ են լինում յարուցանելու անցեալ կեանքը իւր բոլոր կողմերով, և ամէնից առաջ հին լեզուն՝ Թարգման այդ կեանքի, համոզուած լինելով որ այդ ճանապարհով միայն կարելի է լքեալ սրտերը խրախուսել, թմրած գորութիւնները վարժեցնել, միով բանիւ այն պատահալովութիւնը տալ ազգին որ դարեւոր դժբաղդութիւնը խլել էր նորանից, և որ այնքան անհրաժեշտ է նորա կարողութիւնները երեւան հանելու, շարժողութեան մէջ դնելու համար: Այսպէս ահա մեզանում, ժ. դարու վերջին կիսին և ժ. ի սկզբին, ամենալաւ մտքերը պարտեցան մէկ կողմից հին գրականութեան զանձերը հաւաքելով ու հրատարակելով, և միւս կողմից այդ յիշատակարանների վրայ հիմնում տեսական ու գործնական աշխատութիւններ լոյս հանելով, — հայ լեզուի քերականութիւններ ու բառարաններ և նոյն լեզուով յօրինուած ինքնագիր ու թարգմանական գրուածներ: Առաջին զարկը

տրուել էր, վերածնութեան զործը յաջող պայմանների մէջ էր սկսուել: Թէպէտ նոր շարժողութիւնը օտար հողի վրայ էր սկսուել, հայրենի սահմաններից դուրս՝ ուր այն ժամանակ զործելու հնարաւորութիւնը չկար, բայց և այնպէս իւր մեծ ազդեցութիւնն ունեցաւ ազգի ընդհանրութեան վրայ: Մխիթար Աբաառացու հիմնած Միաբանութիւնը, որին վերաբերում էր այս գեղեցիկ սկզբնաւորութեան պատիւը, կարճ միջոցում ազգի կատարեալ համարմանն ու համակրութեանը արժանի եղաւ: Հայ ժողովրդի աչքերը յուսալիկ դարձան Ս. Ղազարու կղզեկի վրայ, որ նոր հայութեան համար նոյն նշանակութիւնն ունեցաւ ինչ որ երբեմն ունեցել էին Աղէքսանդրիան, Մթէնքն ու Բիւզանդիոնը: Անեական եւրոպական քաղաքակրթութեան ազդեցութեան ներքոյ՝ պիտի տար մեզ այն բարիքը որ մի քանի հայրենասէր մարեր կրկնել էին, բայց իրանց անհատական ջանքերով անկարող են եղել իրազործել:

Այսպիսի անկախութիւններ ունէր ազգի ընտիր մասը Մխիթարեան հայրերի զործունէութիւնից: Աւելցնել էր մեծամեծ յայտեր չաածել, երբ մեր աչքերի առաջ, իբր դիւթական զօրութեամբ, հայ լեզուն դարեւոր մեռելութիւնից յարութիւն առած տեսնեք. երբ մեր դիւցազների ոսկորները իրանց գերեզմաններում շարժուեցան, հողի ու մարմին առին և սկսան իրանց արժանաւոր լեզուով խօսիլ մեզ հետ. երբ հայ լեզուն իւր ճոխութեամբ և ուժգնութեամբ և գրաւոր յիշատակարանները իրանց հետաքրքրուշարժ բովանդակութեամբ գիտնական աշխարհի ուշադրութիւնը դարձրին այն ազգի վրայ որ երբեմն ստեղծել էր այդ լեզուն ու գրականութիւնը: Այս փառաւոր սկզբնաւորութիւնը հարկաւ ենթադրում էր և մի փառաւոր շարունակութիւն. առաջին քայլին բնականապէս պիտի հետևէին յաջորդ աւելի մեծ քայլերը: Հին լեզուի մշակութիւնը, նորա նրբութիւնների մանրամասն հետազոտութիւնը ինքնընտանեացի չէին կարող իբրև նպատակ նկատուիլ, այլ միայն իբրև մի միջոց, մի զործիք բուն նպատակին հասնելու համար: Կարերի փորձը պիտի ցոյց տար նոր շարժողութեան պարագլուխներին որ մարդկային բոլոր ջանքերը, որքան և դժբաւոր լինէին, անկարող են պատմութեան ընթացքը փոխել և մեր ցանկացած ուղղութիւնը սալ նորան: Նոքա պիտի հասկանային այն պարզ ճշմարտութիւնը, թէ ազգի պիտոյքները ու պահանջումները միշտ նոյնը չեն մնում, այլ դարերի ընթացքում փոխվում են, թէ

նոր իեանքի հրաւիրուող ժողովուրդը իւր պատերից տարբեր պայ-
 մանների մէջ գտնուելով՝ տարբեր կարիքներ ունի լցուցանելու։ Այս
 պայմանով միայն Մխիթարեանց գործունէութիւնը կարող էր ցան-
 կացած արդիւնքները տալ։

Արդ ի՞նչ ծրագրի հետեւեցան Մխիթարի յաջորդները իրանց
 մեծ ձեռնարկութեան մէջ, ի՞նչ արին նոքա ազգի յարգանքն ու
 համարումը արդարացնելու, տեղափան անելու համար։ Յափշտա-
 կուելով հին լեզուի գեղեցկութիւններով, որի ճոխութեան առաջ
 բոլորովին կորչում էր նոր լեզուն իւր մութացիկ աղքատութեամբ,
 նոքա իրանց ջանքն ու ճիգը թափեցին լեզնիկների, լեզնէների դա-
 սական լեզուն յարուցանել, երազեցին նոր ժամանակների գրական
 և մինչև իսկ խօսուած բարբառ դարձնել նորան ընդհանուր ազգի
 համար, ինչպէս որ յաջողել էին նոյնն անել իրանց վանքի պատերի
 մէջ։ Յափշտակութիւնը մինչև այնտեղ հասաւ որ նոքա կարծես
 մոռացան թէ ինչ ժամանակումն են ապրում, մոքով ու արտով
 տեղափոխուեցան անցեալ դարերը, որ անցօր պիտի լինէին վերա-
 կանգնելու։ Նոր լեզուն իւր բոլոր խեղճութեամբ, արդիւնք մեր
 ստրկական կեանքի, փոխանակ նոցա աչքերը բանալու, փոխանօկ
 առաջնորդելու նոցա ազգի մտաւոր ու բարոյական վերածնութեան
 գործը հաստատուն հողի վրայ դնելու, թող ու անպէտք գործիք
 համարուեցաւ այդպիսի մեծ նպատակի համար։ Այսպէս չէր էլ
 կարող լինել, քանի որ Մխիթարեանք ազգի մեծամասնութեան
 պահանջները թողած՝ հէնց սկզբից ձգուեցան ընտրեալ սակաւթիւ
 դասի ճաշակագիտական պիտոյքներին լողմն տալ։ Նոքա իրանց
 բոլոր անդանդն ու ժամանակը նուիրեցին օտար գրականութեան
 արդիւնքները ծանօթացնելու մեզ, այն ժամանակ երբ մեր սեպհա-
 կան կեանքի վրայ հապել մի քանի կցկտուր տեղեկութիւններ ու-
 նէինք. Հովհաննէս, Արգիլիոսը, Սոփոկէսը, Նաբիլէսը, Կիկերոնը, Դի-
 մոթենը, Որատիոսը, Պլուտարքոսը, Միլտոնը, Ֆէնէլոնը և ուրիշ
 հին ու նոր դասական մատենագրութիւններ հետզհետէ փոխուե-
 ցան հայերէն ընտիր գրաբար լեզուով, ոմանք նաև կրկին թարգ-
 մանութեամբ, մինչդեռ հայ ազգի անցեալը, չեմ խօսում ներկայի
 վրայ, դեռ հետազօտուած ու լուծարանուած չէր։ Հշմարիտ է, եղան
 Մխիթարեանց մէջ մի քանի անձինք, որոնք ընդհանուր հոսանքից
 ազատ մնալով՝ ձեռք զարկին ազգի անցեալը թաղուած ու մոռա-
 ցուած հնութիւնից դուրս հանելու. այսպէս ջանքեանը իւր ժամա-

նակին յայտնի ազգային մատենագրները և հին ու նոր օտարազգի պատմագրութիւնները ուսումնասիրելով կազմեց իւր եռահատոր «Պատմութիւնը» այսպէս դարձեալ Կնձիճեանը ազգային հնութիւնները հետազօտելով յօրինեց մի ուրիշ եռահատոր աշխատութիւն — «Հնախօսութիւն Հայաստանեայց», ինչպէս նաեւ Հին և Նոր Հայաստանի «Յշխարհագրութիւնը»։ Այս ի հարկէ լաւ էր, բայց միայն իբրեւ անպիտան փորձեր, որոնց պիտի հետեւին աւելի հիմնաւոր հետազօտութիւններ նոյն և նման խնդիրներին վրայ։ Այնուհետեւ հարկաւոր էր ազգի քաղաքական, մասաւոր և եկեղեցական պատմութիւնները, որ այնքան սերտ կապ ունին միմեանց հետ և որոնք մեր հին կեանքի բովանդակութիւնն են կազմում, առանձնապէս մշակել և նոցա պատճառաւ ինչպէս իր նկարագիրը ներկայացնել։ հարկ էր ցոյց տալ մեզ թէ այնպիսի անցեալից միայն այսպիսի ներկայ կարող էր առաջանալ, և թէ ինչ ճանտարհ պիտի բռնենք մի լաւագոյն ապագայ պատրաստելու համար։ Այս բանը կատարելապէս իրաւունք ունէինք սպասելու Մխիթարեան Միաբանութիւնից այն պարզ հիման վրայ, թէ «որում շատ տուաւ, շատ խնդրեցի ի նմանէ»։ Ազգի մասաւոր և բարոյական վերածնութեան համար աշխատելու գեղեցիկ կոչումն ընտրելով և այս նպատակի համար ուրիշ ամէն ընկերութիւնից աւելի յարմարութիւն ու միջոց ունենալով, Մխիթարեան Հայրերը չհամեցան կամ չկարողացան գիտութեան խորը թափանցել, այլ թեթեւ աշխատութեամբ ուզեցին ազգի լուսաւորիչներին պարծանքը վայելել։ Չամեաններին, Կնձիճեաններին երկասիրութիւնները, որոնք միայն իբրեւ մի մի ուղեցոյց, մի մի բանալի կարող էին ծառայել ասպարի խուզարկութիւններին համար, իբրեւ գիտութեան այբուբենը պարզնակող գործեր նկատուեցան նոցանից, ուստի և բաւականացան նոցա մտքերը կրկնելով բացմաթիւ մանր աշխատութիւնների մէջ, որոնք մեծ մասամբ ամենաթեթեւ քննութիւն անգամ չեն վերցնում։ Այսպէս են «Բացմաթիւ» մէջ հրատարակուած շատ յօդուածներ և մանաւանդ ձեռնարկի անունով ազգի մէջ ցրուած վեհնական զբոյժները, որոնք այլ ևս ժամանակի պիտոյքներին կարողանալով ծառայել, հետզհետէ դուրս են հանլում մեր ուսումնարաններից և նոցա տեղ ուրիշ գրքեր են բռնում։ Չէ կարելի ուրանալ որ այս գրքոյկներն, չնայելով իրանց խեղճ բովանդակութեանը, մի փոքրիկ ծառայութիւն մատուցել են մեր ազգային գրականութեանը, նոցա համբաւ

հեղինակները քիչ չափ նպաստեցին նախընթաց հետազոտութիւնները ժողովրդացնելու և միանգամայն նոր լեզուն մշակելու այն ժամանակ երբ առաջին կարգի աստղերը, Բաղրատունիները, Հիւրմիւզեանները, Հայոց Պարնասի վրայ նստած՝ նախնական գիւցագների ու յաւերժահարսերի հետ էին խօսակցում և արժանի չէին համարում այն մատակարարատ բարձրութիւնից իջնել մահկանացուների աշխարհը, ուր անապայտ ժողովրդի ազատակները կարող էին տաղուկացնել նոցա տկանները...

Ասացինք թէ ազգի կեանքին հիմնադրապէս ծանօթանալու համար՝ պէտք էր նորա պատմութեան երեք գլխաւոր ճիւղերը, քաղաքականը, եկեղեցականը ու գրականը, գիտութեան պահանջումների համեմատ մշակել ամէն մի խոշոր երևոյթի պատճառները հետազոտելով և այդ պատճառների հետեւանքները ցոյց տալով։ Ուրիշ անգամ առիթ ունեցանք ներկայացնելու ընթերցողին, թէ ինչ աննշան արդիւնքների հասարակութեանը ազգային քաղաքական պատմութեան մշակութեան մէջ յատկապէս Մխիթարեան կրկին Միարամութիւնների աշխատութեամբ։ Եկեղեցական պատմութեան վրայ խօսք անգամ չէ կարող լինել. վասն զի Մխիթարեանք կրօնական խնդիրների նկատմամբ իրանց կարծիքներն ու համոզումները բացարձակապէս յայտնելու ազատութիւնը չունենալով, չէին ել կարող այն տեսակ աշխատութիւնների ձեռնամուխ լինել. իսկ մեր մէջ լոյս տեսած կրօնական գրքերը այնպիսի խեղճ բաներ են, որ չարժէ նոցա վրայ երկար կանգնել, մանաւանդ որ ուրիշ տեղ ակնարկեցինք թէ որքան նակաւ են համապատասխանում այժմեան պահանջումներին¹⁾։ Այս անգամ ընթերցողի ուշադրութիւնը կամենում ենք դարձնել ազգային ուսման երրորդ ճիւղի վրայ, գրականութեան պատմութեան վրայ, այն գրքի տալի-

1) Այս առիթով հարկաւոր ենք համարում յայտնել որ հանգուցեալ Գէորգ Ալվերդեանը Սայաթ — Նովայի բազմահմուտ հրատարակիչը, հարուստ նիւթեր է հաւաքել եկեղեցական պատմութեան համար, որ մահը թող չտուեց նորան գրելու. Յանկալի կը լինէր ընդհանրապէս որ յիշեալ գիտնականի ազգականները չզրահային նորա ձեռագիր աշխատութիւնները լոյս հանելու, որոնցից անտարակոյս օգուտ կարող էին քաղել մեր բանասէրները. Գուցէ նորակազմ ապագրական ընկերութիւնը յանձն առնէր նպաստել նոցա այս օգնական գործի մէջ.

Թով որի երկու հատորները լոյս աեսան Վենետիկում և որի վերահազիրը գրած է այս յօդուածի ճակատին: Վաղուց արդէն զգալի էր մեղանում գրահանութեան պատճառով: Արականութիւնը ոչ միայն ազգային ուսումնարաններէ, այլ և հասարակութեան կրթեալ դասի համար: Ինչ որ մինչև այսօր այս անունով հրատարակուել է՝ օտար լեզուներով է եղել: Հետեւեալ պէս և հայ գրագէտների մեծագոյն մասը ոչինչ օգուտ չէր կարող քաղել նոյանից: Ներկայ դարու առաջին քառորդին Սուքիաս Սումալեան արքեպիսկոպոսը, Ս. Ղազարու Վանքի արքահայրը, նախնեաց գրաւոր յիշատակարանները տպագրել տալու ժամանակ, կենսագրական համառօտ տեղեկութիւններ գրեց հայերէն գրաբար լեզուով, որի բնագիրը անտիպ մնաց և միայն իտալական թարգմանութիւնը հրատարակուեցաւ 1829-ին այսպիսի վերնագրով՝ «Ծրագիր պատմական գրականութեան Հայոց»: Նորանից մի քանի տարի առաջ նոյն անձը մի նմանօրինակ աշխատութիւն էր հրատարակել նախնեաց թարգմանութիւնների վրայ դարձեալ խտրելէն լեզուով՝ «Ծրագիր զանազան հեղինակների գործերի, որոնք հին ժամանակ թարգմանուել են հայերէն»:

Սումալեան արքեպիսկոպոսի այս երկու աշխատութիւնները, թէև իբրեւ առաջին փորձեր՝ շատ թերի են և չեն կարող իբրեւ պատմութիւն նկատուիլ, այլ լոկ իբրեւ մատենախօսական ցանկեր, որոնց մէջ գտերի բաժանմամբ և ժամանակագրական կարգով յիշվում են հեղինակին յոյանի մատենագրների և նոցա գործերի անունները՝ գրական և բանասիրական ծանօթութիւններով: Բայց և այնպէս խնդրին վերաբերեալ զլիաւոր իրողութիւնները բովանդակելով՝ բաւական նիւթ էին մատակարարում այն անձանց, որոնք նորա քայլերին հետեւելով կը կամենային մշակել այդ առարկան և մի բոլորն պատմութիւն կազմել: Բայց ինչ որ այնուհետև գրուեցաւ նոյն նիւթի վրայ, կարելի է առանց չափօղանցութեան ասել, Սումալեանի «Ծրագիր» տրիական հետեւողութիւններ են: Զուր կը լինէր նոցա մէջ մի նոր հայեացք, մի նոր միտք որոնել: Մինչև անգամ հայ գրականութեան յայտնի շրջանների վրայ խօսելիս, որպիսի են օրինակի համար Ն և Ժ. Գարեբը, նոքա համարեալ անփոփոխ կրկնում են Սումալեանի խօսքերը: Այս նշանակութիւն ունին

մեզ՝ համար Նեոյման հայադէտ դերմանացու «Մխիթարեանց աշխատութիւնների հիման վրայ» 1836-ին Վէյբլիշովմ դերմաներէն լեզուով հրատարակած «Փորձ հայ գրականութեան պատմութեան» աշխատ մշակութիւնը» ինչպէս ինքն ասում է, և հանդուցեալ Ս. Նազարեանցի 1844—1846-ին Ղաղանում հրատարակած «Հայրենացի հայեացք հայկական գրականութեան վրայ մինչև ժ. գ. դարձև վերջը» և «Տեսութիւն հայկական գրականութեան նոր ժամանակներում», երկուսն էլ ռուսերէն լեզուով:

Վերոյիշեալ գրողները ինչպէս ասացինք՝ մի նոր բան չուէ լեզուրին մեր ունեցած գիտութեան վրայ, այլ աւելի հաստատեցին մեզ այն համոզման մէջ, թէ եթէ մի յառաջողիմութիւն կարելի է սպասել հայ գրականութեան մշակութեան մէջ, այդ Մխիթարեան կրկին Միաբանութիւնների աշխատութեամբ կարող է լինել, որոնք այդ դործի համար պէտք եղած հմտութեան հետ համարժէցողութիւններ ունին ձեռքի տակ մինչեւ ուրիշ բանասէրների ջնայելով իրանց բոլոր ցանկութեանը, չէին կարող ծանօթանալ հմտութեան բոլոր նշանաւոր յիշատակարանների հետ, քանի որ նոյնից շատը տարագրութեամբ հրատարակուած չէին, ինչպէս մասամբ մինչև այսօր էլ դեռ անտիպ մնացած գրուածներ կան: Մեր ակնկալութիւնները իրականացած տեսնելու յոյսն ունեցանք մի ժամանակ երբ Վ. Կենայի Մխիթարեան Ուխտի միաբան Լ. Յովսէփ Գաթրճեանը 1851-ին հրատարակեց իւր Հայոց մատենագրութեան պատմութեան առաջին հատորիկը՝ Սնգիր ժամանակի վրայ: Գրքոյկը թէև փոքրիկ, բայց հայ գրականութեան այլևայլ շրջանների և մասնաորոպէս աղղային նախնական երգերի վրայ պարունակած քննադատական ընտիր տեսութիւններով բաւական երաշխաւորութիւն էր գործի յաջողութեանը: Սակայն դժբաղդաբար Սնգիր ժամանակին Հյոջորդեց Գրաւոր ժամանակը¹⁾, և հայ բանասիրութիւնը մի անգամ էլ խաբուեցաւ իւր ակնկալութիւնների մէջ: Վերջապէս 1865-ին Ս. Ղաղարու մագարանից լոյս տեսաւ մի պատկառելի հատոր «Պատմութիւն հայերէն գրութեան» ընդհանուր վերնագրով, որի առաջին հատորը ամփոփում էր մեր հին դրական

1) Ուստի զազգն ունեցաւ նոյն հեղինակի մի ուրիշ աշխատութիւն, էլ՝ Տիեզերական պատմութիւնը, որի երկու հատորները միայն հրատարակուեցան, իսկ Նոր պատմութիւնը լոյս չտեսաւ:

նութիւնը սկզբից մինչև ժ. Գ. դարու վերջը, և որին հետհետէ պիտի յաջորդէին ուրիշ երկու հատորներ, մէկը հին թարգմանութիւնների վրայ, և դարուց մինչև ժ. Գ. դարը, իսկ միւսը՝ նոր գրականութեան վրայ, ժ. Գ. դարուց մինչև մեր օրերը: Սակայն հեղինակը շատ ուշ և միայն մասամբ կատարեց իւր խոստումը. առաջին հատորի վրայ տասներեք տարի անցնելուց յետոյ՝ նա տպագրեց իւր «Նոր Մատենագրութիւնը», առանց նախապէս թարգմանութիւնների հատորը հրատարակելու, կամ գոնեաւ այդ մասին իւր մի անգամ տուած խոստումը նորոգելու:

Մեր նպատակը չէ կարող լինել այստեղ Հ. Գ. Զարբանաշէանի «Հին Մատենագրութիւնը» մանրամասն քննութեան հետարկել. այդ շատ հեռու կրթանէր մեզ: Սակայն որովհետև բանաքննութիւնը իւր ժամանակին, որքան մեզ յայտնի է, ոչինչ կարծիք չյայտնեց այս գործի մասին, աւելորդ չի լինիլ մի թեթևակիանակ ձգել նորա վրայ, որպէս զի ընթերցողը կարողանայ ծանօթանալ հեղինակի հայեացքների ու կարծիքների հետ և մի դադափար կազմէ նորա աշխատութեան բնութրութեան վրայ:

«Հին մատենագրութեան» առաջին մի քանի երեսները կարգացողը դիւրաւ կը համոզուի թէ Հ. Գ. Զարբանաշէանը իւր գաղափարների մէջ շատ հեռու չէ գնացել իւր նախորդներից: Հայ ազգի նախնական կեանքի պայմանների վրայ նա այնպէս է նայում, իբրև թէ այդ ազգը մի բացառիկ տեղ բռնում լինէր ուրիշ ազգերի շրջանի մէջ: Նա կարծես ծանօթ չլինի այն եղրակացութիւններին որոնց հասել է նորագոյն գիտութիւնը մարդկութեան առաջին օրերի վերաբերմամբ, կամ աւելի ուղիղ ասենք՝ այդ եղրակացութիւնները ոչինչ արժէք չունին նորա աչքում: Ինչ որ այդ մասին մի անգամ ասել են Չամչեանն ու Խնձիճեանը, այդ նորա համար անհերքելի ճշմարտութիւն է: Մեր ազգի սկզբնաւորութեան վրայ պատմութիւնը չի խոստում, նա իբրև գուտ ճշմարտութիւն է նկատում, ազատ այն առասպելներից որոնցով լինն ուրիշ պատմութիւններ, մեր առաջին հայրերը որսորդներ ու հովիւներ լինն եղել, այլ քաղաքակիրթ իշխանների, և ոչ նոցա կրօնը կոպիտ տարրապաշտութիւն, այլ ձրշմարիտ աստուածաբաշտութիւն և այլն: Այսպիսի դադափարներ յայտնելուց յետոյ Հայոց հնութեան վրայ, «հնութիւն մը» որուն սկզբը տուածներով մթացած չէ, քաղաքականութիւն մը՝ որուն սկզբը

նաւորիլը ծառոց և անասուաց մէջ չփնտռուիր, ու կրօնք մը՝ զոր սուտ աստուածոց մոլորութիւնը չպղտորեր», — հեղինակը անցնում է հայկական լեզուի տեսութիւնն անելու, որի մէջ ինձ իձեանի փաստերով անպայմանում է թէ մեր ծանօթ հայերէն լեզուն ջրհեղեղի ժամանակների, հեռեապէս և Նոյախօս լեզու է. ինչպէս որ յաջորդ վերաստանական երգերի տեսութիւնը Վաթրըճեանի ու Էմինի կարծիքների արձագանգն է:

Այսուհետև հեղինակը ձեռնամուխ է լինում իւր գլխաւոր նիւթին: Այստեղ նորա ջանքն եղել է, ինչպէս ինքն ասում է, «՝ոմարեանի գրուածքը կեբայով մը կատարելագործել, ու մեր ժամանակաց գիտութիւններուն ու քննութեանց համեմատ՝ ընծայել ազգային ուսումնարանաց»: Եւ փոքր ինչ յետոյ կարծես զգալով թէ շատ հեռու է դնացել իւր խոստման մէջ, հետեւեալ խօսքերն է աւելացնում. «Գլխաւոր վախճանն էր ընդհանուր պատմական տեղեկութիւն մը աւանդել մեր մատենադրաց և անոնց գրուածոց վրայ, առանց ուղեւոր քննադատական տեսութեամբք ծանրացնել այնպիսի գրուածք մը, որուն գլխաւոր կիրառութիւնը աւելի վարժարանաց մէջ սորվողներուն համար էր»: Այս հակասական խօսքերը հէնց սկզբից մի տեսակ տարակոյսի մէջ են ձգում ընթերցողին. բայց բաւական է գրքի մի քանի էջերը կարդալ որ այդ տարակոյսը փարատուի: Հ. Զարբանդեանի գիրքը համեմատելով Սոմալեանի աշխատութեան հետ՝ արդարև աւելի կատարելալ է, բայց այդ կատարելութիւնը գլխաւորապէս նորանումն է պարունակվում, որ ինչ որ Յրագրի յօրինողը մի քանի տողով է ասում, նոյն բանին մեր հեղինակը ամբողջ երեսներ է նուիրում, որոնց մէջ յաճախ դրականութեան չմտաբերող կողմնակի բաների վրայ է խօսում: Այսպէս, օրինակի համար, նա ընդարձակ կենսագրական տեղեկութիւններ է տալիս մատենագրների վրայ, մանրամասնորէն պատմում է նոցա գրուածների բովանդակութիւնը, մէջ է բերում ուրիշների կարծիքներն ու դատողութիւնները. միով բանիւ, ոչ մի մատենագիր և ոչ մի գրուած անյիշատակ չէ թողնում, որքան և աննշան լինին նոքա: Բայց այս դեռ գրականութեան պատմութիւնն է: Գրական ինչպէս և քաղաքական պատմութիւն յօրինողի պարտաւորութիւնն է հետազօտել ամէն մի նշանաւոր երևոյթի պատճառներն ու արդիւնքները, յոյս տալ թէ ինչ ներքին ու արտաքին ազդեցութիւնների է

ենթարկուել գրականութիւնը դարերի ընթացքում, և թէ փոխադարձաբար ինչ չափով ազդել է նա ազգի կրթութեան վրայ: Մեր գրականութեանը գալով մասնաւորապէս, անհրաժեշտ է որոշել մէկ կողմից օտարական ազդեցութիւնների չափն ու նշանակութիւնը, որ պիտի են՝ ասորականը, յունականը, արաբականը և մինչև իսկ պարսկականն ու թաթարականը, իսկ միւս կողմից մատենագրների գործունէութեան շարժառիթները որոշել: Վասն զի եղել են մեզանում շատերը, որոնց գործերը ոչ այնքան իբրև ժամանակակից պիտոյքների արգասիք, որքան իբրև անձնական հաճոյքի արդիւնք պիտի նկատուին: Այսպէսով միայն կարելի է ցոյց առնել գրականութեան և ազգի փոխադարձ յարաբերութիւնները, նոյա միմեանց վրայ ունեցած ազդեցութիւնը, ազդեցութիւն որի առաւելութիւնից կամ նուազութիւնից որոշվում է նոյն իսկ գրականութեան արժէքն ու նշանակութիւնը: Ահա այս բանը չէ երևում Հ. Զարբանալեանի աշխատութեան մէջ: Նորա գիրքը, ինչպէս ասացինք, կենսագրական ու մատենախօսական հարուստ տեղեկութիւններ է ներկայացնում, բայց այդ բոլորի մէջ ոչինչ տեսնուեցաւ կապակցութիւն, ոչինչ բնական յաջորդութիւն ու ամբողջութիւն չկայ: Եւ սորա համար է որ մենք ընդհանրապէս նորա երկասիրութիւնը, չնայելով իւր ստուարութեանը, իբրև պատմութիւն չենք կարող նկատել, այլ իբրև առատ նիւթեր պարունակող գրուած ապագայ պատմիչի համար:

* *

Բայց ինչից է, Հ. Զարբանալեանի երկասիրութեան առաջին մասը աւելի կատարեալ է քան երկրորդը, «Նոր Մատենագրութիւնը», որ, ինչպէս երևում է, շատաւել յօրինուած զործ է՝ միայն մի անգամ արուած խոստումը բոլորովին անկատար չթողնելու համար: Երբ և մի թոյլ ու անգոյն արտագրութիւն լոյս տեսաւ, որ, ծշմարիտն ասելով, մեծ սխալ է չէ բերում ոչ իրան հեղինակին և ոչ այն Միաբանութեանը որին անգամ է նա: Ինքը հեղինակը անուղղակի կերպով խոստովանում է իւր աշխատութեան թերութիւնները, երբ ասում է, թէ «ինչպէս անոր (առաջին հատորի), ասանկ ալ այս երկրորդիս, մամուլ լոյս տեսնելը՝ ոչ այնչափ իր արժէքն, որչափ քանի մը բարեւէր բարեկամաց ստիպմունքն, կրնանք ըսել՝ նաև սողտանքն եղած է»: Առաջին անգամը չէ որ այսպիսի խօսքեր եղելու մը Միթարեան վարդապետների բերանից: Նոյա համար սովորական բան է «բարեւէր անձանց յորդորմամբ» բացատրել իրանց

աշխատութիւնների հրատարակութիւնը, որոնք հակառակ դէպքում իբր թէ երբեք լոյս տեսնելու չէին: Այս հնարը լաւ էր (կաւերաց- նենք նաև՝ աւելորդ համեստութիւն էր) այն բարի ժամանակների համար՝ երբ Մխիթարեան վարդապետների ամէն մի խօսքը, ինչպէս մեզանում ասում են, հալած իւրի տեղ էր բնորոշւում հայ հասա- րակութեան կողմից, երբ ընդհանրապէս ոչինչ բանաքննութիւն չկար մեզանում, որ լաւի ու վատի մէջ ընտրութիւն անէր և ամէն բան իւր պաշաճ տեղը գնէր: Այսօր, Աստուծոյ փառք, գիտութիւնը այնքան յառաջադիմութիւն արաւ մեր մէջ, որ մեր առաջուան ուսուցիչների ծանր խնամակալութիւնից ազատուած ենք. հայ ու- սումնականութիւնը, որքան էլ մատուց հասակում լինի, այնուա- մենայնիւ բաւական բանիմաց անձինք կարող է ներկայացնել, ո- րոնք առանց յալշտակուելու հռետորական գեղեցիկ խօսքերից՝ գի- տէն սառն աչքով նայել զրական երևոյթների վրայ և ըստ այնմ դատել նոցա արժանաւորութիւնների մասին: Այս բանը զգալով է որ Հ. Զարբանալեանը վերոյիշեալ սովորական խօսքերից յետոյ մի ուրիշ կէտ էլ է առաջ բերում իւր անձի պաշտպանութեան հա- մար. «Համառօտ» (510 երեսից բաղկացած զիրքը համառօտ) երկա- սիրութեանս նպատակն ու վախճանը, գրում է նա, զրքուկիս առա- ջին երեսէն յայտնի է. — ազգային վարժարանաց և ուսումնասէր մանկութեան կարօտութիւնն ու օգուար: Այսպիսի անկեղծ խոստո- վանութեան մը առջև, կը սիրենք կարծել թէ քննադատք՝ եթէ գտնուին, աւելի ներողամիտ պիտի երևնան, թէ իրենց վաւաքա- նաց և հմտութեան համաձայն և արժանաւոր չգաննն դայն: Ճա- կատը միայն կարդալով, պիտի իմանան թէ իրենց համար յօրի- նուած չէ:» Բայց նախ՝ համառօտութեան վրայ խօսք չէ կարող լինել այնտեղ ուր մի աշխատութեան երկու հատորները մօտ 1200 երես են կազմում, մանաւանդ երբ խնդիրը հայ զրականութեան վրայ է, որ, ինչպէս յայտնի է, իւր հարստութեամբն ու բազմակող- մանի բովանդակութեամբը շատ քիչ զրականութիւնների հետ կա- րող է մրցել: Բայց սորանից, ոչ նուազ անտեղի է բերել յօդուածի նպատակը, որ յօրինողը գլխաւոր արդարացուցման կէտ է համարում իւր համար: Յայտնի է որ զրականութիւնը, տեսական մասը լինի թէ պատմականը, ոչ թէ փոքր մանուկներին է աւանդում, այլ վերին դասարանների զարգացած պատանիներին, որոնք ոչ միայն գլխաւոր մասնագրութիւնները կարդացած պիտի լինին, այլ և

բաւական պաշար պիտի ունենան մատակարարուած գիտութիւնը ամբողջապէս և օրինաւոր կերպով ըմբռնելու: Մենք չենք կարող ենթադրել թէ Հեղինակը այս մասին տարբեր հայեացք ունենայ, քանի որ առաջին հատորի յառաջաբանի մէջ բացարձակ ասում է. թէ իւր ջանքն եղել է իւր երկասիրութիւնը «մեր ժամանակաց գիտութիւններուն և քննութեանց համեմատ քննածայել ազգային ուսումնարանաց». և եթէ այստեղ ուրիշ լեզու է բռնում, այսինքն թէ «բարեբաղդ պիտի սեպուի եթէ իւր այս որպիսի և իցէ զբուսածքովն ալ՝ ընդարձակագոյն ասպարէշ մը բացած ըլլայ այլոց հմտագունից, ժամանակի գիտութեան և տեղեկութեանց համեմատ և ոճով ազգային հին և նոր մատենագրութեան վրայ երկասիրելու», — այդ լոկ կամաւոր մոռացութիւն պիտի նկատուի՝ պատասխանատուութիւնից ազատ մնալու համար, և մենք կարծում են ուրեմն թէ նա իրաւունք չունի քննադատութեան «ներողամտութեան» վրայ յոյս դնելու:

Թէև չ. Զարբանալեանի աշխատութեան երկու հատորները, իբրև նոյն և մի մատենագրի գործ, ընդհանրապէս նոյն և մի բնաւորութիւնը և ուղղութիւնն ունին, բայց և այնպէս տարբեր ծրագրով են յօրինուած: Հեղինակը առաջին մասի մէջ իւր նիւթը դարերի է բաժանում և ժամանակագրական խիստ կարգը պահպանելով խօսում է իւրաքանչիւր դարում ծաղկող մատենագրների գործունէութեան վրայ. իսկ երկրորդի մէջ ուրիշ բաժանում է ընդունում — զրական արդիւնքների գիտաւոր տեսակները, և իւրաքանչիւր տեսակին վերաբերեալ արդիւնքների վրայ առանձին է «ձառում» (այս բառը իւր բուն նշանակութեամբ ընդունելու է): Այս ձևով գնում հասնում է մինչև նորագոյն դարերը, ուր մի քանի միջանկիալ գլուխներից յետոյ առանձնապէս խօսում է ԺԸ և ԺԹ դարերի վրայ: Դժուար է հասկանալ թէ ինչ անկարգութիւն ու խառնափնթորութիւն պիտի առաջացնէր այս բաժանումը նիւթի բացատրութեան մէջ: Հեղինակը յաճախ տողովում է միևնոյն զրական երեւոյթների վրայ, միևնոյն մատենագրների վրայ գալ, և այս կրկնութիւնները փոխանակ նշանակեալ խնդիրը պարզաբանելու աւելի ևս մթնաշուժ են նորան և միայն զիրքը ստուարացնելու են ծառայում:

Այսպիսի աւելորդաբանութիւնների հանդիպում ենք հէնց զբքի

առաջին մասում, որ «նոր մասնագրութեան» քառորդն է բռնում (125 երես), և որ կարելի է պատմական տեսութիւններին մաս առնունել: Ընդհանուր տեսութիւն մեր նոր գրականութեան վրայ, տեսութիւն դրարար լեզուի կրած փոփոխութիւնների վրայ, տեսութիւն նոր հայերէն լեզուի անցեալն ու ներկայի վրայ, տեսութիւն Ռուբինեանի գիւմաստերների վրայ: Այս խնդիրների մէջ յօրինողը գլխաւոր, չասենք միակ, առաջնորդ ունեցել է Հ. Արսէն Այաթնեանի «Գնմական քերականութիւնը», որ մի ճշմարիտ դարադրութիւն է կաղնում հայկական գիտութեան մէջ, բայց մեր հեղինակը ցոյց տուեց թէ ինչպէս կարելի է երբեմն ամենաընտիր աղբիւրից վատ կերպով օգուտ քաղել: Ով որ Այաթնեանի զեղեյիկ ներածութիւնը կարդալուց յետոյ նեղութիւն կը քաշէ Հ. Զարբանալեանի տեսութիւնները թերթել, անշուշտ կը համաձայնի մեզ հետ թէ որչափ խիստ կարգաբանութիւնը և գիմասիան ճշտութիւնը վայլում է առաջինի մէջ, այնչափ անկարգութիւնը և անորոշութիւնը տիրում է երկրորդների մէջ: Բայցի տաղտկալի կրկնութիւններից, որոնք նիւթի անկանոն դասաւորութեան բնական հետեանքն են, հեղինակի թեթեւ և վայրիվերոյ դատողութիւնները ցոյց են տալիս որ նա ոչ այնքան խորաքննի գիտնական է, որքան մի ուսումնասէր անձ կամ, ինչպէս եւրոպացին ասում է, մի dilletante, որ պատրաստ կարծիքներ ու դատողութիւններ է ընդունում՝ առանց միշտ նոյս ներքին միտքն ըմբռնելու: Թող երկիւղած ընթերցողը առ այժմ հաւատայ մեր խօսքին և չպատապարէ մեզ իբրեւ անապացոյց խօսող, եթէ մեր ասածի հաստատութեան համար Հ. Զարբանալեանի գրքից վկայութիւններ չենք բերում: այդ էլ առիթ կ'ունենանք մի քանի անգամ անելու այժմ որ նորա աշխատութեան բուն նիւթի վրայ պիտի խօսենք:

Ար նիւթը երեք գլխաւոր ճիւղերի՝ պատմականի, վարդապետականի և բնաստեղծականի բաժանելով, հեղինակը ձեռնարկում է իւրաքանչիւրի ներկայացուցիչների վրայ խօսել: Մենք ընթերցողի աշագործութիւնը կը հրաւիրենք ուղղակի վարդապետական մասի վրայ, որ եթէ ոչ ընդհանուր գիտութեան գէթ մեր դրած կանոններն ու կեանքի նկատմամբ մեծ նշանակութիւն ունի այն հերձուածի շնորհով, որ նորա ներկայացուցիչների մի մասը առա-

Ջայրեց մեր մէջ, և որի հետեանքները մինչև նորագոյն ժամանակները զգալի եղան:

Պատմութիւնից գիտենք որ Ռուբինեան իշխանաւորները արդէն խաչակրաց առաջին արշաւանքների օրերից սկսան քաղաքական յարաբերութիւններ ունենալ եւրոպական արքունիքների և մասնաւորապէս Հռոմի հետ: Պապերը, որոնց ոչ միայն կրօնական այլ և քաղաքական ազդեցութիւնը մեծ էր այն ժամանակները, օգուտ քաղելով այն հանգամանքից որ Եփեսիոսի փոքրիկ թագաւորութիւնը իւր սեպհական միջոցներով անգոր էր մաքառելու այլազգի իշխանութիւնների դէմ, առատ առատ խոստումներ էին տալիս զօրքով ու ոսկով օգնելու Հայոց թագաւորներին, այն պայմանով միայն որ Հայաստանը և նորա ժողովուրդները Ս. Պետրոսի յաջորդների եկեղեցական գերիշխանութիւնը ճանաչեն: Պապի խնայողականութիւնը ուրիշ ոչինչ արդիւնք չունեցաւ, բայց եթէ ներքին երկպառակութիւններ յարուցանել և Այլազգիների կատաղութիւնը զրգուել, որոնք եւրոպական տէրութիւնների միջամտութիւնից երկնելով՝ շտապում էին օր առաջ կործանել Նիկիեան թագաւորութիւնը: Հայոց թագաւորները Հռոմի խաբուսիկ խոստումներից չխրատուելով, հեռզհետէ նորանոր զեջողութիւններ արին պապերին, որոնք ի վերջոյ յաջողեցան ընտանի մարդկանց ձեռքով մի կաթոլիկ ընկերութիւն ու զսրոց հաստատել Հայաստանում:

Այս եղաւ հետեւեալ կերպով: Ժ. Գ. Ղարու սկզբին Բարդուղիմէոս Բոնոնիացի լատին կրօնաւորը Յովհաննէս ԻԲ պապի յանձնարարութեամբ ուղարկուեցաւ Արևելք Պարսկաստանի և Հայաստանի կրօնական և քաղաքական դիրքը քննելու և կաթոլիկութեան համար հոյ պատրաստելու համար (1316): Բարթողիմէոսը պարսկերէն լեզուն փոքր ինչ ուսանելով՝ Մարաղա քաղաքի շրջակայքում փնք շինելու ձեռք գարկեց, և տեղացի բնակիչներին որսալու ու դէպի հռոմէականութիւն դարձնելու հետամուտ էր լինում: Յովհաննէս Քոնսեցին Նսայի Նչեցի ¹⁾ վարդապետի հրամանով նորան

1) Մեծ անուն ու համբաւ ունէր այն ժամանակները Նչեցի Եսայի վարդապետը, Դայլեծոր փանքի առաջնորդն ու ուսուցիչը: Ժամանակակիցները վկայում են թէ Նչեցին 360-ից աւելի աշակերտ հանեց իւր դպրոցից, որոնցից մէկն էր և Յ. Քոնսեցին:

տեսութիւն գնաց: Խորամանկ եպիսկոպոսը իւր կեղծուպատիր վարձուներով այնչափ սիրելի եղաւ Քոնսեցուն, որ սա սրտանց կապուեցաւ նորա հետ ու հռոմէական դաւանանքն ընդունեց (1328), և տարի ու կէս մնալով նորա մօտ՝ քիչ շատ լատիններէն սովորեցաւ նորանից և փոխադարձաբար հայերէն լեզուն սովորեցրեց նորան: Այնուհետեւ Բարթուղիմէոս և Յովհաննէս միաբան զործակցութեամբ սկսան լատինացոց կրօնամօլ գրքերը հայերէն թարգմանել, որ ժողովրդի մէջ ցրուելով մեծաւեճ շփոթութիւններ ռ երկպառակութիւնների պատճառ եղան: Այսքանով դոհ չեղաւ Քոնսեցին: 1330-ին լատին եպիսկոպոսին իւր արբանեակներով առաւ իւր հայրենի աւանը Քանի բերեց, այնտեղից թուղթ գրեց իւր աշակերտակիցներին և ուրիշ վարդապետներին, հրաւիրեց ու յորդորեց որ Հայ Եկեղեցու վարդապետութիւնը թողնեն և լատինացոց դաւանութեանը հետեւին: Քոնսեցու առաջարկութիւնը արձագանգ դառաւ շատերը եկան Բարթուղիմէոսի մօտ և հանդիսաբար երդում տուին որ ամէն տեղ հռոմէականութիւնը քարոզեն: Այս դիտաւորութեամբ ամէնքն էլ բաժանուեցան գնացին իրանց տեղերը, և որպէս զի ժողովրդին համոզելու գիւրութիւն ունենան, սկսան եկեղեցական արարողութիւնները լատինացոց սովորութեամբ կատարել այն մաքուր որ ամբոխի աչքերը վարժեցնեն: Բայց Հաջողեցան, վասն զի այս բանի վրայ մեծ շփոթութիւններ ու կռիւներ ընկան բոլոր Աեծ Հայոց և Երեւնիայի մէջ: Նոյնի վարդապետը յանդիմանական թուղթ գրեց Քոնսեցուն, ասելով թէ անէ ինչ անէ և այդ հերձուածը մշտեղից վերացնէ: Բայց կրակը արդէն վառուել բորբոքուել էր և հանգցնելու հնարը չկար: Այս որ տեսաւ լեւոն Գ. թագաւորը, ամէն տեղ մարդիկ ուղարկեց հրամայելով որ այս խռովութիւնները պատճառողներին բռնեն ու բանդ գնեն: Այս արգելքները փոխանակ վհատեցնելու Քոնսեցուն, աւելի ևս սիրտ առին նորան: 1333-ին անձամբ Հռոմ գնալով հրաման խնդրեց պապից որ Գովինիկեան կրօնաւորներին կարգը հաստատէ Հայոց մէջ: Հրամանը խտրոյն տրուեցաւ նորան, ինչպէս որ գիւրին է մակաբերել: Կարձաւ Յովհաննէս Հայաստան, ժողովեց իւր համախոհներին որոնք օր օրուան վրայ աւելանաւ: Դէին, հաղցրեց նոցա Գովինիկեանների հաղուսար և Ունիթթոս այսինքն Միաբանող անուանեց: Այնուհետեւ այս Գովինիկեանները սկսան բոլորովին լատինական ծէսերովը կառավարուիլ, և Հռոմին հաճոյանալու համար՝ ոչ միայն խորշումէին իրանց ազգակից-

կեղեցւոյն), անուն որ հէնց սկզբից ընդունեցին քանեցու համա-
խոհները, իմ գոնէ՝ մի արար ինչպէս որ նորերումն նուրբ ճա-
շակի տէր անձինք կամեցան անուանել նոցա, բայց ոչ երբէք միա-
բան ասէր: Արդարեւ, ինչպէս կարելի է միաբանասէր անունը ապ-
այն մարդոց, որոնք ոչ միայն սոսկալի կրօնամոլութեամբ կուրացած
էին, այլ և խորին ատելութիւն ու զգուանք էին զգում ամէն բանի
համար որ ազգային է, որ հայ անուն է կրում: Միաբանասէր ան-
ունանել, օրինակի համար, Ներսէս Պալենցին, որ Որմեայ եպիսկո-
պոսութիւնը արհամարհելով՝ պարծանք էր համարում լատին քա-
հանայի անուամբ շրջել Հայաստանի դիւղերն ու քաղաքները կրկ-
նամկրտութիւն և կրկնաձեռնադրութիւն քարոզելու համար միա-
բանասէր անունանել Մինիթար Ապարանցու պէս անձին, որ ոչ միայն
իւր ազգային անունն է ուրանում՝ Ֆրա Մարիթիմի լատին ան-
ունանակոյցութիւնն ընդունելով, այլ և համարձակում է բարձրաբար-
բառ պարծիլ, թէ «մկրտեցի և ես զմանա ի յարեղայ ի մեզ յազգէ
մերմէ ի ծածուկ տեղիս և ի հնձանա այգեստաննայոյ»: Վերջապէս
միաբանասէր կոչել Վասիլիոս — Բարսեղի նման մարդուն, մոլեւանդ
հռոմէադաւանների նորագոյն ներկայացուցիչը և ամենաբարձր ար-
տայտութիւնը, որ Ունիթուների գործը շարունակեց, և որ իւր
ազգի դէմ ունեցած ատելութիւնը մեռնելուց յետոյ էլ կենդանի
պահելու համար՝ կտակով թողել էր որ իւր գերեզմանի վրայ այն-
պիսի արձանադրութիւն փորագրեն. Hic jacet Dom. Basilius Bar-
segh, Presbyter Armenicus, inimicus Armenae nationis (Ասոր
հանգչի Տէր Վասիլիոս Բարսեղ քահանայ Հայոց, թշնամի ազգին
Հայոց:)

Այս իրողութիւնները չեն կարող անձանօթ լինել Հ. Զարբա-
նալեանին (տես եր. 13-14), որ որքան էլ աշխատում է մեղմ կեր-
պով ներկայացնել Ունիթուների գործողութիւնները, այնու ամէն
նայնիւ ստիպւում է խոստովանել, թէ «Բռնեցւոյն և իր հետևողաց
Բարթողիմէայ վրայ ունեցած համարումն ու յարգը իր օրինաւոր
սահմանին մէջ չմնալով, յօժարամիտ արաւ դերերը՝ ոչ լոկ ան-
տարբեր, այլ արհամարհող աչքով մը նկատել (նայել) հայկական
եկեղեցւոյ անցելոյն», ու անոր արարողութեանց վրայ լատինականը
գործածելով: Այսպիսի ոչ խոհեմ եռանդ մը հարկաւ պիտի ունե-
նար իր ծանր հեռեանքներն. և որ բովանդակ Հայաստան աշխարհի
մէջ մեծ շփոթութեան և աղմուկի պատճառ եղաւ, և բազմա-

դոյնք սկսան իրաւամբք հակառակիլ այսպիսի նորաձեւութեան... (Նոր Մատենագր. եր. 201-202): Միթէ այսպիսի խոստովանութիւնից յետոյ, նոյն իսկ հեղինակի կրօնական տեսակէտից նայելով խնդրի վրայ, հակասութիւն չէ՞ միաբանասէր անունը տալ այն ընկերութեանը, որ, կրկնում ենք նորա խօսքերը, արհամարհական աչքով էր նայում «Հայկական եկեղեցւոյ անցելոյն ու անոր արարողութեանց վրայ» և որ բովանդակ Հայաստան աշխարհի մէջ մեծ շփոթութեան և աղմուկի պատճառ եղած: — 109

Սորանից շատ աւելի մտադրութեան արժանի է Հ. Զարբանաւանի հայեացքը Ունիթոսների գրական գործունէութեան վրայ: Այստեղ նա արդէն հարկաւոր չէ համարում իւր գաղափարները վարածութիւնը, այլ պարզ ու համարձակ է խօսում, իբրեւ մի մարդ որ կատարելագէտ համոզուած է իւր ասածներէ ճշմարտութեան վրայ: Որքան և անհամաձայն լինինք նորա այս մասին յայտնած կարծիքներին, այնուամենայնիւ չենք կարող չխոնարհուիլ որ այս անկեղծութիւնը աւելի վայել է մի մատենագրի, քան այն խորհրդաւոր ու երկասյրի խօսքերը որոնց յաճախ հանդիպում ենք մեր առաջ գրած գրքի էջերում, և որոնք որոշեալ խնդիրը բացայայտելու տեղ՝ առկա ևս միջանում, խճճում են նորան:

Ահա Հ. Զարբանաւանի վերոյիշեալ խնդրի վրայ արած ընդհանուր խորհրդածութիւնները, որ առանց որեւէ փոփոխութեան ներկայացնում ենք ընթերցողի դատաստանին:

«Մեզի համար հետաքննական պիտի ըլլայ, ասում է նա, լրեւնց (այսինքն Ունիթոսների) ուսումնական արդիւնքն ու արժէքը:

«Այս նկատմամբ ալ՝ տարախորհուրդ մտքերու համար (sic) ուրիշ բան չեն Միաբանասէրք բայց եթէ աւերիչ ու խանգարիչ ձեռքեր՝ անիշխան ու անպաշտպան Հայաստանի մէջ. յորոց կ'արհամարհուին քաղաքական ու նուիրական պատմութեանց փառաւոր անցեալ մը, լեզու և դրպրութիւնք: և որոնք լատինական ձեռքն, մտածմանց աւ սովորութեանց հետ կ'առնուն նաեւ անոնց եկեղեցական զրքերն ու կը թարգմանեն ի հայ ջանալով խափանել և անհետ ընել տաճարաւորութեան երկար դարերու բազմախառ ուսումն և աշխատութիւնները: Այսպէս անաչառ միտք՝ առանց ուղեւոր անոնց ամէն ըրածներն արդարացնել, գլխաւոր սատար և օժանդակ մը կը գտնեն զանոնք արեւմտեան ուսմանց և բարդաւաճանաց մեր երկրին մէջ ալ իրենց սկզբնաւորութիւնն ընելուն: Եւրոպայի համար ալ միջին դարու ժամանակք էին, ու շատ հեռու մեր ատենուան գիտութեանց և յառաջադիմութեան լուսոյ ընդարձակութենէն. սակայն արեւելք բոլորովին անճաշակ էին ա»

նոնցմէ: Միաբանասիրաց և իրենց հետեողաց զլիաւոր արդիւնքն այն է, որ ճանչնալով ու տեսնելով Հայաստանի բնակչաց ուսումնական պէտքն ու ջանքը, և յարգելով դայնս, ուսումն ալ ուզելու են ուրիշ գօրաւոր միջոց մը ձեռք առնուլ, թէ իրենց յառաջագիւտութեանը և թէ երկրին մէջ զտած և յուսացած ընդունելութիւննին ապահովելու համար:

Այս դիտմամբ և նպատակաւ բաւական չեն սեպած լոկ աստուածաբանական ուսմանց զբաղիլն և զբաղեցնելը. այլ նաև ուրիշ կարեօր հրահանգաց. (1) ճաշակէն ալ չզրկել ոչ միայն ուսուցանելով, այլ նաև գրով աւանդելով: (եր. 204—206):

Արդէն այս տողերից և առանց աւելի հեռու գնալու՝ խնդրին ակտեղեակ ընթերցողը ամենայն իրաւունք ունի եզրակացնելու, թէ Ունիթոռների գործունէութիւնը մի դարագլուխ է կողմում հայ կրթութեան գործի մէջ: Բայց ով որ քիչ շատ ծանօթ է մէկ կողմից նախընթաց երկու դարերի հայ դրականութեան վիճակին և միւս կողմից ընդհանրապէս միջնադարեան Աւրոպայի վանական ուսման ղգուն և ուղղութեանը, զիտէ թէ ինչ արժէք կարելի է տալ նոյն ժամանակների «արեւմտեան ուսմանց ու բարդաւաճանաց» հետեւում պէս և Ունիթոռների ջանքերին, որոնք «զլիաւոր սատար ու օժանդակ եղած են այդ ուսմանց և բարդաւաճանաց մեր երկրին մէջ ալ իրենց սկզբնաւորութիւնն ընելու»: Արդարեւ, ճնորհալիների ու խմբաւորումների դարուն ականատես եղողը շատ գօրաւոր փաստեր պիտի ունենայ այսպիսի վճռական լեզուով խօսելու համար, և մենք ոչինչ աւելի լաւ բան չենք կարող անել բայց եթէ այդ փաստերը առաջ բերել, որքան կարելի է բնագրին հաւատարիմ մնալով, որովհետ զի ընթերցողը կարողանայ անձամբ ստուգել հեղինակի ասածների ճշմարտութիւնը:

Այն մի բանի էջերից որ Հ. Զարբանալեանը նուիրում է Ունիթոռների գրական գործունէութեանը (եր. 206-212), երեւում է որ այստեղ առաջին, չասենք միակ, տեղը բռնում են նոյն ինքը Բարթոլոմէոս Բոնոնիացին և նորա արբանեակը՝ Պետրոս Արագոնացին, երկուսն էլ լատին կրօնաւորներ. իսկ նոցա հայ աշակերտները մեծ մասամբ լոկ թարգմանիչների գործ են կատարել: Արդ ի՞նչ բաներ են այդ հեղինակութիւններն ու թարգմանութիւնները: Բարթոլոմէոսի անուամբ յիշվում են երկու «նշանաւոր» երկասիրութիւններ. 1) «Մեկնութիւնն Վեցօրէից կոչուածը» որ հարցման ու պատասխանուոյ ձևով յօրինուած պատուածաբանական երկասիրութիւն մըն է (բոլոր նորութիւնը) երեւի, հարց ու պատասխանների մէջ է պա-

րունակվում), այլևայլ առարկութիւններու լուծումը տալով (հետաքրքրական էր իմանալ թէ այդ ինչ առարկութիւններ են): Թարգմանաբար յօրինուած 'ի լատին գրոց (այսինքն ուրիշ խօսքերով՝ միջնադարեան սքոլաստիկական գրքերից քաղուած), ինչպէս ինքն իսկ հեղինակը կը յայտնէ կանխաբանութեանը մէջ: 2) «Գարոզ գիրք» որ կը կարծուի թէ յառաջագոյն շարադրուած բլայ 'ի հեղինակէն պարսից լեզուով, և ետքը Թարգմանուած 'ի հայ նոյն Բարթոլոմէայ ձևաբով, օգնականութեամբ ցակորայ Թարգմանի Ջահկեցոյ: Իսկ Պետրոս Արագոնացու անուամբ առաջ են բերվում: 1) «Իրաւանց և դատաստանի կոչուած գիրք մը, հինգ մասն բաժանուած», որ ոչ այլ ինչ է՝ բայց եթէ ջերմ փաստաբանութիւն յօդուա չուով պապերի եկեղեցական իրաւասութեանը, ինչպէս որ հեղինակը բացարձակ ասում է յառաջաբանի մէջ, թէ «Թէպէտև կանխաւ կացուցեալ է սուրբ եկեղեցին չումայ կանոնա և իրաւունս, և դեռ ևս կացուցանէ... սակայն յիրաւանցս յայցանէ 'ի վաղուց հետէ անհմուտք եղեն արևելեան քրիստոնեայքս... գործ զանազան յայտնի և անյայտ լատին հեղինակներից քաղուած և նոյն ցակոր Թարգմանի ձևաբով հայերէն Թարգմանուած: 2) «Եթէ մահացու մեղաց վրայ քարոզներ, զորս յամի 1334 'ի լատինականէ դարձուցած է Սարգիս վարդապետ վաշենց, միաբանասիրաց մէկը», և որոնք, կ'աւելացնենք մենք, դժուար չէ մակարերել թէ ինչ դադափարներ պիտի պարունակեն: 3) Նոյն Արագոնացուն ասլիս են «Առաքինութեանց և Մոլութեանց կոչուած քնդարձակ աստուածաբանական երկասիրութիւնը, որ հաւասարապէս թէ Միաբանասիրաց և թէ անոնց հակառակորդաց (ուզում է ասել՝ Տաթևեանց) առջև մեծարոյ սեպուած էր», և որի հայերէն փոխարկողն եղել է վերոյիշեալ ցակոր Թարգմանը 1339-ին: Յաւում ենք որ ձեռքի տակ չունինք այս «քնդարձակ աստուածաբանական երկասիրութիւնը», որ կարողանայինք մի գաղափար տալ ընթերցողին նորա արժանաւորութիւնների վրայ: Միևթարեանք, ինչպէս երևում է, շատ օգտակար գործ են համարել «Առաքինութեանց և Մոլութեանց» գիրքը, եթէ դարեր անցնելուց յետոյ՝ հարկաւոր են տեսել տպագրութեամբ հրատարակել նորան, և այն երկու անգամ, 1721-ին և 1772-ին: — Իսկ բուն հայ հեղինակութիւններից բերվում է միայն Միևթար Ապարանցու «Հոկաճառութեան գիրքը» կամ, ինչպէս մեր հեղինակն է ասում, «Գիրք արամախոհութեան ուղղա-

փառաց» (այսինքն հռոմէադաւաններին), որի վրայ հետեւեալ մեթո-
դատողութիւնն է տրվում: «Բնդհանրապէս սրբոյն թովմայի» (Սկուի-
նացու) հետեւող կ'ուզէ ըլլալ այս երկատիրութեան մէջ (Սպարան-
ցին): Եւ կը վրիպի՝ երբ անոր հոգիէն ու սրտէն կը վարտուղի: Բայց
դժուար չէ հասկանալ թէ ինչ արժէք կարող է ունենալ մի ղիբը,
որ անհնարին աստեղութիւն ու թշնամութիւն է շնչում դէպի ազ-
գային նկեղեցին և նորա պաշտպանները, և որի մէջ կրկնամկրտու-
թիւնն ու կրկնաձեռնադրութիւնը իբրեւ կրօնական դաւանութեան
մաս փառաբանվում է:

Սորա են ահա այն դրուոր յիշատակարանները որ Հ. Զարբա-
նայեանը բերում է իբրեւ ապացոյց իւր ասածների ճշմարտութիւնը
հաստատելու համար: Հինգ վեց կրօնական ղիբը միջնադարեան կա-
թոլիկութեան հոգևով գրուած, որոնց մէջ կրօնի ճշմարտութիւն-
ների անուշով ջատագովվում է Հռոմը և պաշտպանվում են պապերի
շահերը, և այս պաշտպանութիւնն ու ջատագովութիւնը երբեմն
մինչև այնպիսի մոլեռանդութեան է հասնում, որ Հայաստանեայց
նկեղեցին նախատվում է և նորա հաւատարիմ զաւակները իբրեւ
հերետիկոսներ ու անհաւատներ են նկատվում: Հարցնում ենք այժմ,
ուր մնացին Ունիթոսների «ուսումնական արդիւնքները», որոնց մաս-
սին այնպէս պարծանքով էր խօսում փոքր ինչ առաջ մեր հեղի-
նակը: Ուր են այն «արեւմտեան ուսմունքն ու բարդաւաճանքը», որոնց
սկիզբը ղրին մեր երկրի մէջ քոնեցին և նորա հետեւողները: Ինչ
եղան այն «ոչ լոկ աստուածաբանական ուսմունքը», այլ նա և ու-
րիշ կարեւոր հրահանգները», որոնց ճաշակը սուին նորա
ազգին, «ոչ միայն ուսուցանելով, այլ նաեւ գրով աւանդելով»:
Վերոյիշեալ աղքատ իրողութիւնները բերելուց յետոյ, հեղինակը
կարծես հասկանալով որ ինքն էլ իւր կարգին կարող է մեղադրուիլ
իբրեւ «սարախորհուրդ» ոք (մեղադրանք որ նա գնում է այն ան-
ձանց վրայ, որոնք Ունիթոսների մէջ միայն աւերիչ ու խանդարիչ
ձեռքեր են տեսնում), այսպիսի մի ծանօթութիւն է աւելացնում:

Յիշատակադրաց և գրչադրաց մէջ այլ և այլ անուանց ալ կը հան-
դիպինք՝ որ Միաբանասիրաց դպրոցին կը վերաբերին, և յորոց ոմանք զա-
նազան երկասիրութեանց ալ հեղինակ են: Որչափ ալ չկարենանք նշանա-
ւոր գրութիւններ ալ սեպել (ինչից էր յանկարծ այս համեմատութիւնը), սա-
կայն ինչպէս յառաջ ալ ըսինք, սակայն իրենց արժէքն ու կարեւորութիւնը
(ինչ զատողութիւն, աննշան գրութիւնները արժէք ու կարեւորութիւն ունին),

ժամանակին արևմտեան (այսինքն՝ սքոլաստիկական) դպրոցաց և ուսմանց ոճովը յերկրուած կամ թարգմանուած ըլլալուն:

Այսոնց կարգը կրնանք համարիլ (կարող են համարուիլ միայն, և ոչ են) սրբոյն Ազատախնութի, Թովմայի Ազուխնացոյ, Նիկողայոսի Լիւրացոյ, Բեդա քահանային գրուածոց մասնական թարգմանութիւնները, եկեղեցական պատմութեանց վերաբերեալ զանազան երկասիրութիւններ, իմաստասիրական և աստուածաբանական ուսմանց ամբողջ և կարգաւորեալ ընթացք (ծէ ծէ), եկեղեցական իրաւանց, վճռոց և վիճմանց յատուկ (վերոյիշեալ իրաւանց և դատաստանի գրքի նման) ու ինչուան նաև արտաքին պատմութեան վերաբերեալ գրութիւններն (եր. 211—212):

Բժուար չէ հասկանալ որ սոքա էլ մեծ մասամբ նոյն կաթողիկական նեղ հայեացքը պարունակող գրուածներ են, այն էլ հեղինակի վկայութեամբ աննշան ու հասուկուտոր բաներ, որոնք նորաստում են միայն մեր ասածները ապացուցանելու: Գալով «արտաքին պատմութեան վերաբերեալ գրութիւններին», ամբողջ Նոր մատենադրութեան մէջ Ունիթոռների կարգից յիշատակուած զրտնում ենք միայն Ներսէս Պալենցի Պապերի ու Լոյսրների պատմութիւնը (եր. 159-162), քրա Մարթին կոչուած Գովինիկեան կրօնաւորի աննշան զործ, խառն Պալենցի յատուկ յաւելուածներով Ռուբինեան թաղաւորների զործերի վրայ, որի մասին մեր հեղինակը այսպիսի զատողութիւն է տալիս.

«Իբրև պատմական գրուած մը, բացի ազգայններէն (աւելի ուղիւ՝ բացի ժամանակակիցներից), խիստ քիչ է ունեցած արմէքը ուղղադատ բանասիրութեան առջև. որովհետեւ ինչպէս յառաջագոյն ալ նշանակեցինք, ճշմարտին հետ առասպելներ ալ խառն աւանդուած է, անո՞ծ և անյատուկ կերպարանքով: Իսկ եթէ հեղինակին այս թերութեանը վրայ ուղենանք աւելցնել թարգմանչին հայկական լեզուն, ալ աւելի յարգը կը կորուսանէ այս երկասիրութիւնը. թէպէտ և այս կողմանէ բաւականապէս հեռու մնացած ըլլայ իր համախոհներէն՝ որոնք ուղեցին լատին լեզուն հայկականին հետ խառնել, կամ մասնաւոր զիտմամբ մը (միթէ այդ մասին տարակոյս կարող է լինել) և կամ բաւական տեղեկութիւն չունենալով այն լեզուին որով ուղած են շարագրելը»:

Յոյս ունինք թէ այսպիսի և այսպիսի վատտեր բաւական համարուին պարզելու առաջարկեալ խնդիրը, որ Հ. Զարբանալեանը անպիտութեամբ կամ գուցէ դիտմամբ ուրիշ կերպարանքի տակ է ներկայացնում: Աթէ վերոյիշեալ զիտողութիւնների վրայ մի բան էլ կարելի է աւելացնել, այդ թէ զարուն յաջորդող դարերի ցածալի խեղճութիւնն է, խեղճութիւն որ ամէն պերճախօս լեզուից աւելի

բողոքում է Մխիթարեան վարդապետի խօսքերի դէմ, և որ կատարելապէս հաստատում է մեր ասածները Ունիթոսների «ուսումնական արդիւնքի ու արժէքի» վրայ:

Ոչ նուազ ուշադրութեան արժանի են Հ. Զարբանապետի խօսքերը Ունիթոսների դէմ մաքառող մեծ կուսակցութեան մասին, որ «իրեն պարտք սեպեց (ինչ է ուզում ասել հեղինակը) արդեօք ամէն ճշմարիտ հայ սրբազան պարտք չպիտի համարի) ոտքի տակ առնուելու սպառնացուած ու բոլորովին անհետանալու ողորմ վիճակին մէջ դրուած ազգային լեզուն, ծէսերն ու արարողութիւնները պահպանել»: Ընդհանրապէս շատ հետաքրքրական է տեսնել թէ ինչպէս է որոշում Մխիթարեան վարդապետը երկու կուսակցութիւնների յարաբերութիւնները որչափ ներողամիտ (կարգա՝ կողմնապահ) աչքով է նայում իւր դաւանակից Ունիթոսների վրայ, այնչափ խստութեամբ (կարգա՝ անիրաւութեամբ) է դատում ազգային կուսակցութիւնը, որ «իր այս նուիրական առաքելութիւնն կարծեց արհամարհանայ ու թշնամութեան դէմքերուն տակ ապահովընել (մինչդեռ կաթոլիկ կուսակցութիւնը իր փրկարար առաքելութիւնը աւետարանական ներողամտութեան ու եղբայրսիրութեան գէնքերի տակ էր ապահովեցնում, այնպէս չէ)»: և որոց արդիւնքն ուրիշ բան չեղա՝ բաց եթէ դառն ու վնասակար անմիաբանութիւններ արթնցընել, նորոգել և հաստատուն պահել (այս բոլորը հարկաւ խաղաղասէր Ունիթոսների կամ, ինչպէս վերապատուելի հայրն ասում է, Միաբանասէրների ցանկութիւնների ու ձգտումների հակառակ), ինչ որ փափագելի էր մոռնալը կամ սիրոյ վերարկուին տակ թաղելը» (դորա համար ամենալուս միջոցն էր ազգային Նկեղեցին մոռանալ ու թաղել և գնալ ազգովին հռոմէական Նկեղեցու գիրին ընկնել):

Եթէ այս ընդհանուր դատողութիւններից անցնինք անձնաւորութիւններին, կը տեսնենք թէ որքան էլ հեղինակը խուսափում է և աշխատում անորոշ խօսքերով իւր միտքը սքողել, այնու ամենայնիւ դժուար չէ դիտաւորութիւնը հասկանալ: Մէկ կողմից իւր անձնական կարծիքները ծածկելու (եթէ միայն կարծիք ունի) և միւս կողմից ամէն աստիճանի ու համոզման ընթերցողներին հաճախալու համար՝ երբեմն կարեւոր կէտերի վրայ թեթեւ կիրաւով է անցնում, երբեմն էլ նախընթաց խօսքերը մոռանալով՝ բոլորովին

ուրիշ բան է ասում. որով և հակասութիւնների մէջ է ընկնում: Այս առիթ է տալիս մեզ մատենանիշ անել մի թերութեան վրայ, որ յաճախ երևում է Հ. Զարբանալեանի երկհատոր աշխատութեան մէջ:

Տարակոյս չկայ որ գրականութեան պատմիչը պարտաւոր չէ և չէ էլ կարող բոլոր մատենագրներին հաւասար տեղ տալ և նոցա գրութեան վրայ միապէս կանգնել, այլ նշանաւոր հեղինակների երկասիրութիւնները քննութեան ենթարկելուց յետոյ՝ երկրորդական ու երրորդական մատենագրների արդիւնքները թուարկելով՝ բաւականապէս կամ երբեմն նաեւ լռութեան տալ. դորանով՝ գիրքը իւր արժանաւորութիւնները չի կորցնիլ: Բայց երբ մի յայտնի մատենագրի աշխատութեան վրայ ոչինչ կամ մի անորոշ կարծիք է յայտնվում, որից ընթերցողը մի եզրակացութեան չէ կարող գալ, այդ ի հարկէ աչքի զարկող պակասութիւն է: Արդ Հ. Զարբանալեանի աշխատութեան մէջ յաճախ պատահում է այս կամ սորա նման դատողութիւններ կարդալ. այսինչ գրութեան հեղինակի սրտին ու գրչին արժանի է, այնինչ գործը հեղինակի ուժին ու լեզուին օտար է, երրորդը՝ ժամանակի խեղճութիւնը ապացուցանող արտադրութիւն է և այլն: Սորա հակառակ մեր պատմիչը երբեմն իւր գրչին ու երեակայութեանը կատարեալ ազատութիւն է տալիս և երկարօրէն խօսում է այնպիսի խնդիրների վրայ, որոնք նիւթին ամենեւին կամ միայն կողմնակի կերպով են վերաբերում: Ահա մի օրինակ՝ Նոր մատենագրութիւնից: Յայտնի է որ Հեթում Բ. թագաւորը (1290-1305) մի համալուծող ոտանաւոր յիշատակարան թողեց իւր ժամանակի անցքերի վրայ: Հեղինակը փոխանակ մի դադափար տալու մեզ այդ քերթութեան վրայ, գրականութիւնը մի կողմն է թողնում և քաղաքական պատմութեան դիմելով՝ բանաստեղծական գոյներով ներկայացնում է Հեթումի փոթորկալի կեանքի նկարագիրը ու թերկար էջերի մէջ (եր. 235-243): Նա ոչ մի բառ չէ ասում՝ քերթութեան բուն նիւթի վրայ, ոչ մի տող չէ բերում նորա գրական և բանասիրական արժէքը ցոյց տալու համար: Այն վերոյիշեալ սրտաշարժ բայց ոչինչ չբացատրող հատուածը դուրս հանենք, կը մնայ մի քանի տող նոյն հատուածի սկզբում և մի քանիսն էլ վերջում, որոնք լոկ մատենախօսական տեղեկութիւններ են պարունակում:

Ահա առաջին տողերը.

«Հայկական նոր մատենագրութիւնը քերթուած մը հասուցած է առ մեզ, որուն հեղինակ է Հեթում Բ. Թաղաւորն Ռուբինեան, և որ ընտիր պատմական յիշատակարան և նկարագիր մ' է այն վիճակին, յորում կը գտնուէր Փոքուն Հայաստանի երկիրը, որուն իշխանն էր Հեթում»:

Ա. հա և վերջինները.

Այսպիսի հայրենասէր ու թշուառ իշխանի մը ու Թաղաւորի գրչին արդիւնք է այն համառօտ քերթուածը զոր յիշեցինք, և որ իրեն համար գրուած Աստուածաշունչ գրոց մէջ անցած է, ու անկէ ուրիշ այլևայլ օրինակներու:

Այսպէսով, չնայելով Հեթումին նուիրուած բազմաթիւ էջերին, ընթերցողը մի որոշ դադախար չէ կազմել նորա «ընտիր պատմական յիշատակարանի» վրայ և ստիպուած է քերթուածի բնագրին դիմել իւր հետաքրքրութիւնը յաղեցնելու համար: Բայց այն ժամանակ էլ ինչ բանի է ծառայում գրականութեան պատմութիւնը...

Վերոյիշեալ թերութիւնը զգալի է մանաւանդ այն ժամանակ երբ խօսքը գալիս է այնպիսի անձնաւորութիւնների վրայ, որոնք իրանց գործունէութեամբ ոչ միայն ժամանակակիցների՝ այլ և յաջորդ սերունդների մտքի ու սրտի վրայ մեծ ներգործութիւն են ունեցել: Այսպէս են ահա Ունիթուների դէմ մրցող ազգային կուսակցութեան երկու պարագլուխները, Յովհաննէս Որոտնեցին և մանաւանդ նորա աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին (1340-1410), որի անուամբ այդ մեծ կուսակցութիւնը Տաթևան կոչուեցաւ:

Գր. Տաթևացին կուսակցութեան գլուխ լինելու ամէն հարկաւոր պայմաններն ունէր. եռանդուն բնասորութիւն, գրաւիչ տեր-ձախտութիւն, հաստատուն կամք, տոկուն համբերութիւն, անխոնջ գործունէութիւն: Նա թողեց բազմաթիւ վեճուիղք գրուածներ (ընդամենը առնհինգի չափ), որոնց մէջ նշանաւոր են Հարցմանց գիրքը և Քարոզ գիրքը, երկու արասպրութիւն՝ որոնց համար Տաթևացին եռամեծ և եօթնալոյս մականունները ստանալու արժանի եղաւ թէ՛ իւր ժամանակակիցներից և թէ՛ յետագաներից: Առաջինը բուն աստուածաբանական գործ է, որի մէջ հեղինակը խօսում է զանազան կրօնների ու աղանդների վրայ, ինչպէս նաև աշխարհի և առաջին մարդու արարչութեան, ֆրիատուի մարդկութեան, աշխարհի վերջի և յիսին դատաստանի վրայ. երկրորդը բովանդակում է մօտ երկու հարիւր քարոզներ զանազան բարոյական և վարդապետական նիւթերի վրայ: Գրականութեան պատ-

միջև պարտքն է զլիաւորապէս այս երկու արդիւնքների վրայ կանգնել, քննել Հեղինակի զլիաւոր սկզբունքները, առաջ բերել նորա գաղափարներն ու համոզումները, ցոյց տալ թէ ինչ բանում յափշտակվում է նա և սխալվում կամ ուղիղ դատում, թէ այդ սխալներից որը իրան Հեղինակին են վերաբերում և որը իւր անբաժ ժամանակին, և այլն: Այսպէս չէ վարվում Հ. Զարբանալեանը: Իւր սովորութեամբ նա բաւականանում է Սոմալեանի յիսուն տարի առաջ յայտնած կարծիքը կրկնել Տաթևացու գործունէութեան մասին, որ աւելորդ չի լինիլ ընթերցողին կարգալ:

«Իւր վրայ եղած վստահութեան արժանաւոր և հաճոյ ոգւովը կռուեցաւ Տաթևացի թէ բանիւք և թէ գրով, բայց միշտ թէ խօսքերուն (այդ որոշիկ յայտնի է վերապատուելի հօրը) և թէ գրոյցը մէջ շատ անգամ հակասաբան ըլլալով մերթ յընդունել և մերթ ի մերթ, և յոր սովոր են ընդհանրապէս ամենայն ստերիւրեալքն ի ճշմարտութենէ (ինչ յանդգնութիւն). բայց անկէ աւելի ատելութեան ոգի մը ցուցնելով, որ հեռի է ի խաղաղասէր ոգւոյն Աստուծոյ: Այս դրոշմը կը կրեն իւր գրեթէ ամեն գրութենքն, որք թէպէտ բազմաթիւ են և բազմատեսակ, և յաճախ անօրում երկասիրութիւնք, բայց հակառակութեանց ժամանակ ունեցեր են իրենց ցաւալի հետեանքներն, իրեն այն մտածողներուն և գործել ուղիղներուն մտքին մէջ (եր. 216, 2):

Ընթերցողին այս կերպով պատրաստելուց յետոյ, մեր պատշաճ միջը միտումի թիւում է Տաթևացու գրութենքները, և ապա իբրեւ եղբարակացութիւն, դարձեալ ուրիշի վկայութեանն է դիմում, այս անգամ մի օտարազգի կաթողիկ կրօնաւորի խօսեցնելով.

«Անցեալ դարուն հայերէնագիրաց մէկը, գաղղիացին Վիլֆոուա... Որոտնեցւոյն և Տաթևացւոյն վրայ խօսելով, որչափ որ առաջինն գիտութիւնը և աստուածաբանական լեզուն և հմտութիւնը իւր դարէն վեր կը գտնէ, նոյնչափ ալ իւր աշակերտին՝ Տաթևացւոյ, թէ իւր ժամանակակիցներէն, և թէ մանաւանդ ետքի եկողներէն դաժն գովութիւնը ձրի ու տաւապարտ. «Որ զինչ միանգամ ընթերցեալ է իմ, կ'ըսէ, ի գիրս սորա թուեցաւ ինձ կարի իմն մօտեցական, աղքատիմաստ և նուաստախոհ: Յընարութեան ընդունի դամենայն՝ որ երեկոյն նմա նպաստաւոր իւրոցն կարծեալ. առասպելս, պատմութիւնս տարազէս, մեկնութիւնս բանից սուրբ գրոց՝ աղաւաղեալս և անհարաղատս, ամենայն ինչ երեւի նմա բարիք» (եր. 219):

«Եւրոյն դատաստանը, աւելացնում է իւր կողմից Հ. Զարբանալեանը, կրնանք կրկնել նաև իւր աշակերտաց և համախոհից շատերուն երկասիրութեանց վրայ (այսպէս en bloc խօսել շատ է սիրում վերապատուելի

հայրը), յորոց զոմանս արդէն յիշատակած ենք, և այլոց ալ բաւական կը սկսենք անուանիք և քանի մը զրուածները նշանակելու»

Այսպիսի ծանր խօսքերից յետոյ, հարցնում ենք, ի՞նչ կարծիք պիտի կազմէ ընթերցողը Գր. Տաթևացու նման անձնաւորութեան վրայ: Բնչպէս, կը բացաղանջէ նա անշուշտ արդարացի զարմացմամբ, միայն հա կ ա ս ա բ ա ն, ս տ ե ռ ի լ ե ա լ ի ճ շ մ ա ր տ ու թ ե ն է, ա ա տ ե լ ու թ ե ա մ բ կ ու ր ա յ ա ծ և զուրկ ամենայն արժանաւորութիւնից մի մարդ որ կէս դար շարունակ ակոյեան կանգնեցաւ ազգային եկեղեցու իրաւունքներին: Բնչպէս, մանկապան, ազգատիմաստ, նուաստախոհ այն անձը որ ամբողջ կուսակցութեան գլուխ էր ճանաչուած: Բնչ եկեղեցի է ուրեմն այն եկեղեցին որ այսպիսի պաշտօնականութիւն կ'ընէ: Բնչ ազգ է այն Ազգը որ այսպիսի առաջնորդներ է հետևում: Սակայն ընթերցողի զարմանքը կատարեալ ապշութեան կը փոխուի, եթէ վերոյիշեալ համեմատութիւնը ուր Որոտնեցու «գիտութիւնը և աստուածաբանական լեզուն և հմտութիւնը իր դարէն վեր» է դասվում, իսկ «ազգասիրմաստ ու նուաստախոհ» Տաթևացին իւր դատած գովասանքներին բոլորովն անարժան է դասվում, եթէ, ասում ենք, այս համեմատութիւնը բաղդատենք Հ. Զարբանաբեանի փոքր ինչ առաջ ասած խօսքերի հետ, ուր «Որոտնեցիէն շատ աւելի նշանաւոր է համարվում Գրիգոր Տաթևացի, թէ երկար և անխոնջ մրցամաքը և հակառակութեամբ ընդդէմ Միաբանասիրաց, և թէ աւելի հմտութեամբ ու տեղեկութեամբ» (եր. 215):

Սորա նման հակասութիւններ նորանից են առաջ գալիս, որ վերապատուելի հայրը որոշ ու հաստատուն համոզում չունի իրերի վրայ: Բաւական չէ գրել, թէ «մեր քանի մը տեսութիւնք և դասմունք, որչափ ալ ջանացեր ենք աւելի հետևող երևնալ այլոց քան նոր կարծիք յայտնել, հարկ չէ ըսել՝ թէ միշտ անձնական կը մնան» (տես յառաջաբան)։ այլ յորինողի պարտքն է այդպիսի տեսութիւններն ու դատմունքները իւրացնել, ապա թէ ոչ՝ յաճախ, թէև ակամայ, զանազան անպատահութիւնների տեղիք կը տայ:

Արդապետական մասից բանաստեղծականին անցնելով, պէտք է ասել որ զրքի այս բաժնում անկարգութիւնն ու խառնափնթորութիւնը վերին աստիճանին են հասնում, այնպէս որ ընթերցողը ողջ զլուխը թերթերուց յետոյ (39 էրես), մի ամբողջ տարա-

ւորութիւն չէ դուրս բերում իւր կարգացածից, մի որոշ գաղափար չէ կարող կազմել հայ գրականութեան այս ճիւղի վրայ պարզ երևում է որ ինքը հեղինակը իւր նիւթը պարտաւարտաձ կերպով չէ ըմբռնել, հետեւապէս չէ էլ կարողացել ինչպէս հարկն է ներկայացնել նորան: Մի հարեանցի ակնարկ այս գլխի վրայ ցոյց կը տայ մեր ասածի ճշմարտութիւնը:

Մի քանի ընդհանուր խօսքեր անելուց յետոյ այն մասին թէ բանաստեղծական տարրը մեծ յառաջադիմութիւն ու արդիւնք չէ ունեցել մեր հին և նոր գրականութեան մէջ, է. Զարբանաւեանը խօսում է երկրորդ շրջանում (Վ.Գ.—Ժ.Զ դար) ծաղկող բանաստեղծների վրայ, որպիսիքն են՝ Հեթում Բ, Ստեփաննոս Օրբէլեան, Խաչատուր Աեւանդեցի, Առաքել Սիւնեցի, Առաքել Բաղեշեցի և Սիմէոն Ապարանցի: Սոցանից ամէնից աւելի էջեր են նուիրվում երկու առաջններին, մանաւանդ Հեթում թագաւորին, և մի մի քանի տող միայն վերջններին. բայց ինչպէս Հեթումի՝ այսպէս և ֆեոդալների արդիւնքների վրայ լոկ մատենախօսական տեղեկութիւններ են տրվում, և միմիայն Օրբէլեանի «Ողբը ի դիմաց Վաղարշապատու» մասնաւոր քննութեան առնուելով՝ մի փոքրիկ գաղափար տալիս է մեզ հեղինակի բանաստեղծական տաղանդի վրայ:

Յետոյ մեր պատմիչը դիտաւորութիւն է յայտնում խօսելու նոյն շրջանի ժողովրդական բանաստեղծութեան վրայ, և այս առիթով խնդր է արժարժում թէ արդեօք քրիստոնէութիւնը ունեցել է իւր երգիչները՝ ինչպէս որ հեթանոսութիւնը ունեցել է իւր բամբուհաբան վիպասանները: Այս հարցման հաստատական պատասխան տալուց յետոյ, յանկարծ իւր խօսքի թելը կտրում է և թրուշում անցնում է եկեղեցական բանաստեղծութեանը, հարկ համարելով, ինչպէս ինքն ասում է, մի «աղօտ» ակնարկ ձգել Շարականների, Մեղեդիների ու Գանձերի վրայ, ոչ առանց խոստովանելու թէ այս կարգի երգերը ու աղերքը վերաբերում են մեր հին գրականութեանը, ուստի և աւելի յարմար էր առաջին հաստի մէջ խօսել նոցա վրայ: Նւ արդարեւ, շարականները, այս հոգեւոր տաղերը, մեր բանաստեղծական գրականութեան պարծանքն են. նոցա մէջ է ամփոփվում քրիստոնէայ Հայոց բոլոր ստեղծական զօրութիւնը. նոցա փեմութեան ու հրաշալի լեզուի առաջ տեղի է տալիս, լուր բուն աղգային բանաստեղծութիւնը, որ համարեա միայն առավել անարուեստ երգերի մէջ է ֆուր, ոչ նիւթի և ոչ ձևի

կողմից ուրիշ ազգերի արուեստական բանաստեղծութեան բարձրութեանը չհասնելով: Աչքի առաջ ունենալով մեր հոգևոր բանաստեղծութեան այս բացառիկ նշանակութիւնը, պատմէի պարտաւորութիւնն է իօկապէս քրիստոնէական գրականութեան առաջին էջերում խօսիլ այս կարևոր նիւթի վրայ, և խօսիլ ընդարձակօրէն, և մենք սրտանց կրննրէինք Հ. Զարբանալեանի զանցառութեանը, և թէ զոնեա այստեղ, երկրորդ հատորի մէջ, ինչպէս հարկն է մշակած լինէր այս խնդիրը: Բայց նա մեզ դժբաղդաբար այնքանն է ասում որքան ամենայն համրակ լսել է և գիտէ. այսինքն թէ, հոգևոր առղերի առաջին և գլխաւոր հեղինակ են Սահակ Պարթև և Մեսրոպ Մաշտոցը, թէ նոցանից յետոյ այս ինչ շարականը այս ինչ անձն է երգել կամ այն ինչ անձին կարելի է ընծայել, և այսպէս անցնում հասնում է մինչև Ներսէս Շնորհալին, մինչոյն չորս ցամաք մասնախօսական տեղեկութիւններով բաւականանալով և խրաքանչիւր հեղինակի անուան ու նորա արդիւնքների վրայ մի մի փառաւոր մակդիր աւելացնելով (սխեմատիկ երգիչ, բարձր հանճար, ոճոյ և իմաստից քաղցրութիւն ու գեղեցկութիւն, խիստ առ խիստ գեղեցիկ իմաստներ, այլաբանական և քերթողական զիմառնութիւններ, հրաշալի լեզու և այլն): Իսկ Մեղեդիների ու Գանձերի մասին այն ենթադրութիւնը յայտնելով թէ շարականների սակասութեան ժամանակ և նոցա տեղ երգուելու համար շարադրուած պիտի լինին, այսպիսի մի խորիմաստ զխոռոչութիւն է աւելացնում. «Հարկ է զանազանել որ այն մեղեդեաց մէջ ալ ժամանակի դասակարգութիւն կայ, և հնազոյնք ընտրելագոյն են, և ինչուան երբեմն անոնց տեղ երգեցուելու համար յօրինուած շարականներէն ալ վեր»: Արդարև մե՞ծ գիւտ:

Եկեղեցական բանաստեղծութեան վրայ այսպիսի յագեցուցիչ տեղեկութիւններ տալով, հեղինակը դարձեալ արտաքին բանաստեղծութեանն է դիմում, և գտնում է հին դարերում Դաւթակ անունով մի քերթող, որ Մ. Էդադականտացու Զուանէր զիւցազնի մահն է ողբացել: Նորանից թուում գալիս է Ռուբինեանց ժամանակները և Ղևոն Գ. ի գերութիւնը երգող մի անանուն բանաստեղծի հատուկատորն է բերում, որին զուգակշիւ է գտնում Յովհաննէս Թլկուրանցի (Ժե զար) Ախպարիս իշխանի վրայ յօրինած երգը, թէև երկուսի մէջ նմանութիւն չկայ ոչ նիւթի, ոչ ձևի և ոչ լեզուի կողմից: Ասլա յիշում է Ֆիմի թագաւորական օրիորդի

վրայ Յովհաննէս արքայեղբօր երգած տաղը, որի միակ արժանաւորութիւնն է հեղինակի «պայծառ» դիրքը ընկերական կենաց մէջ, բանաստեղծական ոգւոյ նկատմամբ չունենալով նշանաւոր ըլլալու մեծ յարգ մը»։ ուրիշ խօսքերով, այս ոտանաւորին գրականութեան պատմութեան մէջ տեղ է արժու՜մ միայն նորա համար որ նորա շարադրողը արքայագն է եղել։ Ի՞նչ ազնուապետական ձգտում մեր հեղինակի կողմից։

Այս բոլորից յետոյ, իբրեւ վերջաբանութիւն, Հ. Ղ. Ալեշանի «Յուշիկք Հայրենեայ Հայոց» գրքի Բ. հատորից մի երկար բարակ ցանկ է բերվում, դարձեալ ԺԲ դարուց մինչև նորագոյն ժամանակները, այն բոլոր «ամակախօս կամ «ամակախօռն երգիչների, որոնք «սիրոյ, հարսանեկան, ուրախական ու տրամական երգեր են երգել, այն էլ ի հարկէ ոչ առանց կրկնաբանութիւնների, այսինքն մի անգամ բերուած անունները նորից յիշատակելով։ Տարակոյս չկայ որ այսպիսի չորուցամաք ցանկերը որոնց մեր հեղինակը մեծ կարեւորութիւն է տալին իւր գործի ամբողջութեան համար, մի իրական արժէք չեն կարող ունենալ ընթերցողի աչքում։ Ի՞նչ օգուտ հեղինակների և նոցա արդիւքների անունները կարգաւորել, եթէ այդ արդիւքները քննադատութեան լուսով լուսաբանուած չեն, այդ նոյնն է ինչպէս եթէ ազգային պատմութեան ուսումը կամենայինք լոկ պատմական անձանց անունների և թուերի վրայ հիմնել. — մի անհոգի ու անկենդան կմախք, որ ոչ մտքին անունդ է տալիս և ոչ սրտի վրայ ներգործում։ Մեր կարծիքով շատ աւելի լաւ կը լինէր եթէ Հ. Չարբանայանը այդ բաղմնաթիւ երգիչներից ընտրած առած լինէր այնպիսիները, որոնց արտաբնութիւնների մէջ առաւելապէս արտայայտվում են ազգային քաղաքական և ընկերական կեանքի նշանաւոր դէպքերը. այն ժամանակ այդպիսի կցկտուր տեղեկութիւններ չէր հաղորդել մեզ՝ տեղի սղութիւնը պատճառ բռնելով, այլ նոյն խիստ հեղինակներին խօսեցնելով և նոցա գաղափարները լուսաբանելով՝ մի ճաշակ կրտար մեզ նոյն շրջանի ազգային բանաստեղծութեան վրայ։ Այսպէս օրինակի համար, մեր ազգի քաղաքական կեանքի անկումից յետոյ, ամենանշանաւոր դէպքը որ իւր աւեղողութեամբ և աղետալի հետեանքներով ազգային կեանքի միւս երևոյթների վրայ իշխում է՝ զ ա ղ թ ա կ ա ն ու թ իւ ն ն է. եօթը երկար դարերի ընթացքում հայ Հայրենիքը հետզհետէ զոհուեցաւ իւր գաւախներից և նոցա տեղ բռնեցին օտարախորթ եկորներ, որոնք մատչած

մի կողմից լայն տարածութիւն գտնւում էր, մի կողմից սղութիւնը պատճառ բռնելով

բնիկների արիւնն ու քրաինքը ծծեցին և մինչև այսօր դեռ անյա-
գօրէն ծծում են... Մեզ համար հետաքրքրական էր իմանալ բուն
հայ ժողովրդի հայեացքը (և ոչ դիտնականներինը — այդ շատերն են
արել, մեր հեղինակն էլ է անում) այս բռնի կամ կամաւոր տեղա-
փոխութիւնների վրայ, որ ոմանց կարծիքով այնքան սովորական բան
էին դարձել Հայի համար, որ նորա համար ստեղծած են համա-
րում այն սխուր առածը, թէ «յիմարները հայրենիք են խնդրում,
իմաստունները՝ հանգիստ»։ Արդ ժողովրդական բանաստեղծութիւնը
երկու արտաշարժ երգ է ներկայացնում, որոնք կատարելապէս բա-
ցատրում են ժողովրդի զգացածն ու խորհածը այս ցաւալի երեւոյթի
երկու նշանաւոր կողմերի վրայ. մէկը «Ափսոս քեզ, հայոց խեղճիկ
ժողովուրդ», արտաձմէկ ողբն է. — տխուր պատկեր մի խեղճ ժո-
ղովրդի որ բռնութեամբ խլվում տարվում է իւր հայրենիքից. միւսը՝
«Առունկ» ուստի՝ կ'ուզաս, ծառայ եմ ձայնիդ» երգը. — այլ պատկեր
նոյն թշուառ ժողովրդի որ օտարութեան մէջ մաշվում այրվում է
հայրենի երկրի կարօտով։ Այս մի օրինակը բաւական լինի ցոյց
տալու թէ գրականութեան պատմիչը ինչպէս պիտի նայի հեղինակ-
ների արտադրութիւնների վրայ ընդհանրապէս և բանաստեղծական
արդիւնքների վրայ մասնաւորապէս։

Գալով նորագոյն ժողովրդական երգիչներին, Հ. Զարբանալեանը
երկու գլխաւոր դասի է բաժանում նոցա. արևելեան հայկական
բարբառը դորձածողներ և արևմտեան բարբառով երգողներ։ Վեր-
ջինների վրայ լռութեամբ է անցնում մեր հեղինակը այն պարզ
հիման վրայ որ «իրենց անուամբն ու ընտիր երգերովն արդէն ծա-
նօթ (են) ազգին»։ Գեղեցիկ պատճառ. — իսկ առաջիններից Սայադ-
Նովայի, Ազար Ագամի, Շիրինի և Ալամդարեանի վրայ համառօտ
կենսագրական տեղեկութիւններ տալով, դարձեալ անունների ցան-
կեր է բերում, որոնց մէջ Քէշիշ (Սղլուի) Աշուղ Ջիւանի, Թու-
բինջի, Գուրջի-Նավի, Քիշիկ-Նովայի հետ խառն դտնում ենք Պատ-
կանեանց հօր և որդու, Նալբանդեանի և Շահապեղեանի անուն-
ները։ Զարմանալի հասկացողութիւն ժողովրդական բանաստեղծու-
թեան վրայ. անխորձ համբակին ներքի չէր լինիլ Ալամդարեանի,
Պատկանեանների, Նալբանդեանի նման անձանց աշուղների հետ շփո-
թել, ուր մնաց Հ. Զարբանալեանի պէս պատրաստութիւն և կիրթ
ճաշակ ունեցող անձին...

Սակայն սորանով չէ վերջանում Հ. Զարբանալեանի նոր բանաստեղ-
ծութեան վրայ բոլոր ասելիքը։ Յաջորդ գլուխներից մէկում՝ «Ութև-
տասներորդ դար» վերնագրով, խօսելով հին (գրաբար) լեզուի և

դիտութիւնների Մխիթարեանց ձեռքով եղած նորոգութեան վրայ, խօսում է և «Քերթողական արուեստի» նորոգութեան վրայ, և ամէն տեղ հանձարներ տեսնելով դավնեայ պատկը առատ առատ բաշխում է աջ ու ձախ, սկսելով՝ Ինձ իճեանից (Ինձ իճեանը բանաստեղծական հանձար), Աւետիքեանից ու Զախջախեանից և հասնելով մինչև «Երուսական հանձարներու վարմանքը» շարժող Հ. Արսէն Բաղրատունի «գերագոյն հանձարը» և այս վերջինիս աշակերտ ու հետևող Հ. Յիւրաբոյ շիւրմուղեանը, իւր յափշտակութեան մէջ մոռանալով որ սոքա երկունս էլ ոչ թէ ԺԸ, այլ ներկայ դարում ապրել ու գործել են և մեր աչքերի առաջ մեռել են՝ առաջինը 1866-ին, երկրորդը—1876-ին: Հ. Ա. Բաղրատունին մինչև երկինքն է բարձրացվում մանաւանդ իւր «Հայկ դիւցազն» վիպասանական քերթումով համար, որ մեր պատմի ասելովը «ազգային նոր (!) մատենագրութեան դարագլուխ կազմող գրածք» պիտի համարուի: Իսկ մեր կարծիքով, որքան մեծ լինի Բաղրատունու հին հայկական լեզուին մատուցած ծառայութիւնը, ողջամիտ քննադատութիւնը չէ կարող և չպիտի նշանաւոր տեղ ապ նորան նոր գրականութեան մէջ, քանի որ նա մի ուշադրութեան արժանի բան չէ գրել և չէր էլ կարող գրել նոր լեզուով ¹⁾: Դալով նորա դիւցազնագրութեանը, չենք վախենում ասել թէ ով որ առանց կեղծ յափըշտակութեան կարդացել է այդ երկարուձիգ սաղաչափական գրածքը, կը համաձայնի մեզ հետ որ նորա ամենամեծ արժէքը հին հայկական լեզուի ճոխութեան ու նրբութիւնների հարուստ դանձարան լինելն է:

Այս երկու անման ու սիրելի քերթողք, շարունակում է մեր ոգևորող պատմիւնը, ոչ լոկ իրենց հանձարոյն վրայ սքանչացող, այլ շատ հետևողներ ալ ունեցան: Յիշենք միայն զՆալպանտեան (Նալբանդեան), Պէշիքթաշլեան, Դուրեան, տարածած մահուրնէ հնձուած ծաղկներ, որոց վառվռուէ հանձարով ու սրտով յօրինած երգերն ու տաղերը՝ ժողովրդական ըլլալու պատուոյն արժանացած են: Ի՛նչ ծայրայեղ հակասութիւն այնտեղ Նալբանդեանը աշուղների շրջանումն է դասվում, իսկ այստեղ Բաղրատունու և

1) Վկայ եմ բերում նորա համբաւների համար գրած «Տարեբքը», որի մէջ գործածուած աշխարհաբար լեզուն, գրաբարից էլ մոթ ու անհասկանալի է:

Հիւրմուկեանի Զերմ հետևող է ներկայացվում: Եւ ինչ կարծիք ունենայ այն ընթերցողը որ Նալբանդեանի գրուածները չկարդացած՝ առաջին անգամ Հ. Զարբանյանի գրքով է ծանօթանում նորան:

Երկար չենք կանգնիլ մի քանի միջանկեալ գլուխների վրայ, որ հեղինակը գետեղել է իւր գրքի մէջ վերջին երկու դարերին դալուց առաջ: Այդ գլուխներից մէկը ներկայացնում է հայկական տպագրութեան սրտամութիւնը, միւսը գաղթականութեան պատմութիւնը, երրորդն ու չորրորդը հայ քերականութիւնների ու բառարանների պատմութիւնն են անում:

Տպագրութեան պատմութիւնը, որքան և կողմնակի վերաբերութիւն ունենայ գրականութեանը, այնու ամենայնիւ պէտք է խոստովանել որ գրքի ամենալաւ մշակած մասն է, որով և նշանաւոր տեղ է բռնում ամբողջ աշխատութեան մէջ (76 երես): Հեղինակը ժամանակագրական կարգով և տեղնիտեղը ներկայացնում է տպագրութեան մեր մէջ արած յառաջադիմութիւնն ու բարգաւաճանքը, սկսելով Արգար Եւդոկիացուց, որին վերաբերում է առաջին հայ գիրքը տպագրելու պարծանքը, այս հրաշայի գիւտից համարեա մի դար յետոյ (1565), և հասնելով մինչև ներկայ դարը: Կարդալու արժանի են մանաւանդ տպագիր գրքերից հանուած ընդարձակ յիշատակարանները, որոնք նորանով աւելի հետաքրքրաշարժ են որ այդ գրքերը այժմ շատ հազուադիւս են:

Հետևեալ տողերը մի գաղափար կը տան առաջին տպագիր հայ գրքի (Սաղմոսի) արտաքին տեսքի, ինչպէս և ընդհանրապէս յիշատակարանների բովանդակութեան վրայ:

«Ճակտի տեղ՝ երկու պատկեր կայ. առաջինին մէջ Հռոմայ քահանայապետը՝ իր հայրապետական աթոռոյն վրայ նստած, քովը երեք ծիրանաւոր (կարդինալ), եպիսկոպոս մը և երկու հայազգիք, մէկն ծերունի, իսկ միւսն դեռ երիտասարդ: Ասոնց ամենուն անուանքն առանձին նշանակուած են ի ստորոտս պատկերին. և են Պիոս Դ. քահանայապետ, ու Ամալիոս, Պորրուէոս և Մերանոս ծիրանաւորներն. Աղէքսանդր եպիսկոպոսը և իր երկու ընկերակիցք (Արգար և իր որդին Սուլթանյան): Երկրորդ պատկերին մէջ կը տեսնուի Վենետիոյ դուքսը, իր խորհրդականաց հետ ժողովքի նստած, ու դիմացը հայազգեստ արեւելցի մը, որ անշուշտ հայազիր տպագրութեանց հրամանը կը խնդրէ. տակն ալ. լատին գրերով նշանակուած. «Էրոնիմոս Փրիուլի, Մարգանտոն հայ (Արգարու Սուլթան-

չա՛հ որդին) և Աբգարիոս. 1565. Պատկերներուն տակն ալ այս յիշատակա-
րանս կը կարդանք. «Ի թրվականիս Հայոց ՌԺԳ. ամին ես Թոխաթցի Աբ-
գար զպիրս՝ խնդրեցի զայս գիրս ի Հռովմ ի Պետրոս փափուն. և երևա
հրաման չինելու. բարեխօսութեամբ այս կարդինալացս և այս հպիսկոպո-
սիս և իմ պայմիտ Աուղանչայ որդւոյս. Եւ եկեալ ի գեղեցիկ նաւահան-
կիստ մայրաքաղաքն որ կոչի Վանատիկ, ի Թագաւորութեան Եւերեմոն
Թուճին (դուքս, d ge) և չինեցաք զայս նոր գիրս և զայս փոքր մեկնիչս
սաղմոսացո՛ւ. Գրքին վերջն ալ այս յիշատակարանը. «Կաղմեցաւ սուրբ եր-
գարանս Դաւթի՝ լաւ և յընդիր օրինակէ Գառնեցւոյ վարդապետի, ի թրվա-
կանիս Հայոց ՌԺԷ մայիս ԺԷ, աւուրն ուրբաթ ԺԲ ժամն: Առ ռոտ Մել-
քիսեօսեկ հպիսկոպոսին, ի մայրաքաղաքն ի Վանատիկ, ընդ հովանեաւ
սուրբ Մարիոս աւետարանչին, ի Հայոց հոգեւորանն. ի ժամանակ Սիմաֆի
Ամէնն երկու հարիւր եօթանասուն և երկու թուղթ է, և իօկի գրչի գիր
չի կայ ի գիրքս»:

Գաղթականութեան պատմութեան մէջ համառօտապէս ներ-
կայացվում են Ղեհատանի, Նոր Զուղայի, Հնդկաստանի և Իտալիայի
հայ գաղթականութիւնների անցքերը և մնաւոր վիճակը: Հետա-
քըքրական է տեսնել թէ ինչ լեզուով է խօսում Հ. Զարբանալեանը
Նիկոյ թորոսեվի՝ անարժան եկեղեցականի վրայ, որ Ղեհատանի
մեծ գաղթականութեան անբուժելի հարուած տուեց:

«Էհայց գաղթականութեանը անցից մէջ, գրում է նա, տխուր կեր-
պով հուշակաւոր եղած է Նիկոյ թորոսեվիչի անունը: Ժամանակակից ազ-
գային պատմութիւնը դառն լեզու մը կը բանեցնէ իրեն դէմ, որ հակա-
ռակութեամբ տկարացած ազդեցութիւն մը զօրացնելու համար՝ իր ժողո-
վրդեան առջև դրեց իրենց եկեղեցիքը, օտարացոյց սպառնեւն, ցրուեց
տարածընեց զրչագիրներն, ու անոնց բարոյական կենաց հետ նիւթականն
ալ ոչնչացնելու վտանգի մէջ դրաւ: Բայց (ուշադրութիւն դարձրէք այս
բայցի վրայ) Նիկոյի կուսակիցքը՝ այնչափ հալածանաց մէջ՝ լոկ իշխա-
նասիրական ազդեցութիւնէ մը աւելի բարիք՝ իրեն նպատակ կուտան: Այն
վախճանաւ ուսումն ու կրթութիւնը ուղեց ծաւալել առաջ իրմէ տժգոհ
ու ետքը հաշտուող (այսինքն՝ յուսահատութիւնից իւր չար բաղդին հպա-
տակող) ժողովրդեան մէջ և Հռոմայ Աղէքսանդր Է. հայրապետէն խնդ-
րեց, ու զրամականն ստորաբութիւն գտնելով իրմէ, մասնաւոր վարժարան
մը բացաւ յԱլլով՝ հայազգի մանկանց կրթութեանն համար (ընթերցողը
անշուշտ հասկանում է թէ այստեղ խօսքը պրոտաղաճանդայի (հաւատոյ տա-
րածման) զպրօցի վրայ է), ուր և ուսուցիչ կարգեցան լատին հայագէտքն
Կլեմէս Կալանոս ու Փիտու: Ուսմանց լարեկարգ ուսումնարան մը կղած
պիտի ըլլայ (նկատեցէք որ այստեղ Հ. Զարբանալեանը արդէն Նիկոյի
կուսակիցների բերանից չէ խօսում), ուր ոչ լոկ ազգայինք՝ այլ նա և
օտարք ալ սկսան յաճախել գոհութեամբ և գովութեամբ, ինչպէս Ռու-

թէնք՝ որոնց համար մասնաւոր թոշակ ալ սահմանուեցաւ անոնց եպիսկոպոսներէն» (եր. 359—360)։

Այսպիսի լեզուէ դործ դնում միշտ Մխիթարեան վարդապետը երբ Հռոմի շահերի կամ իւր դաւանակիցների վրայ է խօսքը։ Ազգային պատմութիւնը դատապարտելով դատապարտում է Նիկոլին, որ լեհաստանի Հայոց «բարոյական (այսինքն ազգային) կենաց հետ՝ նիւթականն ալ ոչնչացնելու վտանգի մէջ դրաւ»։ Իսկ նորա կուսակիցները «իշխանասիրական ազդեցութենէ մը աւելի բարիք՝ իրեն նպատակ կուտան»։ Շատ լաւ. բայց այսպիսի հակասական կարծիքներ լսելուց յետոյ, ընթերցողը ամենայն իրաւունք ունի սպասելու որ հեղինակն էլ իւր անկեղծ խօսքն ասէ, մանաւանդ երբ Նիկոլի հիմնարկած հաստատութեան վրայ նպատաւոր ենթադրութիւն է յայտնում, ենթադրութիւն որով նա աւելի տարակոյսի մէջ է ձգում ընթերցողին քան նորա միտքը շինում։

Իտալիայի գաղթականութիւնից մեր պատմիչը բնականաբար պիտի անցնէր Մխիթար Սեբաստացու և նորա աշակերտների գործունէութեան վրայ խօսելու։ Այդպէս էլ անում է նա, Մխիթարի Նւրոպա տեղափոխուելու նպատակը, Գիւլորիէի ասածի համաձայն, «իւր հայրենակցաց բարոյական ու մտաւոր վերածնութիւնը» գնելով։ «Հայոց ազգը Նւրոպայի մօտեցնել, բայց առանց իրմէ օտարացնելու. սիրել ազգը ու այն պատճառաւ եւրոպական զիտութենէ և լուսաւորութենէ՝ ի փոխ առնուլ այն ամէն բան որ ազգին էութեանը և հոգւոյն հակառակամարտ ու վնասիչ չըլլայ. — ասիկայ եղաւ իր նշանաբանը, և զնոյնն առանդեց իր աշակերտացը», շարունակում է Հ. Զարբանալեանը, և մենք կատարելապէս համաձայն ենք այս խօսքերի հետ։ Ափսոս միայն որ Մխիթարեանը միշտ հաւատարիմ չմնացին իրանց մեծ հիմնադրի այս զեղեցիկ սկզբունքին։

Մեր դիտաւորութիւնը չէ կարող լինել այստեղ խօսել Մխիթարի գործունէութեան վրայ. այդ թէ՛ մեր նիւթից դուրս է և թէ՛ շատ հեռու կրտսնէր մեզ։ Թոյլ կրտսնք մեզ միայն մի փոքրիկ նկատողութիւն անել մի կէտի վրայ, որի վրայ հայ բանասիրութիւնը մինչև այսօր պէտք եղած ուշադրութիւնը չէ դարձրել, և որ, կարծում ենք, յօդուածիս սկզբում յայտնած գաղափարը կը հաստատէ։ Թէ ինչպէս էր ըմբռնում Մխիթարը իւր մեծ կոչումը՝ երևում է ի մէջ այլոց և նորանից, որ նա հին լեզուի մշակութեան հետ՝ որ պիտի նպատէր ազգի անցեալը մոռացութիւնից դուրս

քերելու, անհրաժեշտ համարեց նաև նոր լեզուի մշակութիւնը, որով խնկապէս կարող էր արդիւնաւոր անել իւր աշխատութիւնը և իւր գլխաւոր ու բուն նպատակին հասնել: Գրոց լեզուի քերականութիւնը, որ համեմատաբար շատ աւելի դիւրին էր յօրինել, հրատարակելուց առաջ, նա ձեռք զարկաւ գրելու կենդանի լեզուի քերականութիւնը, առաջին փորձը իւր տեսակի մէջ, որի համառօտութիւնը տպագրեց այն ժամանակ¹⁾ երբ այդ լեզուն խօսուէն բարբառների վիճակի մէջ էր և ոչ ոք չէր համարձակուի գրականութեան մէջ գործածել նորան²⁾: Տարակոյս չկայ որ Հ. Զարբանաւ լեանը սխալուի՝ ասելով, թէ նոր լեզուի քերականութեան հրատարակմամբ՝ Մխիթարի նպատակը եղել է լոկ անաշնորդել ՚ի դիւրել զուսումն գրաբարի, զոր կը ջանար ծաւալել և ընդհանուր ընել ազգին մէջ: Այս նորա յաջորդների, ի թիւս որոց և Հ. Զարբանաւեանի յատուկ կարծիքն է, որոնք սկսում են արդէն քաղել իրանց ցնորական յաւիշտակութեան պտուղը, իբրև թէ հին լեզուն կարելի է կենդանացնել և ընդհանուր ազգի համար լուսաւորութեան գործիք ընել: Աւելի լուրջ հայեացք ունէր Մխիթարը այս խնդրի վրայ. նա լսւ հասկանում էր որ իւր ազգի բարոյական ու մտաւոր վերածնութիւնը հաստատուն հիման վրայ դնելու համար պէտք էր խօսել նորա հետ իւր հասկանալի լեզուով, և մենք դրը խաւորապէս այս համոզմանն ենք վերաբերում: Նորա ջանքը՝ հէց իւր գործունէութեան սկզբում՝ կենդանի խօսուէն լեզուն կանոնաւորելու և գրաւոր բարբառի աստիճանին հասցնելու, և ոչ գրաբարի ուսումը ազգի մէջ ծաւալելու և ընդհանրացնելու ցանկութեանը, որ կարող էր Մխիթարի լոկ երկրորդական դիտաւորութիւնը լինել:

Հայ բառարանների ու քերականութիւնների վրայ առանձին խօսելը, մեր կարծիքով, աւելորդ էր. աւելի յարմար էր այդ տեսութիւնները ժԸ դարում զետեղել, որ կարելի է յատկապէս լեզուաբանական հետազոտութիւնների դար անուանել հայկական գրովա-

1) Մխիթար Սեբաստացին իւր գրոց լեզուի քերականութիւնը տպագրեց 1730-ին, աշխարհիկ լեզուինը նորանից երեք տարի առաջ—1727-ին:

2) Մխիթարից առաջ՝ առաջին և, կարելի է ասել, միակ զիջքը որ գրուեցաւ աշխարհաբար լեզուով՝ Յովհաննէս Հովովի «Պարզաբանութիւն հոգեկնաւոր սաղմոսացն Դաւթի» կոչուած աշխատութիւնն է, որ տպագրուեցաւ 1685—1687-ին:

նութեան մէջ, ինչպէս որ մի քանի անձանց, որ վերեն էլ ակնարկեցինք, պէտք էր թէ դարուց թիւը տեղափոխել:

Մեր առաջը բացվում է վերջապէս «մեր դարը»։ Նոր Մատենադարութեան վերջին գլուխը: Ինչ է սպասվում գրականութեան պատմից որ ասէ մեզ այս գլխում: Բացի ներկայ ժամանակի գրական երևոյթիւների յիշատակութիւնից, որ անհրաժեշտ է անել նիւթի ամբողջական ներկայացման համար, նա պէտք է մի ընդհանուր եզրահանգութեամբ ցոյց տայ թէ ինչ աստիճանի վրայ է կանգնած այսօր հայկական գրականութիւնը: Նա պիտի աշխատի բացատրել մեզ թէ վերջին երկու դարերի ջանքերը ինչ արդիւնք են ունեցել հայկ. մտաւոր ու բարոյական յառաջադիմութեան համար, թէ գրականութիւնը ինչպէս և ինչ չափով է ներգործել ազգային կեանքի վրայ: Եւ այդ պէտք է դուրս բերուի գլխավորապէս նոր բանաստեղծական արդիւնքների հետազոտութիւնից: Անհատականի ճշմարտութիւն է որ բանաստեղծութիւնը գրականութեան ամէն ճիւղերից աւելի լաւ է արտայայտում ազգի հոգեւոր կեանքը, նորա ըզմերը, ձգտումները, յոյսերը, բոլորը ինչ որ ոգևորում, ուրախացնում կամ տխրեցնում է նորան, և բանաստեղծութեան առաւել կամ նուազ ծաղկեալ վիճակից կարելի է մի զաղափար կազմել ազգի բարոյական վիճակի վրայ: Քրիստոնէութեան առաջին դարերում ազգային բանաստեղծութիւնը մեղանում, ինչպէս արդէն նկատեցինք, զոչ բերուեցաւ կրօնական բանաստեղծութեանը, այլապէս չէր էլ կարող լինել, քանի որ քրիստոնէութիւնը իւր էութեամբ բոլորովին հակառակ էր հեթանոսական բանաստեղծութեան նիւթ ու հոգին կազմող աւանդութիւններին, որոնք բնականաբար պիտի հալածուէին և տեղի տային նոր զաղափարների բացարձակ իշխանութեանը: Սակայն ուրիշ ազգերի մէջ տեղի ունեցած համանման երևոյթները ցոյց են տալիս որ, ժամանակ անցնելուց յետոյ, քրիստոնէական զաղափարների ազդեցութեան ներքոյ՝ պիտի վարդանար ազգային նոր բանաստեղծութիւնը, եթէ շուտով քաղաքական կեանքի անկումը եկած և մի երկարատե ու աղետալի սարկութեան մէջ ձգած չլինէր ազգին: Այնուհետև բանաստեղծութիւնը, այս քննքոյշ բոյսը որ միայն ազատութեան հոգի վրայ կարող է աճել, դեռ ծաղիկ չտուած թառամեցաւ ու չորացաւ: Հայկական քնարը սև քող հագաւ, քաշուեցաւ Աստուծոյ տաճարը իւր ցաւերի ու վշտերի հառաչանք:

ները բարձրեալին վերադառելու համար, և համարձակեցաւ այլ ևս լոյս աշխարհ երևիլ, ուր բռնաւորների գայրոյթը կարող էր ջախջախել նորան: Ղարեր գլորուեցան դարերի ետեւից այս դուռէն մէջ. հայութեան արեւ մօտ էր մայր մտնելու, երբ յանկարծ աստուածային բարեութիւնը կարծես փոքր ինչ զիջաւ, փոթորիկների սատակութիւնը մեղմացաւ, բռնակալների սիրտը կակղեցաւ... Հայ մարդը աւելորդ բաց արեց մահանման քնից, գլուխը բարձրացրեց իւր խոր անկումից, լեզուի կապերը արձակուեցան երկարատև լուծիւնից... Յուսահատական ու վհատեցուցիչ էին առաջին ձայները որ արձակեց նորա կուրծքը՝ երբ ինքնաձանաչութեան զգացումը զարթեցաւ իւր մէջ և ցոյց տուեց նորան իւր բոլոր թշուառութիւնը. միայն ողբուլաց, սուգուշիւան, ոչ մի մխիթարական ձայն, ոչ մի յուսադրական խօսք... Այս ընդհանուր բնաւորութիւնն ունին այն բոլոր երգերը որ հայկական ազգային քնարը արտադրեց ժԸ դարու կէսերից մինչև ժԹ-ի սկիզբները. բացառութիւն են կազմում միայն մի քանի վեհ սրտեր, որոնց մէջ աւելի ջերմ հայրենասիրութիւնն էր խօսում քան հաստատուն համոզումը և վստահութիւնը ապագայի վրայ: Միայն ներկայ դարու յիսուն թուականներից, Խրիմի պատերազմից և մանաւանդ Ազգային Սահմանադրութեան հաստատուելու օրից, ինչպէս կեանքի այսպէս և բանաստեղծութեան մէջ մի զգալի փոփոխութիւն է սկսում նշմարուիլ. առաջուան յուսահատուր հաստանքները դադարում, աւելի զուարթ մոքերի տեղի են տալիս. ազգայնութեան և ազգային պատուի զգացումը զարթում է, հայր էլ անպատուութեան ու նախատինքի համար ստեղծուած չէ համարում իրան. նա ճանաչում ու պահանջում է իւր մարդկային և ազգային իրաւունքները վայելելու արտօնութիւնը՝ հաւատարմիւ ազգութիւնների...

Ահա այս ակնկալութիւններն ու ձգտումները պիտի ցոյց տար մեզ Հ. Զարբանյեանը իւր աշխատութեան վերջին էջերում, և այն ոչ տեսական դատողութիւններով, այլ այնպէս ինչպէս որ արտայայտուել են նոքա Ալեշանների, Պէշեքթաշեանների, Պատկանեանների և ուրիշ ժամանակակից բանաստեղծների արդիւնքների մէջ: Բայց նա այդ չէր կարող անել քանի որ արդեան բանաստեղծութեան վրայ մի խօսք անգամ չէ տեսնում, և միայն մի քանի նոր անուններ կապում է անցեալ դարերի բանաստեղծութեան տեսութեան հետ:

Դորա փոխանակ հեղինակը բաւական է համարում խօսել միայն վերջին դարում հիմնուած ուսումնարանների, լրագիրների և ուսումնական ընկերութիւնների վրայ, ինչպէս նաեւ հարեանցի ակնարկութիւններ անել մատենագրական ճաշակի զարգացման և թատերական ներկայացումների բարգաւաճման վրայ, այս բոլորը այնպիսի ոճով որ աւելի ազգային քաղաքական քան գրական պատմութեանն է վայել: Այսպէս, օրինակի համար, ազգային նշանաւոր ուսումնարանները թուելոց յետոյ, նա գոհ է լինում հետեւեալ ընդհանուր դատողութիւնը աւելացնելով.

«Եթէ ազգային ոգին դադրի ուղղիչ ընթացքն այն հիմնարկութեանց՝ որ ազգին համար են, ընականաբար իրենց վախճանին ժամանելէն շատ հեռու կը մնան: Ընդհակառակն՝ որպէս զի վարժարանք և դպրոցք իրենց նպատակին դիւրաւ հասնին, պէտք է որ անոնց մէջ գլխաւորաբար տիրողն ազգային ոգին ըլլայ. անոր պատմութեան անցեալը մեծարուի, ներկայն ու ապագայն խորհրդածութեանց նիւթ տրուի. դպրութիւնք՝ հոն իրենց կենդանաբար սնունդը զտնեն, լեզուն մշակուի ու ծաղկի: Ասանկով իրաւամբ կրնան ազգային վերածնութեան մէյմէկ ածու սեպուիլ:

«Այս կարևոր դատողութենէն ետքը՝ ջանալու է առանց ազգային տիրող ոգւոյն փնասակար ըլլալու, արեւմտեան ուսումնականութենէ առնուլ այն ամէն գիտութիւններն ու արուեստք՝ որոնց պակասութիւնը օր օրուան վրայ ալ աւելի զգալի կ'ըլլայ մեզի: Ազգային լեզուն հետ՝ ու հաւասար ջանքով սովորեցնել նաեւ եւրոպական գլխաւոր լեզուներ. ու անանկով ընդելացնել մանկութեան եւրոպական քաղաքակրթութիւնն և ուսումը»:

Որքան որ այս տեսական խորհրդածութիւնը ինքն ըստ ինքեան գեղեցիկ և մեր բոլորի ցանկութիւններին համաձայն է, այնու ամենայնիւ. չէ կարող գոհացուցիչ լինել, քանի որ հեղինակը չէ յանձն առնում ցոյց տալ մեզ թէ մինչև որ աստիճան ազգային ուսումնարանները համապատասխանում են այս ծրագրին: Բաւական չէ սեւ թէ այս ու այն դպրոցները կան մեր մէջ, թէ երկրորդական ու նախակրթական վարժարանների նկատմամբ «ամենուն յայտնի է Պօլսոյ Ուսումնական Ժողովոյն հրատարակած Տեղեկագիրը»: պէտք էր նոյն իսկ այդ Տեղեկագիրը քննել այն սկզբունքների համեմատ՝ որ առաջ են բերուած վերոյիշեալ խորհրդածութեան մէջ:

Աւելի լաւ է յաջողել Հ. Զարբանալեանը հայ լրագրութեան տեսութեան մէջ, որ և այս գլխի մեծագոյն մասն է բռնում (48 երեսից 38 երես): Համառօտ ու ամփոփ ոճով անում է նա ներկայ դարու ըն-

Թացքում երևած հայ լրագիրների ու ամսագիրների պատմութիւնը, որոնցից շատերը խիստ կարճատև կեանք են ունեցել: Ասոր ալ պատճառը, ասում է հեղինակը, եթէ յաճախ ընթերցողաց անտարբերութենէն տրուած է, տարակոյս չկայ որ շատ անգամ ալ խմբագրողք եղած են առիթ. երբ ուր որ հայրենեաց բարւոյն նուիրական ասպարէզ մը պիտի ըլլայ, քննելու՝ խորհրդածելու և վիճելու, անձնականութիւն մուտ կը գտնէ. և ուր ընդհանուրին շահը կը լուէ կամ կ'անհետանայ, հարկաւ նսեւ համակրութիւնն ալ:

Սակայն այստեղ էլ ստիպուած ենք նոյն նկատողութիւնն անել ինչ որ վերէն արինք ուսումնարանների առիթով: Ինչ[՞] է Զարբանալեանը մասնաւոր դէպքերում միշտ չէ ցոյց տալիս թէ որ պարբերական թերթերը հասարակութեան անտարբերութեան պատճառով սակաւատու կեանք են ունեցած, և որոնք խմբագրողների իրանց պարտաւորութիւնները չհասկանալուն համար յառաջադիմութիւն չեն գտած, տրանով կարելի էր մի գաղափար տալ առաջնների արժանաւորութիւնների և վերջնների թերութիւնների վրայ: Բացի սորանից, որ աւելի կարեւոր է, հարկաւոր էր ցոյց տալ թէ ինչ խնդիրներով աւելի զբաղուած էին առաջին հայ թերթերը և ինչով նորագոյնները: Այսպէսով հեղինակը միջոց կ'ունենար մի ճշմարիտ պատմական տեսութիւն ներկայացնել, և ոչ անկապ՝ թէև ժամանակագրական կարգով դասաւորուած տեղեկութիւններ հաղորդել, որոնք շատ քիչ են նպաստում հայ մտքի յառաջադիմութեան վրայ ճիշտ ու որոշ հասկացողութիւն կազմելու:

Պէտք է ասել որ է. Զարբանալեանը այս երկու պահանջումները մասամբ կատարում է, բայց իւր սովորական ձևով, այսինքն այնպիսի մութ ու խորհրդաւոր խօսքերով, որ ընթերցողը չէ կարող հասկանալ թէ իսկապէս ինչ է ուղղում ասել: Առնենք մի օրինակ նորագոյն հայ լրագրութիւններից: Ժամանակակից պարբերական հանդէսների մէջ երկուսը կան որոնք իրանց բովանդակութեամբ և ուղղութեամբ այնքան ծանօթ են հայ հասարակութեանը, որ աւելորդ ենք համարում այդ մասին մի բան ասել մեր կողմից: Թուրքիայում Զմիւռնիայի «Արեւելեան Մամուլը», և Ռուսաստանում Թիֆլիսի «Փորձը»:

Սոցանից առաջինի վրայ այսպէս է խօսում հեղինակը.
«Յռանդով և հմտութեամբ լի թերթ մ'է Արեւելեան մամուլը

կոչուածը, զոր ի Զմիւռնիա կը հրատարակէ Մ. Մամուրեան. և որուն գրչի զգուշաւորութիւն և կարծեաց նուազ ազատականութիւն՝ առաւել փափաքելի և օգտակար պիտի ընէ իր թերթին շարունակութիւնը»:

Իսկ փորձի մասին այսպիսի դատողութիւն է տալիս.

«Նորագոյն հրատարակութիւն մըն է Փորձ եռամսեայ հանդէսն որ խմբագրութեամբ Աբգարու Յովհաննիսեանց կը տպագրուի ի Տփլիս 1876 տարուէն: Ի վերջեւ Եւրոպական գլխաւոր հանդիսից հետեւողութեամբ, նիւթոց առատութեանը հետ միացընելով ազգային հին և նոր կեանքէ առնուած պատմական ու մատենագրական տեղեկութեանց յաճախութիւն, փափաքելի կ'ընէ անընդհատ շարունակութիւնը. և աւելի զգուշաւոր ընտրութեամբը կ'ունենայ ազգին ներկայ ուսումնական վիճակին վրայ իւր արժանաւոր ազդեցութիւնը»:

Եթէ չենք սխալվում, «Կարծեաց ազատականութիւնը» որով մեղադրվում է «Արև. Մամուլը», licenceի մօքով պէտք է ընդունել այստեղ. վասն զի չենք կարող թոյլ տալ որ լրագրութիւնը նոր ժամանակների գլխաւոր ոյժերից մէկը համարողը ¹⁾ կարծիքի ազատութեան (liberté d'opinion) ընդդիմադրութիւնը: Խնդիրը նորանումն է ուրեմն որ յիշեալ հասարակ թերթը մամուլի ազատութիւնը դէպի չարն է գործ դնում, և նորա խմբագրողները միշտ զգուշաւոր գրիչ չեն բանեցնում. բայց թէ երբ և որ դէպքերում, — այդ չէ ասում պատուելի հեղինակը: Դարձեալ, «Փորձին» ազգի ներկայ ուսումնական վիճակի վրայ իւր արժանաւոր ազդեցութիւնն ունենալու համար, խորհուրդ է տրվում աւելի զգուշաւոր լինել (երևի նիւթերի) ընտրութեան մէջ. բայց թէ յիշեալ Հանդէսը ինչով է մեղանշել այս խորհրդի դէմ, կամ թէ ինչ պէտք է հասկանալ առհասարակ «զգուշաւոր ընտրութիւն» տեսելով, — այդ նոյնպէս զաղտնիք է մնում ընթերցողի համար:

Մենք վերջացրինք: Այս յօդուածի մէջ համարեա քայլ առ քայլ հետեւեցանք հեղինակին իւր աշխատութեան երկրորդ հատուրում: Թող ներէ մեզ ընթերցողը, եթէ չափազանց երկար պահե-

1) «Երկրորդայն քաղաքական յառաջագիմութեան, ինչպէս նաև ուսումնական բարդաւաճանաց մեծ նպաստ մատուցած ևն կրթութիւնն, մամուլն և լրագիրքը: Երեք գլխաւոր ոյժ, որոց առջև յաճախ ստիպուած է իշխանութիւնն անգամ խոնարհիլ ու տեղի տալ» (Եր. 463):

ցիկը նորա ուշադրութիւնը ներկայ քննութեան վրայ. այդ հարկաւ
դրեց մեզ անել ինչպէս խնդրի կարեւորութիւնը, այսպէս և գրքի
մեծ նպատակը — ազգային ուսումնարանների օգուտը: Եթէ մեր յո-
գուածի ընթացքում ստիպուեցանք մի քանի դառն ճշմարտութիւն
ներ յայտնել, երբեմն նաև կծու խօսքեր ասել, աւելորդ է ասել որ
այդ բոլոր գիտողութիւնների շարժառիթը հեղինակի պատիւը շօշա-
փել չէր: Ընդհակառակն, մեր գիտաւորութիւնն եղիլ է ցոյց տալ
թէ նա շատ թեթեւ աչքով է նայել իւր գործի վրայ, և համո-
զուած ենք որ եթէ աւելի աշխատած և նիւթի մէջ խորամուխ եղած
լինէր, աւելի արդիւնաւոր ու օգտաւէտ աշխատութեամբ կը ներ-
կայանար ընթերցող հասարակութեանը: Այսպիսի խոստովանու-
թիւնից յետոյ, յուսանք թէ ոչ ոք չի մեղադրել մեզ մեր խտա-
պահանջութեան համար, ոչ ընթերցողը և ոչ նոյն իսկ Հ. Գա-
րեգին Զարբանուկեանը:

...սովորած ըստ զմեզ մասնակցանք լավ լինի շնորհակալություն արգել զմեզ
 ինչո՞ք չ'անարարս որք ինչո՞ք չ'արժանանանք ինչո՞ք չ'անանք ինչո՞ք
 ...այ, դժն ինչո՞ք զգաստք ինչո՞ք զգաստք միտք զգաստք ինչո՞ք
 ...անվանալովն մեզ ինչո՞ք զգաստք ինչո՞ք զգաստք ինչո՞ք
 ...զոյ ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք
 ...սուրբ զգաստք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք
 ...լաւ ըստ ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք
 ...անանք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

...ծարձ միմեզ ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք
 ...զոյ ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք
 ...սուրբ զգաստք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք
 ...լաւ ըստ ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք

...սուրբ զգաստք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք
 ...լաւ ըստ ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք
 ...սուրբ զգաստք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք ինչո՞ք

Երկայ տարւոյս յունիսի վերջերին լրագիրներին մէջ մի հե-
 ռագիր հրատարակուեցաւ, որից իմացանք թէ Տաճկաց տէրութիւնը
 պաշտօնապէս յայտարարած է, որ իւր Հայաստանի մէջ հարիւր
 հոգի բնակիչներէց միմիայն 17-ն է հայ: Այս տեսակ յայտարարու-
 թեամբ յիշեալ մահմետական տէրութիւնը իբր թէ նուազացնում է
 հայոց իրաւունքը քաղաքական և վարչական օրէնքների պաշտպա-
 նութիւնը վայելելու...: Մի կողմը թողնելով Տաճկաստանի քրիս-
 տոնէից ինչո՞ք, այս անգամ պարտք եմ համարում պնդել, որ
 Օսմանեան պետութեան հրատարակած յիշեալ թուանշանը ոչ միայն
 սխալ է, այլ և պաշտօնականների հնարած սուտ:

Ամէնքին յայտնի է, որ Տաճկաց կառավարութիւնը ընդհա-
 նուր և կանոնաւոր ժողովրդագրութիւն չունէ կատարած: Սորանից
 մօտ 40 տարի առաջ փոքր Ասիայի մէջ արդարեւ մի վիճակագիր
 եղաւ, որի մէջ նշանակուեցան զիւղերի անունները, տների և ամէն
 տան միջի չափահաս տղամարդոց թուահամարը, բայց դա միայն
 տաճկաց ու հայոց էր վերաբերում, իսկ մնացած քիւրդ կամ առ-
 հասարակ վրանաբնակ յեղերի վերաբերութեամբ բաւականացան մի-
 միայն նոցա ջեղապետների սուած վայրիվերոյ բացատրութիւններովը:
 Այնուհետեւ այլ ևս ընդհանուր վիճակագրի փորձ չունի եղած:
 Իրաւ է, որ ժամանակ առ ժամանակ զինուորագրութեան նպատակաւ
 մարդահամար է լինում, բայց այդ դէպքումն էլ տէրութեան պաշ-
 տօնեայք բաւականանում են զիւղի տանուտէրի (մուխտարի) ասու-
 ծովը և շատ անգամ պատահած է, որ այդ մարդահամարի ժա-

մանակ Ալին կամ Հասանը մուխտարի ասածով մեռած են ցոյց տրվում, այն ինչ երկու երեք տարից յետոյ դոքա դարձեալ զինւորական ատեանի առաջ ներկայանում են մի եղեռնագործութեան մէջ բռնուած: Ասածներիցս կարելի է եզրակացնել, թէ որ աստիճանի արժանահաւատ են ընդհանրապէս Տաճկաստանի ունեցած վիճակագրական տեղեկութիւնները: Բայց և այնպէս, այսօր այդ իւր ժողոված թուանշաններն էլ Օսմանեան տէրութիւնը ըստ քմաց և հաճոյից փոփոխութեան է ենթարկում:...

1877—1878 թուականներին մեր տէրութիւնը ինձ յանձնած էր կազմել Արզրումի վիլայէթի ստորագրութիւնը, հանդերձ վիճակագրով: Քանի մի պատճառներով ես պէտք է առնէի Արզրումի վիլայէթի այն սահմանները, որ ունէր նա մօտ տասը տարի առաջ, այսինքն երբ դեռ վանը և Մուշ չէին բաժանուած դորանից: Իմ կազմելը վիճակագրի համար չորս տեսակ աղբիւր ունէի. նախ՝ օսմանեան պաշտօնական տեղեկութիւնները՝ զինուորահարկի և տեսակ տեսակ հարկերի վերաբերութեամբ ժողոված, երկրորդ՝ հայ հոգևորականաց ունեցած տեղեկութիւնները, բայց գլխաւորապէս միմիայն հայոց վերաբերութեամբ, ուր շատ պակաս են քիւրդերի մէջ ապրող կիսաքիւրդ և կիսավայրենի դարձած հայոց թիւերը. երրորդ՝ մեր ուսուց դաւառապետների ժողոված տեղեկութիւնները 1878 թւին, բայց այդ միայն Բայազէթի, Ալաշկերտի, Խորասանի, Հասանղալէի, Արզրումի (Օվայի) և Օլթիի գաւառների ուսուսական բաժանմունքի վերաբերութեամբ, և չորրորդ՝ իմ շրջած տեղերիս մէջ անձմամբ անձին ժողոված թուանշանները: Բացի այդ աչքիս առաջ ունեցած եմ՝ ա. Կովկասու գլխաւոր զինուորական վարչութեան ունեցած նիւթերը, բ. Ֆերուհիան Բարուհակ պէյի ճանապարհորդութիւնը ի Հայաստան 1847 թ-ի (տպ. յԱրմաշ. 1876), գ. ճանապարհորդութիւն Յովհաննէս քահանայի վաղարշակերտացոյ ի սահմանս Բարձր Հայոց (Պօլիս, 1870), դ. Համարատուութիւն ազգային կեդրոնական վարչութեան 1872—1873 ամի առ ազգային ընդհանուր ժողովն (Պօլիս, 1874), ե. խօսք զՀայրենեաց, Վահան վարդապետի Պարտիզակցոյ. և այլն և այլն:

Վերոյիշեալ բոլոր տեղեկութեանց մէջ, քանի մի բացառութեամբ, գլխաւորապէս ցոյց են տուած տների համարները: Այնուհետև, թեթեւութեան համար, Տաճկաց տէրութիւնը ամէն տան վրայ միջին թւով հաշուած է չորս արական հոգի, արեւելեան սովորութեամբ բոլորովին բաց թողնելով իգական սեռի թուահա-

մարը: Քայց սորա մէջ է կայանում իսհա զլիաւոր և մեծ սխալը: Նախ և առաջ՝ յայտնի է, որ քիւրդերի և չերքեզների կամ կովկասեան գաղթական լեռնացոց տները շատ և շատ պակասամարդ են: այնպէս որ կովկասեան լեռնականների համար ամէն տանը միջին թիւով հաշուելու է մօտ 3 արական և 2 իգական քիւրդերին $3\frac{1}{2}$ արական և $2\frac{1}{2}$ իգական, ստա՛նիկ և պարսիկ կամ թաթար ազգու- թեանց համար կարծելու է 4 կամ $4\frac{1}{2}$ արական և $3-3\frac{1}{2}$ իգա- կան, այնինչ ամենաբազմանդամ տները են քրիստոնէից առհասա- րակ և հայոցը գլխաւորապէս: Տաճկաստանի մէջ որքան որ մի ազ- գութիւն ճնշուած է և հալածուած, այնքան նա բազմանդամ զերդաստան է, որովհետեւ անդամների շատութեան մէջ է գտնու- նա իւր պաշտպանութիւնը և բարօրութիւնը: Նւ այս իրողութիւնը շատ զգալի է, օրինակի համար, քաղաքացի և զիւղացի հայ գե- րպաստանների վերաբերութեամբ: Յայտնի է, օրինակ, որ քաղաքացի հայն աւելի ապահով է հալածանքից քան զիւղացին. և ահա քա- ղաքացի հայ եղբայրները աւելի շտապում են բաժանուիլ և առան- ձին տուն կազմել, քան զիւղացիք: Քաղաքներում շատ հազուադիւս են 15 կամ 20 անդամ ունեցող տներ, այնինչ գիւղերում շատ են 30, 40 և մինչև անդամ 50 անդամ ունեցող հայ տներ: Այստեղ առանց բազմակողմանի քննելու այս նշանաւոր երևոյթի պատճառները, ես նպատակ ունեցայ միայն ցոյց տալու բուն իրողու- թիւնը և այն խոշոր սխալը, որ Տաճկաց տէրութիւնը չերքեզնի քիւրդի, տաճիկի և հայի գերգաղթանի արական անդամների թիւը առանց խարութեան հաշվում է 4 արական, որից անտեղի կերպիւ աւելանում է մահմետական ազգութեանց թուահամարը և ճշդու- թիւնից շատ խոտորում է հայոց բուն թիւը:

Ոչ պակաս սխալ է և այդ կերպ ենթադրելի կանանց հա- շիւր, թէ և Տաճկաց տէրութիւնը կանանց ամենեւին թուահամարի մէջ չէ ձգում, դոյա մարդկային իրաւունք չտալով: Ընդհանուր վիճակագրական կանոններից յայտնի է, որ քաղաքների մէջ կանայքը բազմաթիւ են քան զիւղերում. զարգացած ազգերի իգական սեռը շատ է, քան կիսավայրենի և այլն: Այսպէս և քրիստոնէայ ազգու- թեանց կանայքը աւելի ազատ կեանք վարելով աւելի շատ են, քան թէ մահմետական ազգութեանց: Հեռեւաբար, եթէ տաճկաց մէջ 100 տղամարդի հասնում է 65—75 կին, հայոց մէջ 100 տղա- մարդի հասնում է 82—90 կին (Յես. Տոմար Ընտանեկան Սրբուհայ Երիցեան. Թիֆլիս, 1874 եր. 98—99):

1853 քիւրդ, 404 լազ, 12,090 հայ և 411 յոյն: Ամբողջապէս
22,317 մահմետական և 12,501 քրիստոնեայ, կամ ընդամենը
34,818 հոգի: Ուրեմն՝ մօտ $57\frac{1}{2}\%$ տաճիկ, մօտ 5% քիւրդ 1%
լազ, մօտ $34\frac{1}{2}\%$ հայ և մօտ 1% յոյն:

Բաբերդ (Բայբուրդ) քաղաք. Թիւ տանց անյայտ:
Մահմետական (ազգութեանց բաժանումն անյայտ) 3964 արական և
3075 իգական: Թիւ հայոց 942 արական և 881 իգական: Ամենը
7039 մահմետական և 1823 հայ: Ամբողջապէս 8862 հոգի: Ու-
րեմն մօտ $79\frac{1}{2}\%$ մահմետական և մօտ $20\frac{1}{2}\%$ հայ:

Ղաղա Բայբուրդ. 141 գիւղ, որոնցից 87 զուտ տաճ-
կաբնակ, 11 զուտ հայաբնակ, 4 յունաբնակ, իսկ 37 խառն՝ մահ-
մետական և քրիստոնեայ: Դոցա մէջ 1612 տուն տաճիկ, 518
տուն հայ և 229 տուն յոյն: Ընդամենը 2359 տուն: Թիւ արակա-
նաց 6428 տաճիկ, 2364 հայ և 962 յոյն: Ամենը 9754 հոգի:
Թիւ իգականաց 6000 (?) տաճիկ, 2108 հայ և 848 յոյն: Ամենը
8956 հոգի: Ամբողջապէս 18,710, որոնցից 12,428 մահմետական
և 6282 քրիստոնեայ, որոնցից 4472 հայ և 1810 յոյն: Ուրեմն՝
մօտ 67% տաճիկ, մօտ 24% հայ և մօտ 9% յոյն:

Ղաղա Իսպիր. 47 գիւղ. (Թէ որքան զուտ տաճկա-
բնակ, հայաբնակ կամ խառն — յայտնի չէ): Դոցա մէջ 2710 տուն
տաճիկ և լազ (առանձին առանձին յայտնի չէ) և 264 տուն հայ
և 2 յոյն: Թիւ արականաց՝ 11,210 տաճիկ և լազ, 968 հայ և
9 յոյն: Ամենը 12,187 արական: Թիւ իգականաց՝ 9976 տաճիկ և
լազ, 921 հայ և 11 յոյն: Ամենը 10,908 իգական: Բոլորը 21,186
տաճիկ և լազ, 1887 հայ և 20 յոյն: Ամբողջապէս 21,186 հոգի
մահմետական և 1909 քրիստոնեայ: Բոլորը 23,095 հոգի: Ուրեմն՝
մօտ 92% մահմետական, մօտ 8% հայ, իսկ յոյնը շատ աննշան
կոտորակ:

Նահիէ Թորթում. 31 գիւղ: Դոցա մէջ 2211 տուն
տաճիկ և լազ, 74 հայ և 7 յոյն: Թիւ արականաց 8,370 տա-
ճիկ և լազ, 321 հայ և 34 յոյն: Ամենը 8,725 արական: Թիւ
իգականաց՝ 7,670 տաճիկ և լազ, 298 հայ և 29 յոյն: Ամենը
7,997 իգական: Բոլորը 16,040 տաճիկ և լազ, 619 հայ և 63
յոյն: Ամբողջապէս 16,040 մահմետական և 682 քրիստոնեայ:
Բոլորը 16,722 հոգի: Ուրեմն մօտ 96% տաճիկ և լազ, մօտ $3\frac{1}{2}\%$
հայ և մօտ 1% յոյն:

Ն ա հ ի է Բ ի ս գ ի մ: 17 գիւղ: Դոցա մէջ 308 տուն տաճիկ և լազ և 210 տուն հայ: Թիւ արականաց 1,184 տաճիկ և լազ, 928 հայ: Ամէնը 2,112 արական: Թիւ իգականաց 1,000 (?) տաճիկ և լազ, 884 հայ: Ամէնը 1884 իգական: Բոլորը 2,184 տաճիկ և լազ, և 1812 հայ: Ամբողջապէս 2,184 մահմետական և 1812 քրիստոնեայ: Բոլորը 3,996 հոգի: Ուրեմն մօտ 56% տաճիկ և լազ, մօտ 44% հայ:

Ղ ա զ ա Դ ե ը ջ ա ն: 211 գիւղ, որոնցից 37 գուտ տաճկաբնակ, 101 գուտ քիւրդաբնակ, 20 ղզլ-բաշ, 36 հայաբնակ, 1 յունաբնակ և 16 խառն՝ մահմետական և քրիստոնեայ: Դոցա մէջ 841 տուն տաճիկ, 1065 քիւրդ (մեծ մասամբ վրանաբնակք) 230 ղզլ-բաշ, 899 հայ և 44 յոյն: Թիւ արականաց 3,228 տաճիկ, 4180 քիւրդ, 890 ղզլ-բաշ, 4074 հայ և 190 յոյն: Ամէնը 12,562 արական: Թիւ իգականաց՝ 2980 տաճիկ, 3896 քիւրդ, 770 ղզլ-բաշ, 3965 հայ և 181 յոյն: Ամէնը 11,792 իգական: Բոլորը 6,208 տաճիկ, 8076 քիւրդ, 1,660 ղզլ-բաշ, 8039 հայ և 371 յոյն: Ամբողջապէս 15,944 մահմետական և 8410 քրիստոնեայ: Բոլորը 24,354 հոգի: Ուրեմն՝ մօտ 25 1/2 % տաճիկ, մօտ 33% քիւրդ, մօտ 7% ղզլ-բաշ, մօտ 33% հայ և մօտ 1 1/2 % յոյն:

Ք ա զ ա ք Ն ու ս: 154 տուն տաճիկ, 130 տուն հայ: Թիւ արականաց՝ 588 տաճիկ, 496 հայ: Ամէնը 1084 արական: Թիւ իգականաց՝ 472 տաճիկ և 451 հայ: Ամէնը 923 իգական: Բոլորը 1060 տաճիկ և 947 հայ: Ընդամենը 2007: Ուրեմն՝ մօտ 53% տաճիկ և մօտ 47% հայ:

Ղ ա զ ա Խ ու ս: 171 գիւղ, որոնցից 2 գուտ տաճկաբնակ, 139 քրդաբնակ, 11 հայաբնակ և 19 խառն՝ տաճիկ, քիւրդ և հայ: Դոցա մէջ 81 տուն տաճիկ, 1946 քիւրդ և 969 տուն հայ: Ամէնը 2995 տուն: Թիւ արականաց 318 տաճիկ, 7154 քիւրդ և 4362 հայ: Ամէնը 11834 արական: Թիւ իգականաց 266 տաճիկ, 6228 քիւրդ և 4190 հայ: Ամէնը 10,684: Բոլորը 584 տաճիկ, 13,382 քիւրդ և 8552 հայ: Ամբողջապէս 13,966 մահմետական և 8552 քրիստոնեայ: Բոլորը 22,518 հոգի: Ուրեմն մօտ 2 1/2 % տաճիկ, մօտ 59% քիւրդ և մօտ 38 1/2 % հայ:

Ղ ա զ ա Կ ե ղ ի կ ա մ ք ը ղ ի և ն ա հ ի է Բ ե աւ ն ի ք: 213 գիւղ, որոնցից 11 գուտ տաճկաբնակ, 6 Թուրքմէն, 118 քիւրդ, 6 ղզլ-բաշ, 24 հայ, 1 յոյն և մնացած 47 խառն՝ մահմետական և քրիստոնեայ: Դոցա մէջ 392 տաճիկ, 2104 քիւրդ, 112 Թուրք-

մէն, 74 ՂԳԸ-բաշ, 1940 հայ, 28 յոյն: Ամէնը 4650 տուն: Թիւ արականաց 1618 տաճիկ, 7458 քիւրդ, 414 թուրքմէն, 262 ՂԳԸ-բաշ, 8108 հայ և 116 յոյն: Ամէնը 17,976 արական: Թիւ իգականաց 1400 (?) տաճիկ, 6500 քիւրդ, 381 թուրքմէն 190 (?) ՂԳԸ-բաշ, 7490 հայ և 100 (?) յոյն: Ամէնը 16,061 իգական: Բոլորը 3018 տաճիկ, 13,958 քիւրդ, 795 թուրքմէն, 452 ՂԳԸ-բաշ, 15,598 հայ և 216 յոյն: Ամբողջապէս 18,223 մահմետական և 15,814 քրիստոնեայ: Բոլորը 34,037 հոգի: Ուրեմն մօտ $8\frac{1}{2}\%$ տաճիկ, մօտ 41% քիւրդ, մօտ 2% թուրքմէն, մօտ $1\frac{1}{2}\%$ ՂԳԸ-բաշ, մօտ 46% հայ և մօտ $1\frac{1}{2}\%$ յոյն: Բաղաժապէս 178 հայ, 2308 ընդամենը 2500 հայ:

Ղազա Բասէն վերին: 147 զիւղ, որոնցից զուտ տաճիկաբնակ 31, քիւրդաբնակ 49, լազաբնակ 2, հայաբնակ 7, մնացած 58 խառն՝ մահմետական և հայ: Դոցա մէջ 991 տուն տաճիկ, 10 տուն թուրքմէն, 513 քիւրդ, 21 լազ, 6 պարսիկ, 542 հայ, 14 յոյն: Ամէնը 2098 տուն: Թիւ արականաց 4064 տաճիկ, 41 թուրքմէն, 2018 քիւրդ, 81 լազ, 19 պարսիկ, 2480 հայ, 49 յոյն: Ամէնը 8752: Թիւ իգականաց՝ 3870 տաճիկ, 30 թուրքմէն, 1754 քիւրդ, 62 լազ, 16 պարսիկ, 2,392 հայ, 41 յոյն: Ամէնը 8165: Բոլորը 7934 տաճիկ, 71 թուրքմէն, 3772 քիւրդ, 143 լազ, 35 պարսիկ, 4872 հայ, 90 յոյն: Ամբողջապէս 11,955 մահմետական և 4962 քրիստոնեայ: Բոլորը 16,917 հոգի: Ուրեմն մօտ $46\frac{1}{2}\%$ տաճիկ, մօտ $1\frac{1}{2}\%$ լազ, պարսիկ և թուրքմէն միասին, մօտ 22% քիւրդ, մօտ $29\frac{1}{2}\%$ հայ և մօտ $1\frac{1}{2}\%$ յոյն:

Նահիէ Բասէն ներքին: 66 զիւղ, որոնցից զուտ տաճիկաբնակ 15, քիւրդաբնակ 27, լազաբնակ 1, կովկասեան լեռնակառայ 5, հայաբնակ 9, իսկ մնացած 9 խառն՝ մահմետական և քրիստոնեայ: Դոցա մէջ 360 տուն տաճիկ, 392 քիւրդ, 5 լազ, 98 լեռնաբնակ կովկասեցի, 218 հայ և 11 յոյն: Ամէնը 1084 տուն: Թիւ արականաց 1241 տաճիկ, 1280 քիւրդ, 18 լազ, 278 կովկասեցի, 872 հայ և 39 յոյն: Ամէնը 3728 արական: Թիւ ի-

գականաց 1088 տաճիկ, 1094 քիւրդ, 12 լազ, 230 կովկասեցի,
825 հայ և 42 յոյն: Ամէնը 3291 իգական: Բոլորը 2329 տաճիկ,
2374 քիւրդ, 30 լազ, 508 կովկասեան լեռնական, 1697 հայ և
81 յոյն: Ամբողջապէս 5241 մահմետական և 1778 քրիստոնեայ:
Բոլորը 7019 հոգի: Ուրեմն մօտ 33% տաճիկ, մօտ 33½% քիւրդ,
մօտ 1½% լազ, մօտ 7% կովկասեցի, մօտ 24% հայ և մօտ 1% յոյն:
Ծանօթ. 1.) Ներքին Բասէնի գիւղերից դուրս են հանուած
վերջին սրատերազմից յետոյ ռուսաց ձեռքը անցած մօտ 13 գիւղո-
րայք, և աչքի տուած են ունեցուած մինչև ներկայ 1880 թուի
մայիսի 25 Ղարսի կողմերից այստեղ անցած տաճիկ և քիւրդ
բնակութիւնները:

Ծանօթ. 2.) վերջի սրատերազմից յետոյ ռուսաց ձեռքին
մնացած են Ղարսի սանջակը՝ այն է՝ քաղաքն և զազա Ղարս, զազա
Շորադալ, զազա Զարուշադ, նահիէ Ախ-Բարայ և զազա Կաղզ-
ման:

Ծանօթ. 3.) Չլդրու սանջակից ռուսաց ձեռքը անցնելով
զազա Ոլթին, նահիէ Նարմանի մի մասը, նահիէ Փէնէկը, նահիէ
Բարդուար, նահիէ Թափուսարը, զազա Արդահանը, նահիէ Փոս-
խովը, նահիէ Չլդրը, նահիէ Դէօլան, զազա Արդանուչը և նահիէ
Շալշէդը՝ սոցա գիւղերից մնացին Օսմանցւոյ ձեռքին ընդամենը 19
գիւղ, որոնցից 14 զուտ տաճիկաբնակ և քիւրդաբնակ են և 5ը՝
խառն մահմետական և քրիստոնեայ բնակութեամբ: Դոյցա մէջ 320
տուն տաճիկ, 164 քուրդ, 19 կովկասու լեռնականք, 146 հայ:
Թիւարականաց 1200 (?) տաճիկ, 640 (?) քիւրդ, 61 լեռնական և
679 հայ: Ամէնը 2580 արական: Թիւ իգականաց 900 (?) տաճիկ,
500 (?) քիւրդ, 58 լեռնական, 586 հայ: Ամէնը 2044 իգական:
Ամբողջապէս՝ 2100 տաճիկ, 1140 քիւրդ, 119 լեռնական և 1265
հայ: Ամէնը 3359 մահմետական և 1265 քրիստոնեայ: Բոլորը 4624
հոգի: Ռեբեմն մօտ 45½% տաճիկ, մօտ 24½% քիւրդ, մօտ 2½%
լեռնական և մօտ 27½% հայ:

ՍԱՆՋԱԿ ԲԱՅԱՋԷԹ Դ):

Բայազէթ քաղաք. 260 տուն, որոնցից 134 տաճիկ,
108 քիւրդ և 18 հայ: Թիւ արականաց 415 տաճիկ, 360 քիւրդ

1) Բայազէթ սանջաքի թուանշանները առնուած են 1876 թուին,
իսկ քաղաքինը 1879.

և 71 հայ: Ամենը 846: Թիւ իգականաց 344 տաճիկ, 300 (?) քիւրդ և 50 (?) հայ: Ամենը 694: Ամբողջապէս 759 տաճիկ, 660 քիւրդ և 121 հայ: Ամենը 1419 մահմետական և 121 քրիստոնէայ: Բոլորը 1540: Ուրեմն մօտ 50% տաճիկ, մօտ 43% քիւրդ և մօտ 7% հայ:

Ղազա Բայազէթ և աշերէթ ք ջէմալու և Աշամանլու. 96 գիւղ, որոնցից 89 քիւրդի, 1 եզիկի և 6 հայի: Դոցա մէջ 1792 տուն քիւրդ, 14 եզիկ և 258 հայ: Թիւ արականաց՝ 6380 քիւրդ, 52 եզիկ և 1018 հայ: Ամենը 7450 արական: Թիւ իգականաց 5000 (?) քիւրդ, 40 եզիկ և 964 հայ: Ամենը 6004 իգական: Ամբողջապէս 11, 380 քիւրդ, 92 եզիկ, 1982 հայ: Բոլորը 13,454 հոգի: Ուրեմն մօտ 84½% քիւրդ, մօտ 1½% եզիկ և մօտ 14½% հայ:

Ղազա Դիադին՝ 16 գիւղ, որոնցից 11 քիւրդի, 2 եզիկի, 2 հայի և 1 խառն՝ քիւրդ և հայ: Դոցա մէջ 1598 տուն քիւրդ, 82 եզիկ, 41 հայ: Ամենը 1721 տուն: Թիւ արականաց՝ 5440 քիւրդ, 290 եզիկ, 206 հայ: Ամենը 5936 արական: Թիւ իգականաց 4700 քիւրդ, 220 եզիկ և 172 հայ: Ամենը 5092 իգական: Ամբողջապէս 10,140 քիւրդ, 510 եզիկ, 378 հայ: Բոլորը 11,028 հոգի: Ուրեմն մօտ 92% քիւրդ, մօտ 4½% եզիկ և մօտ 3½% հայ:

Նահիէ Խամուր. 41 գիւղ, որոնցից 40 քիւրդի և 1 եզիկի: Դոցա մէջ 1014 քիւրդ, 33 եզիկ, 12 հայ: Ամենը 1059 տուն: Թիւ արականաց 3760 քիւրդ, 110 եզիկ և 51 հայ: Ամենը 3921 արական: Թիւ իգականաց 3000 (?) քիւրդ, 100 (?) եզիկ և 42 հայ: Ամենը 3142: Ամբողջապէս 6760 քիւրդ, 210 եզիկ և 93 հայ: Բոլորը 7063: Ուրեմն մօտ 96½% քիւրդ, մօտ 3% եզիկ և մօտ 1% հայ:

Նահիէ Բադնոց. 19 գիւղ, որոնցից 1 տաճիկ, 11 քիւրդ, 4 հայ և 3 խառն՝ հայ և քիւրդ: Դոցա մէջ 18 տուն տաճիկ, 336 քիւրդ, 270 հայ: Ամենը 624 տուն: Թիւ արականաց՝ 72 տաճիկ, 1344 քիւրդ և 1080 հայ: Ամենը 2496 արական: Թիւ իգականաց՝ 60 տաճիկ, 1200 (?) քիւրդ և 950 հայ: Ամենը 2210 իգական: Ամբողջապէս 132 տաճիկ, 2544 քիւրդ և 2030 հայ: Ամենը 2676 մահմետական և 2030 քրիստոնէայ: Բոլորը 4706 հոգի: Ուրեմն մօտ 2½% տաճիկ, մօտ 54% քիւրդ և մօտ 43% հայ:

Ղազա Ղարաքլիս 53 զիւղ, որոնցից 27 զուտ քրդաբնակ, 5 եզդաբնակ, 7 պարսկաբնակ, 10 հայաբնակ և 4 խառն՝ քիւրդ և հայ: Դոցա մէջ՝ 639 տուն քիւրդ, 95 եզդ, 352 պարսիկ, 243 հայ: Ամէնը 1429 տուն: Թիւ արականաց՝ 2556 քիւրդ, 380 եզդ, 1408 պարսիկ և 1372 հայ: Ամէնը 5716 արական: Թիւ իգականաց 2300 (?) քիւրդ, 300 (?) եզդ, 1300 (?) պարսիկ և 1250 հայ: Ամէնը 5150: Ամբողջապէս 4856 քիւրդ, 680 եզդ, 2708 պարսիկ և 2622 հայ: Բոլորը 10,866: Ուրեմն մօտ $44\frac{1}{2}\%$ քիւրդ, մօտ 6% եզդ, մօտ 25% պարսիկ և մօտ $24\frac{1}{2}\%$ հայ:

Ղազա Աւաշկերտ 70 զիւղ, որոնցից 55 քրդաբնակ, 2 եզդաբնակ, 7 հայաբնակ և 6 խառն՝ քիւրդ և հայ: Դոցա մէջ 1260 տուն քիւրդ, 22 եզդ, 377 հայ: Ամէնը 1659 տուն: Թիւ արականաց 5040 քիւրդ, 88 եզդ, 1508 հայ: Ամէնը 6636 արական: Թիւ իգականաց 4000 (?) քիւրդ, 68 եզդ և 1470 հայ: Ամէնը 5538 իգական: Ամբողջապէս 9040 քիւրդ, 156 եզդ և 2978 հայ: Բոլորը 12,174 հոգի: Ուրեմն մօտ $74\frac{1}{2}\%$ քիւրդ, մօտ 1% եզդ և մօտ $24\frac{1}{2}\%$ հայ:

Նահիէ Անթաբ 44 զիւղ, որոնցից 30 քրդաբնակ, 9 եզդաբնակ, 1 հայաբնակ և 4 խառն՝ քիւրդ և եզդ: Դոցա մէջ 604 տուն քիւրդ, 199 տուն եզդ և 20 տուն հայ: Ամէնը 823 տուն: Թիւ արականաց 2416 քիւրդ, 796 եզդ, 80 հայ: Ամէնը 3292 արական: Թիւ իգականաց 2000 (?) քիւրդ, 600 (?) եզդ և 70 հայ: Ամէնը 2670 իգական: Ամբողջապէս 4416 քիւրդ, 1396 եզդ և 150 հայ: Բոլորը 5962 հոգի: Ուրեմն մօտ $74\frac{1}{2}\%$ քիւրդ, մօտ $23\frac{1}{2}\%$ եզդ և մօտ 2% հայ:

ՍԱՆՋԱԿ ՎԱՆ ¹⁾

Ղազա Վան և Շափլի և Խափասոր (Հայոց ձոր?) քիւրդերի աշերէթները: 161 զիւղ: Թիւ տանց 112 տաճիկ, 1311 քիւրդ, 8394 հայ: Ամէնը 9817 տուն: Թիւ արականաց 370 տաճիկ, 10940 քիւրդ, 42,680 հայք: Ամէնը 53,990 արական: Թիւ իգա-

1) Այժմ վերայէթ.

կանաց 300 տաճիկ, 10,500 (?) քիւրդ, 41,224 հայ: Ամէնը 52,024 իզական: Ամբողջապէս 670 տաճիկ, 21,440 քիւրդ և 83,904 հայ (սոյա մէջ մօտ 400 հոգի ասորի): Ամէնը 22,110 մահմետական 83,904 քրիստոնէայ: Բոլորը 106,014 հոգի: Ուրեմն մօտ $\frac{1}{2}\%$ տաճիկ, մօտ 20% քիւրդ և մօտ 79 $\frac{1}{2}\%$ հայ:

Նահիէ Աբաղա 52 գիւղ: Դոցա մէջ մօտ 1000 տուն քիւրդ Հայդարանլի, Նշանաւոր Ալի-աղայի Ժողովուրդը, և 60 տուն հայ: Թիւ քիւրդերի մօտ 4000 արական և 3000 իգական, թիւ հայոց մօտ 300 արական և 250 իգական: Ամէնը մօտ 7000 քիւրդ և մօտ 550 հայ: Բոլորը մօտ 7550 հոգի: Ուրեմն մօտ 93% քիւրդ և մօտ 7% հայ:

Ղազա Աղբակ 360 գիւղ: Դոցա մէջ մօտ 1300 տուն քիւրդ և մօտ 1200 տուն հայ: Թիւ քիւրդերի մօտ 6000 արական և 5000 իգական: Թիւ հայոց մօտ 5700 արական և 4800 իգական: Ամէնը մօտ 11,000 քիւրդ և մօտ 10,500 հայ: Բոլորը 21,500: Ուրեմն մօտ 51% քիւրդ և մօտ 49% հայ:

Նահիէ Շիկեաք 59 գիւղ, որոնց մէջ մօտ 320 տուն քիւրդ և 140 տուն հայ: Թիւ քիւրդերի մօտ 1600 արական և 1400 իգական: Թիւ հայերի մօտ 520 արական և 480 իգական: Ամէնը մօտ 3000 քիւրդ և մօտ 1000 հայ: Բոլորը 4000: Ուրեմն մօտ 75% քիւրդ և մօտ 25% հայ:

Ղազա Զուլաժեւիկ՝ քիւրդերի աշերէթով հանդերձ: 370 գիւղ, որոնցից 140 քիւրդի, 192 ասորու և 38 հայի: Մօտ 4350 տուն: Թիւ քիւրդերի 7500 արական և 6000 (?) իգական, թիւ ասորոց՝ 8500 արական և 7000 իգական: Թիւ հայոց 2500 արական և 2000 իգական: Ամէնը մօտ 13,500 քիւրդ, 15,500 ասորի և 4500 հայ: Բոլորը 33,500 հոգի: Ուրեմն մօտ 40% քիւրդ, մօտ 46% ասորի և մօտ 13 $\frac{1}{2}\%$ հայ:

Նահիէ Բէյթեռ-Շաբադ (Զրնիք մադան) 40 գիւղ: Դոցա մէջ մօտ 320 տուն քիւրդի, մօտ 200 տուն ասորի և 80 տուն հայ: Թիւ քիւրդերի մօտ 1300 արական, 1100 իգական: Թիւ ասորոց մօտ 1000 արական և 900 իգական, և թիւ հայոց մօտ 420 արական և 390 իգական: Ամէնը մօտ 2400 քիւրդ, մօտ 1900 ասորի և մօտ 810 հայ: Բոլորը 5110 հոգի: Ուրեմն մօտ 47% քիւրդ, մօտ 37% ասորի և մօտ 16% հայ:

Նա հի է Զաւ, Ղազա Գեաւմէր, Նահիէ Խումար և Զէլօ 324 գիւղ: Դոցա մէջ 4411 տուն, որոնցից 2820 տուն քիւրդ, 1048 յոյն և 543 հայ: Թիւ քիւրդերի 9692 արական և 8500 իգական: Թիւ յունաց 4660 արական և 4000 (?) իգական: Թիւ հայոց 2369 արական և 2150 իգական: Ամէնը 18,192 քիւրդ, 8660 յոյն և 4519 հայ: Բոլորը 31,371 հոգի: Ուրեմն մօտ 58% քիւրդ, մօտ 27½% յոյն և մօտ 14½% հայ:

Նահիէ Շամդիհան և Օրամար: 99 գիւղ: Դոցա մէջ 3648 տուն, որոնցից 1990 տուն քիւրդ, 1218 յոյն (մասամբ նեոտորական) և 440 հայ: Թիւ քիւրդերի 13,260 արական և մօտ 12,000 (?) իգական: Թիւ յունաց մօտ 4986 արական և մօտ 4100 (?) իգական: Թիւ հայոց 1745 արական և մօտ 1500 (?) իգական: Ամէնը 25,260 քիւրդ, 9086 յոյն և 3245 հայ: Բոլորը 37,591 հոգի: Ուրեմն մօտ 67% քիւրդ, մօտ 24% յոյն և մօտ 9% հայ:

Ղազա Մահմուդի, Նահիէ Ղօթուր և Խօշաբ 426 գիւղ: Դոցա մէջ 6342 տուն, որոնցից 4126 տուն քիւրդ և 2216 հայ: Թիւ քիւրդերի 16,960 արական և 14,560 իգական: Թիւ հայոց 6,785 արական և 5,420 իգական: Ամէնը 31,520 քիւրդ և 12,205 հայ: Բոլորը 43,725 հոգի: Ուրեմն մօտ 72% քիւրդ և մօտ 28% հայ:

Ղազա Արճիշ և Նահիէ Բերկրի 138 գիւղ: Դոցա մէջ 4928 տուն, որոնցից 2680 տուն քիւրդ և 2248 հայ: Թիւ քիւրդերի 13,934 արական և մօտ 12,000 (?) իգական: Թիւ հայերի 12,750 արական և մօտ 11,500 (?) իգական: Ամէնը 25,934 քիւրդ և 24,250 հայ: Բոլորը 50,184 հոգի: Ուրեմն մօտ 51½% քիւրդ և մօտ 48½% հայ:

Ղազա Ադիլջաւազ (Ալջաւազ), Մեոսքուզ (Մոկս), Գեաւաշ (Ռշտունիք) և Նահիէ Ղարչիզան (Կարճկան): 179 գիւղ: Դոցա մէջ մօտ 4000 տուն, որոնցից մօտ 2086 քիւրդ և 1904 հայ: Թիւ քիւրդերի մօտ 9660 արական և մօտ 8500 (?) իգական: Թիւ հայոց 9976 արական և 9284 իգական: Ամէնը 18,160 քիւրդ և 19,260 հայ: Բոլորը 37,420 հոգի: Ուրեմն մօտ 48½% քիւրդ և մօտ 51½% հայ:

Ղազա Շատախ և Նահիէ Նորդուս (Վսուման) (?): 138 գիւղ, որոնցից 81 քիւրդ և 57 հայ: Դոցա մէջ 2430 տուն, որոնցից մօտ 1000 տուն քիւրդ, 1230 հայ և 200 տուն յոյն

(ասորի ևս): Թիւ քիւրդերի մօտ 3400 արական և 2800 (?) իգական: Թիւ հայոց 5990 արական և 5000 (?) իգական: Թիւ յունաց 1020 արական և 900 (?) իգական: Ամէնը 6200 քիւրդ, 10,990 հայ և 1920 յոյն (ասորի ևս): Բոլորը 19,110 հոգի: Ուրեմն մօտ 32% քիւրդ, մօտ 57 1/2% հայ և մօտ 10% յոյն (և ասորի):

ՍԱՆՋԱԳ ՄՈՒՇ:

Այն է՝ Մուշ քաղաք, զազա Մուշ, նահիէ Խանդիս, նահիէ Ղուսուս, զազա Բիթլիս, նահիէ Մութկէ, զազա Բուլանլի, նահիէ Մեւազգերա, զազա Եիւլաթ, նահիէ Չուսուս, զազա Աւրդո, զազա Խոյուս և նահիէ Մասուս: Մօտ 641 զիւղ: Գոցա մէջ 31,460 տուն, որոնցից մօտ 3120 տաճիկ, մօտ 9060 քիւրդ, 344 զղլբաշ, 124 կովկասեան լեռնականք և 18,812 հայ: Թիւ տաճիկաց մօտ 10,640 արական և 9000 (?) իգական: Թիւ քիւրդերի 31,880 արական և 30,000 (?) իգական: Թիւ զղլբաշների մօտ 1010 արական և 900 (?) իգական: Թիւ կովկասեան լեռնականաց 318 արական և 250 (?) իգական: Թիւ հայոց 73,440 արական և 72,000 (?) իգական: Ամէնը 19,640 տաճիկ, 61,880 քիւրդ, 1910 զղլբաշ, 568 կովկասեան լեռնական և 145,440 հայ: Բոլորը 229,438 հոգի: Ուրեմն մօտ 8 1/3% տաճիկ, 26 1/2% քիւրդ, 1 1/2% զղլբաշ, 1 1/4% կովկասեան լեռնական և 64 1/2% հայ:

ՍԱՆՋԱԳ ԵՐՋՆԿԱՆ ԿԱՄ ԵՐՋՆԱՆ:

Այն է՝ զազա Երզնջան, նահիէ Բաֆալիս, զազա Կմախ, զազա Ղուրուչայ, զազա Ղուզիջան, զազա Օվաջըղ, զազա Մազգէրթ: 1174 զիւղ: Թիւ տանց մօտ 23,962, որոնցից 6840 տաճիկ, 2465 քիւրդ, 6190 զղլբաշ, 8237 հայ, 230 յոյն: Թիւ տաճիկաց 24,889 արական և 22000 (?) իգական: Թիւ քիւրդերի 9240 արական և 8500 (?) իգական: Թիւ զղլբաշների 19,660 արական և 18000 (?) իգական: Թիւ հայոց 41,220 արական և 35,000 (?) իգական: Թիւ յունաց 985 արական և 880 իգական: Ամէնը 46,889 տաճիկ, 17,740 քիւրդ, 37,660 զղլբաշ, 76,220 հայ և 1865 յոյն: Բոլորը 180,374 հոգի: Ուրեմն մօտ 26% տաճիկ, մօտ 9 1/2% քիւրդ, մօտ 20 1/2% զղլբաշ, մօտ 42% հայ և 1% յոյն:

Այդպէս ահա առջուայ Արդրումի վերայէթում 1872-1878 թուականներին կային բացի Արդրում, Բայբուրդ, Խնուս, Հասանդաւայ, Բայազէթ, Վան, Մուշ և Երզնկայ քաղաքները մօտ 6119 դիւղ: Բնդամենը քաղաքների հետ միասին մօտ 144,161 տուն:

Թիւ տաճկաց	մօտ 115,872	ար.	98,478	իզ.	ամէնը 214,350	հողի
» քիւրդերի	» 190,387	»	167,191	»	» 357,578	»
» Ղզըլբաշի	» 21,822	»	19,860	»	» 41,682	»
» եզիզի	» 1,656	»	1,328	»	» 2,984	»
» պարսիկի	» 1,427	»	1,318	»	» 2,745	»
» կովի. լեւնակ.	» 657	»	538	»	» 1,195	»
» լազի	» 311	»	266	»	» 577	»
» թուրքմէնի	» 455	»	411	»	» 866	»
» հայերի	» 258,880	»	239,127	»	» 498,007	»
» յունաց	» 13,757	»	11,759	»	» 25,516	»
» ասորաց	» 9,500	»	7,900	»	» 17,400	»

Ամբողջապէս 614,724 արական, 548,176 իգական: Գումարն է 1,162,900 հողի: Ոչ-քրիստոնեայ ազգութիւնների թիւն է 621,977 հողի, քրիստոնեայ ազգութիւններին 540,923 հողի:

Ուրեմն տաճիկները կազմում են մօտ	17 ¹ / ₂ %
» քիւրդերը	» 30 ¹ / ₂ %
» Ղզըլբաշները	» 3 ¹ / ₂ %
» եզիզները	» 1 ¹ / ₄ %
» պարսիկները	» 1 ¹ / ₄ %
» կովի. լեւնացիք	» 1 ¹ / ₁₀ %
» լազերը	» 1 ¹ / ₂₀ %
» թուրքմէնները	» 1 ¹ / ₁₃ %
» հայերը	» 42 ¹ / ₂ %
» յոյները	» 2 ¹ / ₄ %
» ասորիք	» 1 ¹ / ₂ %
Միջին հաշուով ոչ-քրիստոնեայք մօտ	53 ¹ / ₂ %
» քրիստոնեայք	» 46 ¹ / ₂ %

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն *)

Ա. ՊՕԼԻՍ

15 Յունիս

Աշխարհիս վրայ ժամանակն է որ կրնէ ամեն բան: Քսան տարի առաջ ժամանակն ուղեց որ Պ. Թէրզեան Սանդուխտ կոչս առնուամբ ողբերգութիւն մը գրէ ժողովրդեան որ շատ բաներու կարօն էր բաց ի Սանդուխտէ: Քանի մը տարի ետքը այս ժամանակն ուղեց որ Սանդուխտի հեղինակն ոտանաւորներ գրէ ժողովրդեան որ արձակը դժուար կը հասկնար: Այսօր ժամանակն կուզէ որ Ապրիլին աշակերտն արհեստից և գիտութեանց ծաղկաքաղ մը հրատարակէ, բայց մեծ հոգ և խնամք տանի որ լեզուն անհասկանալի լինի անոնց որոնց համար կը հրատարակվին ընդհանրապէս նմանօրինակ հանդէսներ: Շատ հաւանական է որ ժամանակը տարի մը ետքը ուզէ որ պ. Թովմաս Թէրզեան գրէ միայն այն ճիւղին վրայ որ իրեն յատուկ լինիլ կը կարծուի:

Խնդիրն այսօր Մաղկաքաղին վրայ է:

Տեսայ այս հանդէսին առաջին թիւն, որու մէջ կարդացի, ի մէջ այլոց, մանիշակագոյն լուսոյ ազդեցութիւնն բոյսերու և կենդանիներու վրայ:—Մուցայ ըսելու թէ ոտանաւոր խմբադրուած չէ թերթը:—Պորձուած է, կրտէ Մաղկաքաղն որ փորձած չէ, որ մանիշակագոյն ապակիներով ծածկուած ջերմոցներու մէջ բոյսերը շուտ կ'աճին և արդիւնաւոր կը լինին, ինչպէս նաև կենդանիները շուտ կը մեծնան և կայտառ կը լինին:

Մաղկաքաղին անկեղծութեանը վստահ լինելով կը հաւատամ իւր խօսքին, և մինչև իսկ կը պաշտպանեմ իւր կարծիքն յայտնելով որ մարդն ալ իբրև բոյս և կենդանի, եթէ մանիշակագոյն ապակիներով ծածկուած սենեակներու մէջ պահվի՝ աւելի շուտ կը

Պատիւ ունինք յայտնել մեր յարգելի ընթերցողներին, որ պ. Հոսհոսը այսուհետև ամէն ամիս ուղարկելու է մեզ իւր Յիշատակարանը և փորձիւ մէջ հրատարակելու: Նշեալէս հարկ է դիտել, որ Յիշատակարանի սկիզբը գծադրար չէ հասել խմբադրութեան:

Յան. Խմբ.

ծլի և կաճի մէկ տարուան մէջ... տասը տարեկան կր լինի. նոյն պէս ալ կին մը տարին չորս անգամ զաւակ կր բերէ. և իւր մազերն և ըղունգներն մէկ ու կէս քիլոմէթրօ երկայնութիւն կունենան: Կարծեմ Ծաղկաքաղն զոհ պիտի լինի այս հետևութենէս: Արդէն այլ և այլ գոյներուն մարդուս վրայ տարբեր ազդեցութիւններն ամենուս ծանօթ են. օրինակի համար. ո՞վ կարող է ուրանալ կապուտ գոյնին ազդեցութիւնն երբ աղջկան մը աչերուն մէջ երևի այդ գոյնը. ո՞վ չէ կրած այն ազդեցութիւնն, զոր կրննր գործէ վարդն երբ կուտի մը շուրթերուն վրայ բացփն. ո՞վ չտեսներ երբեմն այնպիսի կիներ որ երեք ամիսէն զաւակ բերած են, անշուշտ մանիշակազոյն ապակիներու տակ սնված լինելուն պատճառաւ: Այս ամէնը լաւ, բայց խնդիրը հոս չէ, ահա խմբագրապետ:

Ի՞նչ հասկանայ խեղճ գաւառացին քո մանիշակազոյն տապալկներէդ՝ երբ նա Զերմոյի վրայ դեռ դաղափար չունի. ի՞նչ պտուղ քաղէ քու պտուղ չորցնելու համար առած քարոզէդ՝ երբ նա ծառերու մշակութեան վրայ չէ կարդացած ոչինչ. ի՞նչ պարտականութիւն ունի չորս հինգ տարի աշխատելու քու անողջ ապահանջան յօդուածդ հասկնալու համար: Կը փափաքէի որ Բոբո վիչի Արհեստ երկայնակեցութեան անունը գիրքին լեզուն և ոճն օրինակ ունենային իրենց այն անձերն որ Ժողովրդեան խօսելու կը պատրաստուին: Բայց այս ոչ Թէրզեանի գործ է, ոչ Սաքրզեանի և ոչ Ապտուլահեանի՝ այլ այն անձերու գործն է՝ որք հմուտութիւն և փորձառութիւն ունին այն գիտութիւններու և արհեստներու մէջ որոնց վրայ պիտի խօսին Ժողովրդեան: Այս գործը դժուար է, խիստ դժուար է և վերջապէս այնչափ դժուար է որչափ ղիւրթն է Փրանսերէնէ արհեստական կամ գիտնական յօդուած մը թարգմանելով հրատարակելն, ինչպէս որ կրնէ Ծաղկաքաղն: Երկրորդ գործը կարող է գիտնալ թէ ի՞նչ պէտք է մշակվիլ վանայ մէջ և ի՞նչ պէտք չէ մշակվիլ կարնոյ մէջ. այսպէս իմացիր ամեն ճիւղերուն համար:

Ախր ոչ ոք բաշի զոնէ ծիծաղելի է տեսնել որ ազգի մէջ գիտութիւն և արհեստ գիտցող քանի մարդ որ կայ ամենն ալ դուրս ձգված են այս Ծաղկաքաղէն, որու խմբագրապետն է մի բանաստեղծ: Բայց յուսալի է որ պ. Թէրզեան ուշադրութեան կառնէ մեր անկեղծ գիտողութիւններն և ամեն ջանքի գործ կը դնէ իւր յաջորդ ծաղկաքաղները մանիշակազոյն ապակիներով ծածկուած սենեակի մը մէջ:

խմբագրել տալու, որպէս զի քիչ ժամանակի մէջ աճին և պողա-
տու լինին Հայաստանի մէջ:

16 յունիս.

Երէկ ըսած էի.

«Աշխարհիս վրայ ժամանակն է որ կրնէ ամեն բան:»

Այսօր կրսեմ.

«Աշխարհիս վրայ մեր ազգ. Վարչութիւնն է որ բան մը չը-
նէր:»

Դատարարութեան խնդիրն, սնդուկի խնդիրը, փանօրէից
խնդիրը ամենը հոն է ուր որ էր քսան տարի առաջ և ուր պիտի
լինի քսան տարի ետքը:

Ժամանակաւ երբ իմաստասէր մը Կիողենէսի հետ վիճաբա-
նութիւն կրնէր համոզելու համար շնականը թէ շարժում չկայ,
կարաստրեանն քայլել սկսաւ և իւր ընդդիմաբանին ըսաւ.

«Քու փաստերդ կը հերքեմ:»

Եթէ Անտիսթենէսի անառակագոյն աշակերտին պէս ընդդիմա-
խօս մ' ունենայի՝ ազգային Վարչութիւնը կրնետէի նորա առջև և
կրսէի.

«Քու փաստերդ ալ ես կը հերքեմ:»

Դեպքանախորհուրդն իւր որոշումն տուաւ. Յունաստանի խրնդ-
րայն մասին:

Ու միայն որոշում տուաւ, այլ Եանեան ալ տուաւ. Յունաս-
տանի:

Ու միայն որոշում տուաւ, այլ Եանեան ալ տուաւ. Յունաս-
տանի:

Հիմա Յունաստանի կը մնայ առնել Եանեան որ իրեն տրուած է:

Եթէ Թուրք կառավարութիւնն հակառակի այս որոշման՝ վեց
տէրութիւնները պիտի օգնեն Յունաստանի: Այո... ուրիշ չեսպա-
նախորհուրդով մը...:

մերոյ Յիսուսի Գրիստոսի Երուսաղէմ մանելը մեզի յիշեցնելու համար:

Զափազանցութիւններէ սիրտս կը խառնուի: այս մասին շատ փափուկ ստամոքս մ' ունիմ:

Հայր Օրմանեանն ես ալ կը սիրեմ և կը յարգեմ, վասն զի նորին գերապատուութիւնն վեց անոնաբանութիւն ըրաւ ազգին հոգւոյն և մարմնոյն վրայ. և այսուհետեւ ալ կարող է երկու հարիւր յիսուն ասոնաբանութիւն ընել ազգին մարմնակազմութեան վրայ, ուստի միշտ քաջալերութեան արժանի է մանաւանդ երբ առաջնորդութիւնն կը ստանձնէ այնպիսի քաղաքի մը ուր ընդարձակ առաքելէզ մը կը բացվի իւր առջեւ գործելու համար: Սակայն երբ կը տեսնեմ որ զաւառացին չափազանցութեան կը դիմէ, իմ նուիրական պարտքս է չափաւորութեան հրաւիրել զայն:

Նա, որ ինքզինքը մարդկութեան համար զոհեց, Օրմանեանէ շատ մեծ է անշուշտ. արդ երբ նա աւանակի վրայ նստած կը մտնէ Երուսաղէմ՝ իւր աշակերտը ինչպէս մտնելու էր Կարին: Բայց որովհետեւ մեր եկեղեցականներն չունին իրենց վարդապետին խոնարհութիւնն՝ զոնէ պարզութեան մէջ մնալու ուխտ ընելու են:

Բայց Օրմանեան ինչ յանցանք ունի երբ իւր ժողովուրդն չափէն աւելի կը յարգէ զայն: Նորին գերապատուութիւնը զրուցելու է թէ ինք այնչափ յարգանաց արժանի չէ:

Նորին գերապատուութիւնը թող ներէ մեզ այս տողերը գրելու ուս համար, որովհետեւ Կարնոյ թղթակիցին նամակը հոս հրատարակված օրն՝ շատերն ըսին.

«Կերելի որ կարնեցիները մարդ տեսած չունին մինչև հիմայ:»

Ես չեմ ուզեր որ կարնեցիները այսպէս զրկարտուին:

19 յունիս:

Միացեալ ընկերութիւնք անուն ընկերութիւնը 'ի զուր աշխատեցաւ չորս ամիս իրեն յարմար անուն մը գտնելու համար. վասն զի հիմակուան անունն բնաւ Համապատասխաններ իւր բռնած ընթացքին: Եթէ իմ կարծիքս հարցվէր՝ ես կառաջարկէի որ Ա՛յ՝ Միասնալիք ընկերութիւնք անունով կըրուէր այդ ընկերութիւնը:

Մինչև այսօր պաշտօնական յայտարարութեամբ չճանուցվեցաւ հասարակութեան որ Արարատեան, Դպրոցասիրաց—Արևելեան և Եփեմեան ընկերութիւնները լուծված են:

Ար զրուցվի թէ Հայրը դժուարութիւններ կը յարուցանէ և հաշիւները տալու կը դժկամակի՝ առարկելով թէ անկաթման ունի: Եթէ Որդին և Հոգին ալ անկաթման ունին, ժողովուրդը իւր տուած ոսկիներուն հաշիւն առնելիք չունի:

Դեռ ամիս մը առաջ Արարատեան ընկերութեան պատուակահարոյն անդամներէն մին անդամակցութենէ կը հրաժարէր հետեւեալ նամակը գրելով.

«... Կաղաչեմ ջնջեցէք իմ անունս Արարատեան ընկերութեան ցանկէն որով զի երախտաւարտ կացուցանէք և այլն...»

Ի՞նչ պատիւ Արարատեան ընկերութեան... մարդս աւագակներու խումբէ մը փրկուած ժամանակ երախտագիտութիւն կը յայտնէ, բայց ընկերութենէ մը դուրս ելնելու համար աղաչել, և երախտաւարտ մնալ կարծեմ քիչ մը զարմանալի է...:

Տասնհինգ օրուան համար դադարուած Սթամբուլ լրատուներն իւր պայմանաժամը լրացնելով երկու օրուան մէջ այսօր վերստին հրատարակվիլ սկսաւ:

Արևելեան Բումբէլի ընդհանուր կառավարիչ Ալէքս բաշան իւր ամուսնոյն հետ մայրաքաղաքս եկաւ: Կըզըուցվի թէ Արևելեան Բումբէլի Պուլլարիոյ հետ պիտի միանայ և Պուլլարիոյ իշխանը Ֆիլիպէ պիտի փոխադրէ իւր աթոռը:

Աղօթենք որ այս միացումն մեր ընկերութիւններուն միացման պէս դժուարութիւններու չհանդիպի...:

20 յունիս

Լիքի տասիօն և Լիքի տասիօն:

Մայրաքաղաքիս մէջ չկայ մի փողոց որ խանութի մը ճակատը ճերմակ լաթ մը քաշված չլինի և վրան Լիքի տասիօն գրուած չլինի...:

Ժամանակաւ ճերմակ լաթերու վրայ ազատութիւն, հասարակութիւն, եղբայրութիւն կը տեսնէինք, իսկ հիմա չիքիտասիծն... ամեն մարդ գործը մաքրելու կաշխատի 60% զեղով ապրանքները ծախել խոտանալով. ոմանք 90% զեղէ կընեն, և եթէ Թուրքմանիան ճշմարտութիւնը խաբէութեան չափ դիտէր 110% զեղէ ալ պիտի բնէին մեզ մեր պատուաւոր վաճառականները:

Եւ զիտէք ինչ են այս լիքիտասիօններու պատճառները:

Արձանացեմ մին որ ճամբորդութեան պատճառաւ լիքիտասիօն կանէ տասը տարիէ ի վեր:

Ուրիշ մը գործէն քաշուելու միտք ունենալուն համար իւր վաճառատան ճակատը լիքիտասիօն դրած է, քսան տարիէ ի վեր:

Ուրիշներն ալ մէյնէկ պատճառ գտած են ժողովուրդ խաբէլուէ:

Կարող եմ ասել թէ միայն Բ. Դրան վրայ լիքիտասիօն չէ գրուած: Կաւագոյն չէր լիներ եթէ քաղաքագետութիւնն այդ լաթերը ժողովել տար և մի մեծ լաթ կարել տալով՝ նորա վրայ ոսկեզօծ սառերով լիքիտասիօն գնէր և այդ լաթն իբրեւ դրօշակ մայրաքաղաքիս դռներուն վրայ պարզէր:

Խտիվի խեղճ հարէ մ'ն արտօնութիւն տաացաւ թերթ մը հրատարակելու... արտօնութիւն բառը սխալեցուց զիս, ներեցիք... արտօնութիւն տաացաւ Զմիւռնիա բնակելու:

Փորձի խմբագիր պ. Սեդար Յովհաննիսեան այսօր մեկնեցաւ մայրաքաղաքէս Վարնայի շրջնաւով:

21 յունիս:

Վաքըթ, կէս պաշտօնական թուրք լրագիրն կամ լաւ ևս, 1/16 պաշտօնական լրագիրն ունի. նա կը յայտնէ այսօր ծանուցանելով թէ պետութիւնները Հայաստանի համար յատուկ կանոնադրութիւն կը պահանջեն:

Թաքերը մեծ ցաւ կզգան երբ Հայերը հարստահարութենէ փրկուին:

Խօսակցութիւն մը կիններու բաղանիքին մէջ:

— Սա օրիորդը ո՞վ է, տիկին:

— Չե՞ս ճանաչեր, մեր դրացին է, Լուսին է:

— Լուսինն է... սխալ է, տիկին, Լուսինը ճերմակ է, այս սևի մօտ բան մ' է...

— Բաղանիքէն ելնելուն պէս դարձեալ կը ճերմկնայ:

Դիտողութիւն. — Ամուսնական շատ մը կռիւներ կը վեր- նային երբ խօս—կատը բաղանիքի մէջ արկէր:

22 յունիս.

Կերակի. — Պ. Նորայր Բիւզանդացի միշտ կ'աշխատի իւր Գաղ- ղիարէն — Հայերէն բառարանին որ մեծ առատելութիւններ ունի իւր նախորդներու վրայ:

Ս. հա մարդ՝ որուն ամեն քաջալերութիւն արժանի է. ահա զորձ՝ որուն ամեն բարի բնութենութիւն կը վայել:

Տասը հարուստ վաճառական այսօր միանալով ընկերութիւն մի կազմեցին Նորայրի Բառարանին մէկ բաժանորդ գրվելու համար...

23 յունիս.

Հայաստանի խնդրոյն նկատմամբ Բ. Դուռն այսօր արատափաճ տուաւ վեց տէրութիւններու ծանուցադրին:

Յիշեալ պատածխանին մէջ Բ. Դուռն կրսէ թէ՛ շատ բարենորո- զումներ բրած է Հայաստանի մէջ, թէ՛ իրաց վեճակը քննելու համար քննիչներ ղրկած է — քննիչ ղրկելը մեծ բարենորոգում մ' է մեզի համար — թէ՛ ժանտարմը ի կազմած է — և եթէ ժանտար- մը ինչ չենք տեսներ այսօր՝ պատճառն այն է որ Բ. Դուռն փա- ռասէր չլինելով միշտ դադանի բարիք կը դործէ ըստ Աւետարանին թէ աջ ձեռքին տուածը ձախը տեսնելու չէ — թէ՛ միաք ունի Հայաբնակ դաւաճները նա հի էն երբ բաժանել և անոնց քայ- մաքա մ' ընտրել այն մասէն որ մեծամասնութիւն կը կազմէ — թոյլ

պիտի տան արդեօք որ Հայերը մեծամասնութիւն կաղմեն—Թէ՛ տուրքերու տասններորդ մասը նա հիէներուն բարոյական և նիւթական յառաջադիմութեանը պիտի յատկացուի—խոստովանիմ և հաւատամ—Թէ շարժուն դատական խորհուրդներ պիտի կազմուին զլիաւոր քաղաքներ երթալով անիրաւ որոշումները վերաքննելու համար—անիրաւ խորհուրդներուն անիրաւութիւններն ո՞վ պիտի քննէ— : Ասոնք ըսելէն յետոյ Բ. Դուռը հետեւեալ վիճակագրութեամբ կը կնքէ իւր պատասխանը.

79 % Միւսիւման

17 % Հայ

4 % այլևայլ հասարակութիւններ:

Եթէ Վանայ, Կարնոյ, Տիարպէքլիի և այլն կողմերի մէջ Հայերը 17% կը կաղմեն՝ ասելէ Թէ 53 %-ը վերջերս կամ քիւրտերէ սպաննված են և կամ այդ վիճակագրութիւնն ընող պաշտօնեաներէն:

24 յունիս:

Մինչև որ Զմիւռնիոյ մէջ բնակարան մը հաստատուի՝ խտիվէ հարէմն Նաբօլի պիտի բնակի:

25 յունիս:

Գարատաղի և Բ. Դրան միջև պաշտօնական յարաբերութիւնները խզվեցան: Գարատաղի ղեսպանը պիտի մեկնի: Քօնսոլիտներն ինկան: Եթէ Յունաստանի ղեսպանն ալ մեկնի՝ քօնսոլիտներն ալ աւելի պիտի իյնան: Իսկ եթէ քանի մը ղեսպան մեկէն մեկնելու լինին՝ քօնսոլիտը բոլորովին կը վերնայ...:

Ապէտին բաշա առկախ մնացած խնդիրներու համար բանակցութեան մտաւ Գարատաղի ղեսպանին հետ որ ետ ձգեց իւր մեկնիլը:

Սուրիոյ կռնակալ Միտհատ բաշա յիշեալ նահանգին համար բարենորոգմանց ծրագիր զրկած է կայս. կառավարութեան:

Ամէն կողմէ ծրագիր... Ապէտին բաշան որ կողմ որ դառնայ

իւր դէմը ծրագիր մը կենէ. դիւանագիտութեան ԲՈՒՐՍՕՆԵԱՔ դարձաւ:

— Ա՛ւ սա ծրագիրն աղէկ է:

— Ա՛ւ սա ծրագիրն շատ լաւ է:

— Տ՛ւր սա Եանեան որ քեզի շատ աղէկութիւններ պիտի բերէ:

— Տ՛ուր սա Տուլչինեան որ խալըսիս:

Մեզի ամէն կողմէ խրատ, յորդոր և ծանուցագիր կը ղըկեն մինչդեռ մենք դրամի միայն պէտք ունինք:

26 յունիս:

Պ. Լոշէն կայսեր հետ տեսակցութիւն մ' ունեցաւ:

Մեծ կարևորութիւն կը տրուի այս տեսակցութեան: Պաշտօնէից փոփոխութեան խօսքեր կը լսվին ականջէ ականջ:

Ելլալի պալատէն հարձ մը Անգղիոյ դեսպանատունը փախչելով՝ անոր պաշտպանութիւնը խնդրած է: Ի՞նչ բանի՞ յայտնի չէ:

Արդեօք այս հարձն ալ ինքնօրինութիւնն կը պահանջէ:

27 յունիս:

Ամենակարևոր յայտարարութիւն մը...:

Կրօնական պատկառելի ժողովն պաշտօնական յայտարարութեամբ կը ծանուցանէ բարեպաշտ ժողովրդեան որ իւր և պատրիարքին միջև բնաւ անհամաձայնութիւն չկայ:

Մեր պաշտօնական շնորհակալութիւնները կը յայտնենք այս պաշտօնական յայտարարութեան:

28 յունիս:

Պատերազմական դործոց նախարար Օսման բաշա, որ Պէշկապի մէջ քառասուն հազար զօրքով ոռոսաց ձեռքը գերի իյնալուն ի վարձատրութիւն այս պաշտօնին բարձրացած էր, պաշտօնէ ինկաւ:

և նմա յաջորդեց չիւսէյին չիւսնի բաշան որ ժողովրդեան ծանօթ է իւր անճանօթութեամբը:

Կասեն թէ Օսման բաշան պատերազմ ուղելուն համար ինկաւ իւր յաջորդն ալ անշուշտ պատերազմ չուղելուն համար պիտի իյնայ:

Մենք ալ շուարեցանք ֆաղկնք թէ ինչ ուղենք և ինչ չուղենք:

29 յունիս:

Այսօր կիրակի է և պաշտօնական կիրակի — շաբթուան միւս օրերն ալ ժողովուրդը դործի չերթար, վասն զի թուրքիոյ մէջ դործ չկայ — սարսափելի տաք կրնէ, միայն թուրք լրագիրներն իրենց պալ յօդուածներովն օդը կը բարեխառնեն:

Թէրճիմանը հաքիբաթն ամենէն պաղն է. Վիքթօր չիւկօն, կրսէ, ֆիւրդերէն դաս առնելու կարօտ է դեռ... ֆիւրդերն աշխարհիս ամենէն աւելի լուսաւորեալ ազգերէն մին կը կազմեն եղեր. լաթակազմ թէ թղթակազմ:

Ղղային հիւանդութեան ենթակայ մին եթէ տուչ ընելու տեղ գլխէն վար քանի մը Թէրճիման հաքիբաթի թերթերէն թափէ կարծենք մեծ օգուտ կը գտնէ:

30 յունիս:

Քաղաքապետութիւնն թատերական ընկերութիւններէ ամիսը հինգ ոսկի տուրք պիտի առնէ: Այդ ընկերութիւնները թուրքիոյ մէջ ոչնչացնելու համար լաւագոյն ճանրայ մը չէր կարող գտնել քաղաքապետութիւնը:

Տուրք մ' ալ թատրոն գնացողներէն առնելու է որ թատրոն չերթան:

Գերմանական դեսպան Հացթէլտ կոմսն այսօր Բ. Դրան պիտի ներկայացնէ դեսպանատնորհուրդին ծանուցադիրն:

Քաղաքապետութիւնն ծանուցադիրներուն վրայ տուրք մը դնելու է որ խալիք անոնց ձեռքէն...:

ՀՈՍՀՈՍ

Ա Ռ Ա Ջ Ա Ր Կ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Վերջի ամիսների տեղեկութիւնները տաճկ. Հայաստանի վերաբերութեամբ պարզ յոյց են տալիս որ տաճկ. կառավարութիւնը կամենում է սովը շարունակել տալ Հայաստանում մի տարի եւս: Հայերի արտերը անխնայաբար ոտնակոխ են լինում, հայերին եղած օժանդակութիւնները զանազան պատրուակներով արգելւում են, քրդերի սասպատակութիւնները և աւազակութիւնները օրէցօր սաստկանում են: Տաճիկը հայերի թիւը հայկական զաւառներում իսկ կամենում է $\frac{1}{10}$ 17 հասած տեսնել, ինչպէս և հրատարակում է այդ այժմէն իբրև իրողութիւն:

Ինչէն այս ամէնը, եթէ ոչ մի սարսափելի պատերազմ հայոց տարրի դէմ: Հայ ազգը կամենայ՝ չկամենայ. բայց տաճիկը ասպարէզ է հրաւիրում նորան գոյութեան կռուի:

Դառ ընական է ուրեմն՝ որ ամեն երկրի և ամեն զաւանութեան հայերը պէտք է աշխատին ամեն ճշմարտութեամբ օգնել Հայաստանի հային այս անողորմ պատերազմում իւր գոյութիւնը պահպանելու:

Չպէտք է թողնենք որ գաղղ տարին վա սովը շարունակուի Հայաստանում, այդ պիտի նշանակէ, ինչպէս տեսանք վերի յօդուածից, միլիոն տարւոյ հայերի կորուստը...

Ինչ կարող ենք անել.

Խօսենք առ այժմ միմիայն մեր թիֆլիզցիներին վրայ. — կազմել թիֆլիզում մի կենտրոնական հայկական Մարդասիրական Ընկերութիւն, բազում Մարդասիրական Ընկերութեան պէտք որ թիֆլիզում գտնուելով՝ անշուշտ կ'ունենայ գործունէութեան արեւի լայն ասպարէզ և հարուստ միջոցներ:

Լսում ենք որ այդպիսի մի Ընկերութիւն կազմելու աշխատում են այժմ թիֆլիզում. ցանկանում ենք իսկույն մեր երիտասարդ հայ ժողովրդի անխնայ եռանդ և ջանք այդ գործը զուգի բերելու յաղթելով բոլոր դժուարութեանց:

Յամենայն դէպս պէտք է ինկատի ունենալ, որ այդ Ընկերու-

Թիւնը շատ շուտով չի հաստատուիլ և շուտով էլ չի կարող գործ սկսել:

Այն ինչ՝ իսկապէս այժմ, մինչև գալող ձմեռ հայաստանցիներ սպասում է մեզանից անյապաղ ձեռնտուութիւն և զօրաւոր օժանդակութիւն:

Այսպիսի անյապաղ օգնութեան համար պարտք ենք համարում առաջարկել յիշեալ Ընկերութեան կազմակերպութեան աշխատողներին հետեւեալը:

Թող նոքա միւսնոյն ժամանակ ամենք իւր շրջանում հրաւիրեն Թիֆլիզի հարուստ և միջակ կարողութեան տէր գերդաստանները, որ սոցանից իւրաքանչիւրը յանձն առնի վաւերական թղթով ապահովել չորս տարուայ ընթացքում տարեկան 50 կամ 25 ռ. տուրք (նայելով կարողութեան): Շատ հաւանական է, որ Թիֆլիզում այսպիսի գերդաստաններ 100-ից աւելի գտնուին: Քանի որ այժմ, երբ որ այդ միտքը դեռ տարածուած չէ, մենք մի 6—7 գերդաստան գիտենք, որ պատրաստ են յիշեալ տարեկան տուրքը լիակատար ապահովելու: Երբ այսպէս 150 գերդաստաններ գտնենք կարճ միջոցում (այդ կախուած է մեր եռանդից և քարոզելու շնորհքից), այն ժամանակ առանց յետաձգութեան կարելի է յիշեալ պարտաթղթերի վրայ հիմնուած մի փոխառութիւն անել: Օրինակ 20,000 ռուբլու, հաշուելով ի հարկէ, թէ 4 տարուայ ընթացքում բայի դրամագլուխը և նորա շահը պիտի լրացուի: Եթէ գաւառական քաղաքների հարուստ գերդաստաններն ևս սկսեն հետեւիլ Թիֆլիզի օրինակին, որ շատ յուսալի է, անշուշտ փոխառութեան գումարն շատ և շատ կարող է մեծանալ:

Հարցնում ենք՝ ո՞ւմ անունով իսկոյն պիտի հաւաքուին յիշեալ պարտաթղթերը (քանի դեռ Թիֆլիզի Մարդասիրական Ընկերութիւնը դեռ հաստատուած չէ), և ո՞վ կատարէ այն մեծագումար փոխառութիւնը:

Մենք մատնացոյց կը լինինք Թիֆլիզում ինքնապատասխան տանցի հայ դադթականաց և իողճականաց վաղուց հաստատուած կոմիտեի տէր վրայ: Այս կոմիտետը յայտնի է, որը պարզ և անապէս քանիցս հրաւիրուած է և յաջողուած է Հայաստանի քրիստոնեաներին օգնելու: այս կոմիտետի անունով կը տրուի աւելի վստահութեամբ յիշեալ պարտաթղթերը Թիֆլիզցի կարճաւոր գերդաստաններին:

տաներից: Այս կոմիտե տը համեմատաբար առաւել ղիւրութեամբ կարող է մեծագումար փոխառութիւն անել:

Ուրիշ հարց է թէ՛ կարո՞ղ կը լինին կոմիտե տի այժմեան ներկայացուցիչները յիշեալ դրամագլուխը գործ դնել նպատակայարմար կերպիւ Հայաստանի այժմեան պէտքերին համապատշաճ և անյապաղ:

— Մեր կարծիքով կոմիտե տի այժմեան երկու — երեք անդամները շատ յարմար են այս գործի համար. միւսներն տեղ որ բացակայ են և այն, ընդհանուր ժողովն վաղը իսկ կարող է նոր անձինք ընտրել:

Թէ՛ ինչ պէտք է կատարել մեծ դրամագլուխներով — այդ արդէն տեղւոյս և մեր գաւառների գործող անձանց մէջ բաւական արծարծուած է, այդ մասին այլ ևս երկարելը աւելորդ է: Ընդհանուր մտքով միայն յիշենք. 1) Հայաստանցուն գաղղ աւարի ևս տոյն ճարակ չթողնել զօրաւոր միջոցներով, քանի որ հացի արտերը առատ լինելու յոյս կայ. 2) Տարափոխիկ հիւանդութիւնները ցատկաւ համար առողջ ապահան գունդեր ուղարկել կարմիր խաչի հովանաւորութեան տակ. և 3) Ամեն հնարներով ճաճ կական Հայաստանի դատը պաշտպանել Եւրոպայի առաջ:

Ա. Բ.

Յ Ր Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Ք

Թիֆլիսի Ընկերութեան հայերէն զբոսի հրատարակութեան վարչութեան նստերի:

1880 թ. յունիսի 6-ին նախագահութեամբ պ. փոխ — Ատե նապետի Ն. Միրզոյեան կայացաւ վարչութեան նիստ, որին ներկայ էին պ. պ. Գ. Միրզոյեան, Բ. Կանդուրաւեան, Մ. Թաւադեան և Ատենտուալիր Բիշմիշեան:

Որոշուեցաւ ուղարկել Ընկերութեան Աշխատակից անդամներին Ընկերութեան բոլոր հրատարակութիւններ վաճառելու համար: Ո՞ր

աշխատակից անդամին և քանի օրինակ ուղարկուեցաւ նորան այդ հրատարակութիւններէից նշանակուած է առանձին ցուցակի մէջ:

Գրադարանապետ պ. Բ. Կանդուրաւեանը ներկայացրեց վարչութեանը մի ցուցակ, որից երևում է, թէ ընկերութեան պ. Ատենապետի կարգադրութեամբ որ տեղեր և քանի օրինակ ուղարկուած է ձրի բաժանելու ընկերութեան հրատարակութիւնը «Մորեխ» նորա ջնջելու հնարները» վերնագրով գրքովը: Վարչութիւնը հաստատեց պ. Ատենապետի այդ օգտուէտ կարգադրութիւնը:

Որոշուեցաւ յայտնել Հայ հրատարակութեան առանձին յայտարարութեամբ, թէ այն անձինք, որոնք իրանց ծախսով տպագրում են գրքեր, բարեհաճին այդ իրանց հրատարակութիւններէից մի մի օրինակ նուիրել ընկերութեան գրադարանը ձոխացնելու համար: Պ. Միրզոյեանը յայտնեց, որ պ. Նփրեմ Ծատուրեանցը նուիրել է ընկերութեանը մի քանի իրեղէններ՝ արժողութեամբ 17 ռ.

Վարչութիւնը կարգաւորեց պ. Ծատուրեանին յայտնել նոր հակալութիւն այդ նուիրաբերութեան համար ընկերութեան ընդհանուր ժողովի նստի մէջ վարչութեան հաշուետուութեան ժամանակ: Նաև որոշուեցաւ այդ ժամանակ յայտնել նոր հակալութիւն և պ. Վ. Արծրունուն, որ բարեհաճեց ձրիաբար տալ իրա թատրոնի դահլիճը ընկերութեան երկու ընդհանուր ժողովներ կազմելու, մէկը նախապատրաստական, միւսը մարտի 9-ին վարչութեան և խմբագրական սրահոնական անձանց ընտրութեան համար: Ներկայացուեցաւ դիւանական ծախսեր մի հաշուով 38 ռ. 64 կ., լծուեցաւ առաջարկել պ. Գանձասրահին այդ ծախսը տալ և գրել ծախսի մատենի մէջ, իսկ հաշիւը պահել գործերի մէջ:

Ստացուեցաւ «Նեղ և խոնաւ բնակարանների մասին» ձեռագիրը: Որոշեցաւ ձեռագիրը ուղարկել խմբագրական Մասնաժողովի պ. Ատենապետին:

1880 թ. յունիսի 28, նախագահութեամբ փոխ Ատենապետ պ. Ն. Միրզոյեանի կայացաւ վարչութեան նիստ, որին ներկայ էին պ. պ. Գ. Միրզոյեան, Մ. Թաւադեան, Բ. Կանդուրաւեան և Ատենագիրը Ա. Քիշմիշեան:

Ընկերութեան աշխատակից անդամ պ. Վ. Նղիպարեանից Երևանից ստացուեցաւ գրութիւն, որի մէջ մեծ պարոնը յայտնում է, որ նա Երևանայ մէջ գտել է 24 անդամ և միւսնոյն ժամանակ ուղարկեց այդ անդամների տարեկան վճարը 144 ռ., նոյնպէս ստացուեցաւ մի գրութիւն Ընկերութեան աշխատակից անդամ պ. Ա. Կաճկաճեանից Ղզլարից, 8 անդամների անուանացուցակը և սոցա տարեկան վճարը 48 ռ.

Վարչութիւնը՝ համաձայն Ընկերութեան կանոնադրութեան 4 յօդուածի մեծ պ. պ. աշխատակից անդամների առաջարկած անձանց Երևանում և Ղզլարում ընտրեց Ընկերութեան անդամ և որոշեց նրանց անուանացուցակը սպել «Փորձ» ամսագրում:

Սորա հետ ի միասին պ. Կաճկաճեանը ուղարկեց 10 ռ. 55 կ. Ընկերութեան վաճառած հրատարակութիւնների փող:

Ստացուեցաւ Մոսկվայից պ. Մելքոն Փանեանից գրութիւն, որի մէջ մեծ պարոնը յայտնում է, որ նա ընդունում է Ընկերութեան աշխատակից անդամի կոչումը:

Ստացուեցաւ «Բնար Խօսնակ» վերնագրով բանաստեղծութիւնների մի հաւաքածու ձեռնարկ, հեղինակութիւն պ. Տէր—Աւետիքեանի: Որոշուեցաւ այդ ձեռնարկը ուղարկել խմբագրական Մասնաժողովի պ. Ատենապետին:

Պ. Գ. Միրզոյեանը յայտնեց, որ նա շուտով հեռանալու է Թիֆլիսից մի քանի տարով և այլևս չէ կարող վարել Ընկերութեան վարչութեան անդամի պաշտօնը: Վարչութիւնը ցաօք սրտի լսեց յիշեալ պարոնի յայտարարութիւնը և ընդունեց նորա հրաժարականը:

Ատենադպիր Ա. ՔԻՇՄԻՇԵԱՆ

Ընկերութեան նոր ընտրած անդամների

Անուանացուցակը

ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ

1. Բժիշկ Մարգարեան,
2. Վ. Սուլթանեան,
3. Սաժումեան,
4. Գասպար Ստեփանեան,
5. Խաչատուր Խաչատրեան

6. Օր. Մարիամ Մատինեան,
7. Մ. Սալամբեղեան,
8. Գ. Տէր—Յարութիւնեան,
9. Կոյս Հռիփսիմէ Թայիրեան,
10. Աղէքսանդր Խոսրովեան,
11. Նիկողայոս Խոսրովեան,
12. Յարութիւն Յարութիւնեան,

- ... 88 ցմբարմե (ճառագաստ՝ դիտածն զմանկեմբ) Դատարարաց
- ... 88 ցմբարմե (ճառագաստ՝ դիտածն զմանկեմբ) Դատարարաց
- ... 88 ցմբարմե (ճառագաստ՝ դիտածն զմանկեմբ) Դատարարաց
- ... 88 ցմբարմե (ճառագաստ՝ դիտածն զմանկեմբ) Դատարարաց

ՄԵԾԱՊԱՏԻ ԽՄԲԱԳՐԱՊԵՏ

Տեղոյս Լրագրների անցեալ տարուայ թերթերի մէջ հրատարակուեցաւ, որ մի քանի հայ երիտասարդներ ձեռնարկել են հայերէն և հայերին լիարբերեալ օտար լեզուներով գրքերի հասարակայ մի զրադարան բանալու:

Եւ յիբաւի մենք Տփլիսի բէալական ուսումնարանի մի քանի աշակերտներս այդ բանին ձեռնարկեցինք. բայց ստիպուած լինելով զանազան կողմեր ցրուիլ և չունենալով յարմար և հաստատ տեղաբնակ մի ղեկավար՝ մենք մեծ յաջողութիւն չունեցանք մեր ձեռնարկութեան մէջ:

Իսկ այժմ գործն իւր յարմար և գործունեայ ղեկավարը գտել է. Մեծ. Պ. Յովհաննէս Կուսիկեանը, տեղոյս բէալական ուսումնարանի ուսուցիչն, ազգասիրաբար ոչ միայն մեր ձեռնարկի շարունակութիւնը յանձն առաւ, այլ և զրադարանի յարկի ու զրադարանապետի հոգն ևս իւր վրայ առաւ:

Ուստի մենք մեր գործունէութեան արդիւնքն ու հաշիւը յիշեալ պարօնին յանձնելով՝ պարտք մենք համարում մեզ նոյնը և հրապարակաւ մեր յարգելի նուիրատուներին տալ:

Հ Ա Շ Ի Ի

Ձեռամբ օր. Տէր Մարկոսեանի, պապ. Ռոտինեանի (Տփլիսում), Պիճիկեանի, Պապինեանի, Չիլինգարեանի (Ախալքալաքում), Արափանեանի (Ադուլիսում) և Կամարականի (Երևանում) հաւաքուել են ընդամենը 304 կտոր գիրք, և 117 ու. փող:

Գրքեր նուիրող պարօններից մեծագոյն մասը ստորադրած չլինելով իրենց անունները՝ մենք դոցա հաշիւը յանուանէ չենք կարող հրատարակել այս տեղ. իսկ փող նուիրողներն են

Տփլիսում. օր. Տէր Մարկոսեանի ձեռամբ հաւաքուած)	
Անաստասիա Փիթոյեան	5 ու.
Մարիամ Միրիմանեան	5 ու.
Պին	8 ու.
Ն. Ռոտինեան	3 ու.
Մ. Չիլինգարեան	15 ու.
Ա. Չիլինգարեան	15 ու.

Գումարը. 46 ու.

Ախալքալաքում. (Պիճիկեանի ձեռամբ հաւաքուած) ընդամէնը 33 ա.
Ագուլիսում (Արասխանեանի ձեռամբ հաւաքուած) ընդամէնը
(դեռ չենք ստացած) 33 ա.
Երևանում (Կամսարականի ձեռամբ հաւաքուած) ընդամէնը
(դեռ ոչ գրեանք և ոչ փողն ենք ստացած) 5 ա.

Բոլոր գումարն է 117 ա.

Յուսալով որ մեր յարգոյ հասարակութիւնը հասկանալով այսպիսի մի հիմնարկութեան մեծ օգուտը՝ այլ ևս չի դանդաղիր օգնել գործի յաջողութեանը՝ հասցնելով իւր նուէրները պ. Յ. Կուսիկեանի ձեռքը՝ Երմուլսկի փողոց, սեպհական տան № 12:

Երբ որ բաւականաչափ գրքեր կը հաւաքուին՝ այն ժամանակ պ. Կուսիկեանը արտօնութիւն կը խնդրի և զրադարանի բացումն ու կանոնադրութիւնը տեղական թերթերի միջոցաւ կը հրատարակի ի գիտութիւն հասարակութեան:

Նախկին աշակերտք Տփլիսի ըէպական ուսումնարանի

Միրզոյեանց

Պապինեանց

Պիճիկեանց

Զիլինգարեանց:

ՅՈՒՅԱԿ ՆՈՒՐԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆՅ ՅՕԳՈՒՏ ՎԱՆԱՅ ՍՈՎԵՂՈՅ

«Փորձի» նախորդ համարներում հրատարակուած

նուէրների գումարը 7445 ա. 20 կ.

Եւծ. պ. Մ. Սանասարեանիցն ստացանք 900 ա.*

Ընդամէնը . . . 8345 ա. 20 կ.

*) Ծան. Սորանից 300 ա. ժողոված է դարձեալ Ս. Պետերբուրգի Հայերից, իսկ 600 ա. ստացել է պ. Սանասարեանը Քիշինի (Բեսարաբիոյ) դպրոցի Հոգաբարձութիւնից՝ համարաւ 18, ստորագրութեամբ Մակար արքեպիսկոպոսի, և Երեմիա Պօղոսեանց ու Ստեփան Պօղոսեանց հոգաբարձուների:

Այս գումարն ևս ուղարկուած է վան պ. Կամսարականի ձեռք՝ վանայ «Սովելոց մասնաժողովին» յանձնելու:

ԽՄԲԱԳԻՐ—ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ԱՅԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ